

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**ENERJİNİN JEOPOLİTİK ÖNEMİ VE
20. YÜZYILDA PETROLDE ARACILIK:
GÜLBENKYAN ÖRNEĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Necmettin ACAR

Enstitü Anabilim Dalı : Uluslararası İlişkiler

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Emin GÜRSES

HAZİRAN 2013

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ENERJİNİN JEOPOLİTİK ÖNEMİ VE
20. YÜZYILDA PETROLDE ARACILIK:
GÜLBENKYAN ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Necmettin ACAR

Enstitü Anabilim Dalı : Uluslararası İlişkiler

“Bu tez 03/06/2013 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
PROF. EMİN GÜRSES	BAŞARILI	EMİNGÜRSES
Y.Doç.Dr. Nesrin KENAR	BAŞARILI	Nesrin Kenar
Urd. Doç. Dr. Feriha YURTTAS ACAR	BAŞARILI	Ferha Yurttaş

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitede bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Necmettin ACAR

03. 06. 2013

ÖNSÖZ

Bu tezin yazılması aşamasında, çalışmamı sahiplenerek titizlikle takip eden danışmanım Prof. Dr. Emin Gürses'e değerli katkı ve emekleri için içten teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım. Savunma sınavı sırasında jüri üyeleri Yrd. Doç Dr. Nesrin Kenar ile Yrd. Doç Dr. Fatma Yurttaş Özcan çalışmamın son haline gelmesine değerli katkılar yapmışlardır. Bu vesileyle tüm hocalarımın teşekkürlerimi borç bilirim. Son olarak bu günlere ulaşmamda emeklerini hiçbir zaman ödeyemeyeceğim aileme de şükranlarımı sunarım.

Necmettin ACAR

03. 06. 2013

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
TABLO LİSTESİ	iv
HARİTA LİSTESİ	v
ÖZET	vi
SUMMARY	vii
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: JEOPOLİTİK TEN ENERJİYE SİYASİ TEORİLERİN PRAGMATİK KULLANIMI	6
1.1 İnsan Mekân İlişkisi	6
1.2 Bir Siyasi Teori Olarak Jeopolitik	7
1.3 Klasik Jeopolitik Teoriler	10
1.3.1 Amerikan Jeopolitik Ekolü	10
1.3.2 İngiliz Jeopolitik Ekolü.....	13
1.3.3 Alman Jeopolitik Ekolü	16
1.4 Çağdaş Jeopolitik Teoriler.....	20
1.4.1 Medeniyetler Çatışması	20
1.4.2 Büyük Satranç Tahtası	23
1.4.3 Avrasyacılık	27
1.5 Enerji Jeopolitiği	30
BÖLÜM 2: ENERJİ HEGEMONYA İLİŞKİSİ	38
2.1 Ulusal Bir Güç Unsuru Olarak Ekonomik Güç.....	38
2.2 Endüstrileşme ve Uluslararası Ekonomik Güç Siyaseti	41
2.3 Enerji Kaynakları Üzerinde Mücadele	48
2.3.1 Kömür Çağı ve Britanya İmparatorluğu	52
2.3.2 Almanya'nın Etki Alanını Genişletme Çabası.....	59
2.3.3 Petrol Çağı ve ABD Hegemonyası	65
BÖLÜM 3: ORTADOĞU PETROL KAYNAKLARI VE GÜLBENKYN'IN ORTADOĞU PETROL KAYNAKLARININ PAYLAŞIMINDAKİ ROLÜ	71
3.1 20. Yüzyıl Başlarında Dünya Petrol Piyasası.....	71
3.2 Ortadoğu Petrolünün Dünya Petrol Kaynakları Bakımından Önemi.....	75
3.3 Büyük Güçlerin Petrol Paylaşım Kavgası.....	79
3.3.1 Berlin-Bağdat Demir ve Petrol Yolu Projesi.....	82
3.3.2 Chester Projesi	85

3.4	Gülbenkyan'ın Petrol Kaynaklarının Paylaşımındaki Rolü	87
3.4.1.	19. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Ermenileri	87
3.4.2.	Calouste Sarkis Gülbenkyan	88
3.4.3.	Türk Petrol Şirketi'nin Kuruluşuna Giden Süreç	96
3.4.4.	Osmanlı Gümrük Vergilerinin Artışının Petrol İmtiyazı İle Takas Edilmesi	101
3.4.5.	I. Dünya Savaşı Sonrası Ortadoğu Petrol Düzeni ve Kırmızı Çizgi Anlaşması	109
	SONUÇ	118
	KAYNAKÇA	121
	ÖZGEÇMİŞ	130

KISALTMALAR

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

AOPC : Anglo Iranian Petroleum Company

IMF : Uluslararası Para Fonu

NATO : Kuzey Atlantik İttifakı

TPC : Turkish Petroleum Company

WTO : Dünya Ticaret Örgütü

TABLO LİSTESİ

Tablo 1 : Dünya imalat verimindeki nispi (yüzde) paylar 1880-1938	45
Tablo 2 : 1890-1938; Ülkelerin çelik üretimi (Milyon ton olarak; 1890'de pik demir sonrasında çelik üretimi)	45
Tablo 3 : Ülkelerin enerji tüketimi 1890-1938 (kömür eşdeğeri milyon metrik ton olarak)	46
Tablo 4 : Rusya olmadan ABD'yi katarak ülkelerin sanayi/teknoloji karşılaştırmaları	47
Tablo 5 : 1855 yılı dünya kömür üretimi (ton olarak)	55
Tablo 6 : İngiliz kömürünün gemi nakliyat ücretleri ton/şiling	57
Tablo 7 : 1904-13 yılları arasında Berlin limanına gelen kömür miktarı	63
Tablo 8 : Osmanlı İmparatorluğu'nun 1900-1910 yılları arasında Avrupa ülkelerine yaptığı ihracat (milyon mark olarak)	84
Tablo 9 : Osmanlı İmparatorluğu'nun 1900-1910 yılları arasında Avrupa ülkelerinden yaptığı ithalat (milyon mark olarak)	85

HARİTA LİSTESİ

Şekil 1 : Kırmızı Çizgi Anlaşmasının Sınırlarını Gösteren Harita	116
---	-----

Tezin Başlığı : Enerjinin Jeopolitik Önemi ve 20. Yüzyılda Petrolde Aracılık: Gülbenkyan Örneği	
Tezin Yazarı: Necmettin Acar	Danışman: Prof. Dr. Emin GÜRSES
Kabul Tarihi: 3 Haziran 2013	Sayfa Sayısı: vii (ön kısım) + 130 (tez)
Anabilimdalı: Uluslararası İlişkiler	
<p>Uluslal çıkar olgusu (Raison d'état) Westphalia (1648) düzeni ile ortaya çıkan ulus devletlerin en önemli dayanak noktalarından birini teşkil eder. Bu kavrayış tarih boyunca ülkeler arasında cereyan eden çatışmaları ulusal çıkarı maksimize etme mücadelesi olarak tanımlar. 19. ve 20. yüzyılda bu bakış açısını en iyi temsil eden kuramsal olgulardan biri de jeopolitiktir. Bu anlamda jeopolitik bilimi ve jeopolitisyenler, ekseninde geliştikleri büyük güçlerin ulusal çıkarlarını yükseltmeyi ve ülke yöneticilerine ulusal çıkara en ziyade katkı sağlayacak alanların denetlenmesi gereğini telkin etmeyi bilimin saygınlığına tercih etmişlerdir.</p> <p>19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında gelişen modern rafineri teknolojisiyle petrol, sanayiden ulaşıma her alanda kömürün yerini alarak modern bir enerji olarak ortaya çıktı. Artan sanayi tüketiminin yanı sıra gerginleşen İngiliz-Alman donanma rekabetiyle donanmalarda petrolün yakıt olarak kullanılmaya başlanması askeri strateji açısından da petrolü vazgeçilmez kılmış ve bu devletlerin dikkatleri Ortadoğu bölgesine yoğunlaşmıştır. Her ne kadar Mezopotamya Avrupalı güçlerin çok boyutlu çekişmesine sahne olsa da bu dönemde hala Osmanlı toprağıydı ve hiçbir devletin bölgeyi işgal etmeyi göze alamaması bölge kaynakları üzerindeki denetimin barışçıl yollardan (imtiyaz anlaşmaları) olmasını zorunlu kılıyordu.</p> <p>Gülbenkyan petrole uğraşan Ermeni bir ailenin ikinci kuşağıydı. Babası Sarkis, servetini Rus gazyağı ithalatı sayesinde edinmiş, bu sayede Padişahın gözüne girmiş ve Trabzon şehrine vali olarak atanmıştı. Petrolün uluslararası çekişmelerde önemli bir aktör olmaya başladığı 19. yüzyılın sonlarında King's Collega'dan üstün başarı derecesiyle inşaat mühendisi olarak mezun olan ve bitirme tezini yükselmekte olan petrol endüstrisi üzerine yazan Gülbenkyan henüz 22 yaşında petrol uzmanı olarak büyük bir üne kavuştu. Onun bu ünü Saray'ın dikkatinden kaçmadı ve II. Abdülhamit Gülbenkyan'dan Mezopotamya petrol kaynakları üzerine bir rapor kaleme almasını istedi. Bu rapor onun atmış yıllık Mezopotamya macerasının başlangıcı sayılır.</p> <p>C. S. Gülbenkyan, batılı devletlerin Mezopotamya petroleri üzerindeki rekabetlerini doğru şekilde kavradı ve çatışan taraflar arasında arabuluculuk yaparak bölge kaynaklarının paylaşılmasında aktif rol oynadı. Batılı sermaye çevreleri ve Osmanlı bürokrasisi ile kurduğu yakın ilişki sayesinde bu arabuluculuktan önemli oranda kârlar da elde etti. Onun bölge kaynakları üzerindeki bu mücadelesinde para kazanma arzusu kadar Ermeni toplumunun bu dönemde maruz kaldığı sıkıntılardan Osmanlı yönetimini ve Türkleri sorumlu tutması da etkili oldu. Mezopotamya petroleri, 1948 yılına kadar küresel güçler arasında, Gülbenkyan'ın kuruluşunda önemli ölçüde katkıda bulunduğu statükoya göre paylaşıldı.</p>	
Anahtar Kelimeler: Enerji Jeopolitiği, Jeoekonomi , Mezopotamya Petrolleri, Gülbenkyan, Petropolitik	

Title of the Thesis : The Importance of Energy Geopolitics and 20th Century Petroleum Intermediaries: Gulbenkian Example	
Author: Necmettin Acar	Supervisor: Prof. Dr. Emin GÜRSES
Date: 3 June 2013	Nu. of pages: vii (pre text) + 130 (main body)
Department: International Relations	
<p>The fact of national benefit (Raison d'état) constitutes one of the most important base of nation states which are emerged from Westphalia (1648). This perception was described as a struggle to maximize national benefit of countries which have been fighting with each other through out history. Jeopolitic is one of the theoretical fact which represent this point of view in 19. and 20. century. In this sense, jeopolitic and jeopoliticians prefer to endorse great powers to supervise the most-contributive areas for their national benefits, instead of science reputability</p> <p>The end of 19th Century and in the early 20th Century, oil has become a modern energy by taking the place of coal in every aspect from industry to transportation. Besides the increase of oil consumption in industry, bringing the oil into play in navies with tensed competition between British- German navies, made the oil irreplaceable in terms of military strategy and these states started to focus more intensely on Middle East. Although Mesopotamia witnessed the multidimensional conflict of European forces, it was still the Ottoman territory and the fact that no state could take the risk of occupying the region necessitated that the control of the regional resources should be ensured through peaceful ways.</p> <p>Gulbenkian was the second generation of an Armenian family doing oil business. His father Sarkis made a fortune through Russian kerosene exportation, by so doing he won Sultan's favor and was assigned as the governor of Trabzon city. Gülbenkian graduating from King's College in London with excellence award as civil engineer at the end of 19th Century when the oil started to become a key actor in international contention, wrote his thesis on the rising oil industry and he achieved fame as an oil expert when he was just 22. His fame did not escape the attention of the Palace and Abdülhamit II asked Gülbenkian to write a report on Mesopotamia oil resources. This report considered as the beginning of his story of Mesopotamia.</p> <p>C. S. Gülbenkian saw into the competition of western states on Mesopotamia oil and played an active role in the allocation of regional resources by mediating between the conflicting parties. He made a fortune from this mediation by help of his close bonds with both western investors and Ottoman bureaucracy. His desire to made a fortune on regional resources in the struggle as much as it are exposed the Armenian community during this period the Ottoman administration and the Turks in to hold responsible for the troubles was effective. Mesopotamia oil was allocated among global powers according to the status quo to which Gülbenkian contributed considerably until 1948.</p>	
Anahtar Kelimeler: Energy Geopolitics, Geoeconomi, Gulbenkian, Mesopotamian Oilfield, Oil Politic	

GİRİŞ

Çalışmanın Amacı

Uluslararası ilişkilerde devletleri güçlü kılan en önemli avantajlardan biri de devletlerin sahip oldukları imalat verimi ve sanayi kapasiteleridir. Tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişle birlikte imalat verimi ve sanayi kapasitesinin kol gücü yerine enerjiye bağımlı hale gelmesi endüstrileşen devletleri enerji kaynakları üzerinde yoğun bir rekabete sevk etmiştir. Bir enerji kaynağı olarak petrolün -asrımızda dahi- alternatifsiz oluşu petrolü, petrol kaynaklarını ve petrol nakil hatlarını en önemli stratejik hedef haline getirmiş, uluslararası ilişkilerde petrole bağımlı bir dış politika açığa çıkarmıştır. Bugün her ülkede olduğu gibi ülkemizde de enerji güvenliği ve enerji maliyetleri en önemli dış politika öncelikleri arasında yer almaktadır.

Bu tez günümüzden yaklaşık bir asır öncesine kadar dünyanın en zengin petrol kaynaklarının bulunduğu toprakları kontrol ederken Osmanlı Devleti'nin ve onun mirası üzerinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin bütün bu enerji kaynaklarından dışlanma sürecini farklı bir perspektiften incelemeyi amaçlamıştır. Yakın tarihimizin şekillenmesinde önemli katkısı olmakla birlikte toplumumuzda neredeyse hiç tanınmayan Calouste Sarkis Gülbenkyan'ın dikkat çekici çabası neticesinde batılı güçlerin ülkenin enerji zengini Mezopotamya bölgesi üzerinde kurdukları nüfuz analiz edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın Temel İddiası

Bu çalışma geçmişte Osmanlı Devleti'nin ve daha sonra onun mirası üzerinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin Mezopotamya bölgesinin zengin petrol kaynaklarından dışlanmasının, yaygın kanaatin aksine I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmanın bir sonucu olarak değil, büyük oranda Ermeni bir petrol tüccarı olan C. S. Gülbenkyan'ın, arkasına uluslararası finansın desteğini de alarak, yürüttüğü aracılık çabaları sonucu olduğu iddiasındadır.

19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti oldukça zayıflamıştı ve batılı devletler petrol kaynaklarına rahatça el koyabilecek durumdaydılar. Ancak bu dönemde özellikle Sultan II. Abdülhamit'in diplomatik çabaları ile batılı devletlerin Osmanlı toprakları üzerinde çatışan çıkarları arasında bir denge kurulmuştu ve hiçbir Batılı devlet petrol kaynakları üzerinde tek taraflı bir girişimde bulunamıyordu. Gülbenkyan, yürüttüğü etkili müzakerelerle çatışan güçleri bir araya getirip uzlaştırarak Turkish Petroleum Company (TPC) konsorsiyumunu kurmuş ve Osmanlı yöneticilerinin özenle kurduğu bu dengeyi Osmanlı Devleti aleyhine bozmuştur. Bu konsorsiyumun kurulması ile birlikte Batılı devletlerin Mezopotamya petrol kaynakları üzerindeki çıkar çatışmaları büyük oranda

son bulmuştur. Batılı devletlerin kendi aralarındaki çıkar çatışmalarının son bulmasıyla tüm bu güçler ittifak halinde petrol kaynakları üzerinde mücadele etmeye başlamışlardır.

Bu iddianın en güzel ispatı daha I. Dünya Savaşı patlak vermeden, Gülbenkyan'ın kurduğu konsorsiyumun baskısıyla, Sadrazam Said Halim Paşa'nın, birbirleri ile savaşa hazırlanan, batılı ülkelerin konsolosluklarına Maliye Nezaretinin TPC'ye Mezopotamya petrol kaynaklarını işletme hakkı vermeyi kabul ettiğini bildirmesidir. Aynı zamanda Gülbenkyan Batılı ülkelerin çıkarlarını uzlaştırarak, çalışmanın ileriki bölümlerinde ayrıntılı olarak incelenecek olan, teşekkülünde büyük rol aldığı Kırmızı Çizgi Anlaşması ile, çizilen kırmızı çizgi içerisindeki tüm bölgede petrol arama-çıkarma faaliyetlerinde bir tekel oluşturmuştur. Bu oluşum daha sonra bölgede kurulan ulusal devletlerin dış politikalarını ipotek altına almış ve bölgenin zengin petrol kaynaklarının işletilmesi konusunda bu devletleri TPC konsorsiyumuna mahkum bırakmıştır.

Çalışmanın İçeriği

Bu tezle Osmanlı Devleti'nin ve onun mirası üzerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin Mezopotamya bölgesinin zengin petrol kaynaklarından dışlanma süreci irdelenmektedir. Çalışmanın birinci bölümünde endüstrileşen Batılı ülkelerin sanayi kapasitelerini besleyecek yeterli enerji kaynaklarına sorunsuz erişiminin teorik arkaplanı analiz edilmiştir. Bu bağlamda jeopolitik kuramların, ekseninde geliştikleri büyük güçlere zengin enerji kaynaklarını kontrol etme konusundaki telkinlerine değinilmiştir.

İkinci bölümde enerji kaynaklarını kontrol etmenin küresel hegemonya peşinde olan büyük güçlere sağladığı katkı tarihsel bağlamda incelenmiştir. Bu bölümde enerji hegemonya ilişkisi başlığı altında son iki yüzyılda küresel hegemonyadaki değişim üç örnek durum ile açıklanmaya çalışılmıştır. Birinci örnek durum olarak; 20. yüzyıla kadar en önemli enerji kaynağı olan kömürü ve iletim hatlarını, 21. yüzyılın başından itibaren ise petrol yataklarını ve iletim hatlarını kontrol etmenin Britanya İmparatorluğu'nun küresel hegemonyasına olan katkısı irdelenmiştir. İkinci örnek durumda; Almanya'nın birliğini tamamlamasından itibaren gelişen sanayisi için Avrupa'daki kömür ve Mezopotamya'daki petrol kaynakları için verdiği mücadele irdelenmiştir. Üçüncü örnek olarak okyanus ötesindeki büyük güç olan ABD'nin Mezopotamya petrol kaynaklarından yeterince pay alabilmek için verdiği mücadele ortaya konulmuştur.

Üçüncü bölümde C. S. Gülbenkyan'ın Mezopotamya enerji kaynaklarının Batılı güçler arasındaki taksiminde aldığı rol incelenmiştir. Bu bölümde, Gülbenkyan'ın rolünü doğru kavrayabilmek için hem batılı güçlerin bölge kaynakları üzerindeki emellerine hem de Osmanlı Devleti'nin sosyal/siyasi/ekonomik durumuna değinilmiştir.

Osmanlı yöneticileri her ne kadar Mezopotamya bölgesinin zengin petrol kaynaklarından haberdar olsalar da bu kaynakları işleyecek yeterli teknolojik altyapıdan yoksun olmaları sebebiyle bu büyük avantajdan istifade edememişlerdir. Teknolojik altyapıdaki bu eksiklik, yöneticileri, zamanın petrol endüstrisinde ileri seviyedeki devletlerden destek alarak bu kaynakları işleme yoluna yönlendirmiştir. Bu hususta en büyük çabayı gösteren kişi hiç şüphesiz Sultan II. Abdülhamit'tir.

II. Abdülhamit daha petrol endüstrisinin yeni ortaya çıkmaya başladığı 1880'li yılların sonlarında bölge kaynaklarını işletmek için çareler aramaya başlamıştır. Önce Almanlara Bağdat-Berlin Demiryolu imtiyazını vererek (1888) bölge kaynaklarının Alman teknolojisi ile işlenmesi yolunu denemiş, ancak bu çabayla eş zamanlı olarak aralarında Gülbenkyan'ın da olduğu yerli/yabancı birçok petrol uzmanına bölge kaynakları hakkında çok sayıda raporlar hazırlatmıştır. Batılı ülkelerin bölge kaynaklarına karşı duyduğu iştahtan endişelendiğinde ise petrol sahalarının bulunduğu toprakları özel mülküne (Hazine-i Hassa) katarak petrol konusunda tüm yetkiyi bizzat ellerinde toplamıştır. Ancak Sultan'ın bu kaynakları tek başına kontrol etme ısrarı ve ülke topraklarının bütünlüğünü koruma çabası, içeriden ve dışarıdan gelen baskılar sonucu 1909 yılında tahttan indirilmesiyle sonuçlanmıştır.

Bu tarihten sonra ülke idaresinde söz sahibi olan devlet adamları II. Abdülhamit'in gösterdiği çabanın bir benzerini sergilemişlerdir. Her ne kadar petrol sahalarını padişahın özel mülkünden (Hazine-i Hassa) Maliye Nezaretine devretseler de bu kaynakları dışarıdan gelen baskılara karşı koz olarak kullanarak devletin ömrünü uzatmayı, ülke bütünlüğünü korumayı hedeflemişlerdir. Hatta imtiyaz şartlaşma ve sözleşmelerinde Şura-yı Devlet'e (şimdiki Sayıştay) verdikleri yetki -ki Şura-yı Devlet olumsuz görüş bildirdiği için TPC'ye I. Dünya Savaşı öncesi Mezopotamya petrol imtiyazı verilememişti- 2000'li yılların başına kadar meri hukukumuzdaki yerini korumuştur.

C. S. Gülbenkyan petrol tüccarı bir Ermeni ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Ailesinin kendisi için sunduğu imkânlar sayesinde iyi bir mühendislik eğitimi alarak genç yaşlarda ünlü bir petrol uzmanı olmayı başardı. Sahip olduğu mühendislik diploması, petrol konusundaki uzmanlığı ve İstanbul Kapalıçarşı'da edindiği pazarlık tecrübesi Gülbenkyan'ın önüne yeni iş fırsatlarının yolunu açtı.

Gülbenkyan işe Amerikan-Rus petrolüne mahkûm olan endüstrileşmiş Avrupa ülkelerinin (önce İngiltere daha sonra Fransa) dikkatlerini Mezopotamya bölgesine çevirmelerini sağlamakla başladı. Bildiği diller (İngilizce, Fransızca, Türkçe, Ermenice), petrol konusundaki uzmanlığı ve Osmanlı bürokrasisi ile kurduğu yakın temas onu petrol açlığı çeken endüstrileşmiş Avrupa devletleri için ideal bir partner haline getirmişti.

1912 yılında Turkish Petroleum Company'yi kurarak Osmanlı petroleri için İngilizlerden (%35) ve Almanlardan (%25) oluşan bir konsorsiyum kurdu. Yeni kurulan bu şirkette kendisine de %40 pay ayırmıştı. Ancak İngilizlerin şirkette tüm kontrolü ele geçirme çabası sonucu şirketteki hisseleri İngiliz baskısıyla eriyerek %5'e geriledi. Gülbenkyan ömrünün sonuna kadar bu %5'lik hisseyi korumak için büyük çaba harcadı. I. Dünya Savaşı çıkınca el konulan %25 oranındaki Alman hisselerinin Fransızlara verilmesine aracılık etti. Hatta Ortadoğu petrolerinden hisse alma fikrini Fransızların kafasına sokmak için çok uğraştı. Savaş sonrası dönemde ise ABD'lilerin konsorsiyuma katılmalarına aracılık etti.

Endüstrileşmiş Batılı Devletler arasında 19. yüzyıldan itibaren başlayıp 20. yüzyılda şiddetlenerek süren küresel enerji rekabetini doğru kavrayan Gülbenkyan, enerji açlığı çeken bu güçlerin birbirleri ve Osmanlı bürokrasisi arasında aracılık ederek bölge kaynakları üzerinde yarım asra yakın ayakta kalacak bir statükonun kuruluşunu sağlamış, kendi deyimiyle bölge kaynaklarını işletme konusunda yegâne imtiyaza sahip olan "Turkish Petroleum Company'nin tasarımını yapan" en etkin unsur omuştur. Gülbenkyan büyük uğraşlar sonucu 20. yüzyılın başlarında Ortadoğu enerji kaynakları üzerinde kurduğu bu statükoyu değişik vesilelerle zamanın güç dengelerine göre yeniden uyarlamış, şekillenmesinde büyük katkısının olduğu Kırmızı Çizgi Anlaşması ile 1928 yılında son halini verdiği bu statüko 1948 yılına kadar ayakta kalmayı başarmıştır. Anlaşmanın yürürlükten kalktığı 1948 yılına kadar bölge petrolerinden %5 pay alan Gülbenkyan 1955 yılında vefat ettiğinde arkasında hatırı sayılır bir servet bırakmıştır. Yaşamı boyunca bölge kaynaklarını pazarlayarak elde ettiği bu büyük güç ve serveti yetişme çağında ailesinden tevarüs ettiği Ermeni ihtirasları (Armenian passion) uğruna cömertçe harcamaktan da çekinmemiştir.

Çalışmanın Yöntemi

Bu tezde öncelikle gerek klasik jeopolitik düşünürlerin (Mahan, Mackinder ve Haushofer) gerekse de çağdaş jeopolitisyenlerin (Brezezinski, Huntington, Dugin) makale ve eserleri enerji jeopolitiği zemininde incelenerek petrolün ve petrol nakil hatlarının kontrolünün ulusal çıkar açısından devletler için ifade ettiği önemin kuramsal boyutu irdelenmiştir.

Çalışmada ayrıca 19. ve 20. yüzyıllarda Batılı büyük güçler arasındaki çatışmanın ekonomik/enerji boyutu ülkelerin ekonomik ve teknolojik durumlarını ortaya koyan eserlerden, mali tablolardan ve ekonomik istatistiklerden yararlanılarak analiz edilmiştir.

Bu tezde C. S. Gülbenkyan'ın petrol mücadelesi dönemin siyasi tarih ve petrol tarihi üzerine yazılan eserlerinden yararlanılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Gülbenkyan'ın petrol kaynaklarının Batılılar tarafından paylaşılmasındaki rolünü ortaya koymanın en önemli zorluğu Gülbenkyan hakkında dilimizde ve Batı dillerinde yazılmış yeterli kaynağın olmamasıdır. Hayatı ve petrol mücadelesi hakkında yazılmış en önemli kaynak kendisi tarafından R. Hewins'e yazdırılıp ölümünden hemen sonra yayınlanan -ki bu eser ülkemizde sadece Boğaziçi Üniversitesi kütüphanesinin nadir eserler koleksiyonunda yer almaktadır - biyografisidir.

BÖLÜM 1: JEOPOLİTİKTE ENERJİYE: SİYASİ TEORİLERİN PRAGMATİK KULLANIMI

1.1. İnsan Mekân İlişkisi

İnsanın ekonomik, siyasi, sosyal, askerî ve beşerî faaliyetlerinin fiziki zeminini yeryüzü coğrafyası teşkil ettiği için coğrafya/mekân ile insan arasında varoluşsal bir bağımlılık ilişkisi söz konusudur. İnsanlık, tarih boyunca yeryüzünün kendisine bahşettiği imkânları değerlendirmiş, önüne çıkardığı engelleri aşmak için çaba göstermiştir. İnsan yeryüzündeki faaliyetleriyle yeryüzünü şekillendirirken (kanallar açarak, yollar yaparak) kendisi de yaşadığı mekânın etkisinde kalmış, mekân tarafından şekillendirilmiştir (Tezkan ve Taşar, 2002, 11). Tarih ve medeniyetin mimarı olan insanın yaşadığı mekândan etkilenmemesi elbette ki düşünülemez. Bu etkiye belkide ilk değinenlerden biri İbn-i Haldun'dur. İbn-i Haldun İspanya Tarihini anlattığı eserinin mukaddimesinde insan mekân ilişkisine değinmiş, iklim ve coğrafyayı insanın gerek fiziksel yapısı gerekse de düşünce ve anlam dünyasını şekillendiren önemli bir sabite olarak kabul etmiştir (İbn-i Haldun, 2004, 117).

İnsan ve mekân arasında eskiye dayanan bu varoluşsal ilişki emperyal sömürgeciliğin doruğa çıktığı 19. yüzyılda coğrafyaya siyasi anlamlar yükleyen bir eğilimi ortaya çıkardı. İnsanlar yeryüzünde devletler şeklinde örgütlenmişler, varlıklarını sürdürebilmek için kendilerini ve üzerinde kurdukları toprak parçasını korumak zorunda hissetmişlerdir. Bu toprak parçaları ve sınırlar tarih boyunca devletlerarasında en önemli ihtilaf konularında birini teşkil etmiştir. Bilhassa 19. yüzyılda yeryüzünde hâkimiyet mücadelesi, sömürge elde etme ve eldeki mevcut sömürgeleri muhafaza kaygısı coğrafyaya başka açılardan bakılması ihtiyacını doğurmuştur. Bu tarihten önce coğrafya bilimi, dağları denizleri inceleyen, yeryüzünün bilinmeyen yerlerini keşfetme çabasına hizmet eden bir misyona sahipti. Coğrafyaya bu asli misyonunun dışında siyasi bir anlam yükleyen ilk kişi 1887 yılında Britanya Kraliyet Coğrafya Derneği'nin bir toplantısında sunduğu bir tebliğle Halford J. Mackinder'dir (Tezkan ve Taşar, 2002, 12). Mackinder'e göre dünya tarihinde coğrafya en temel faktördür; çünkü sabittir. Nüfus çoğalıp azalmıştır, doğal kaynaklar keşfedilip tüketilmiştir, siyasi sistemler sık sık değişmiştir, imparatorluklar ve devletler yükselmiş ve çökmüştür, teknolojiler gerilemiş ve ilerlemiştir, ama kıtaların, adaların, denizlerin ve okyanusların mevkii en azından bilinen tarih boyunca değişmemiştir. Büyük milletleri tehlikeye düşüren en mühim kusur coğrafyanın bu önemini kavrayamamalarıdır, ihmal etmeleridir. Bundan dolayı başarılı bir dış siyaset planlaması ancak coğrafyayı dikkate alınarak yapılabilir (Sempa, 2000; Tezkan ve Taşar, 2002, 13). Bu anlayışa göre coğrafya ile dünya siyasi tarihi arasında mühim bir bağlantı vardır. Çünkü coğrafya uluslararası ilişkilerde oyuncuları, oyuncuların ellerindeki kozları ve devletlerin birbirlerine uygulayacakları güvenlik tedbirlerini tayin eden en önemli faktördür (Tezkan

ve Taşar, 2002, 13).

1.2. Bir Siyasi Teori Olarak Jeopolitik

Politik yapıların fiziki çevresel şartlarla olan ilişkisi ve bu ilişkinin politik süreçler üzerindeki tesirleri ilk çağlardan beri üzerinde inceleme yapılan alanlardandır. Ancak küresel jeopolitik teorilerin ortaya çıkması dünya coğrafyasının kesinlik kazanması (coğrafi keşiflerin tamamlanması) ve kızıışan sömürgecilik kavgasıyla mümkün olabirmiştir. 19. yüzyılda sömürgecilik kavgasının doruğa çıkması ve devletlerin dünya hâkimiyeti mücadelesine girişmesiyle ortaya çıkan jeopolitik teoriler daha önce yerel alandaki mücadeleyi küresel arenaya taşıdı. Bu süreçte devletlerin uluslararası ilişkilerde fırsat ve güçlerini en üst düzeyde kullanmasının gereklilik arz etmesi dünya coğrafyasının politik açıdan mukayeseli üstünlükleri gösteren bir çerçeve içinde yeniden ele alınmasına yol açmıştır (Davutoğlu, 2001, 103).

“Coğrafyanın siyasi olarak yorumlanması” şeklinde kısa tanımı yapılan jeopolitik kavramı Yunanca toprak (jeo) ve politika (politik) kelimelerinin birleşiminden oluşur. Her ne kadar geçmişte jeopolitik kavramıyla ifade edilmese de, insanlık, tarih boyunca insanlar ve ülkeler arası münasebetlerde coğrafyanın önemini bilerek hareket etmiştir. Bilimsel temelleri Alman siyaset bilimci Friedrich Ratzel (1844-1904). tarafından atılmasına rağmen ilk kez İsveçli bir hukukçu olan Rudolf Kjellen (1864–1922) tarafından kullanılan jeopolitik kavramı Alman Jeopolitikçi “Karl Haushofer tarafından sistematik olarak geliştirilip uluslararası ilişkiler doktrini haline getirilmiştir” (Teschke, 2006).

Bilimsel temelleri 20. yüzyılda F. Ratzel tarafından atılan ve ülkelerin coğrafi özellikleri ile takip ettikleri politikalar arasındaki ilişkileri inceleyen jeopolitik kavramının üzerinde mutabık kalınan bir tanımı bulunmamaktadır. Bu yüzden jeopolitik “kimine göre coğrafi bir determinizmin sonucu, kimilerine göre ise emperyalizmin dayanağı olan bir düşünce sistemidir” (Teschke, 2006; Tezkan ve Taşar, 2002, 14). Sandıklı’ya göre;

Jeopolitik; dünya coğrafyasını, coğrafi yapı ve evrensel değerleri inceleyerek dünya, bölge ve ülke çapında güç ve politik düzeyde hareket tarzı araştırması yapar. Bugünkü ve gelecekteki politik güç ve hedef ilişkisini coğrafi gücü esas alarak inceler, hedefleri ve hedeflere ulaşma koşul ve aşamalarını belirler. Jeopolitik; coğrafya, tarih, teknoloji ve siyaset verilerini zamanın ruhuna uygun olarak analiz ederek milli güç unsurlarının en etkin bir şekilde geliştirilmesini ve kullanılmasını sağlayacak milli politikaların belirlenmesi ve uluslararası siyasi faaliyetlerin yürütülmesi sanatı ve bilimidir. Jeopolitik, bütün tür ve verileriyle coğrafyanın aktifleştirilmesi ve aktif olarak değerlendirilmesidir. . . Bir milletin, milletler topluluğunun veya bir bölgenin, mevcut coğrafi platform üzerinde, değişen ve değişmeyen unsurlarını dikkate alarak güç değerlendirmesi yapan, etkisi altında kaldığı o günkü dünya güç merkezlerini, bölgedeki güçleri inceleyen, değerlendiren, hedefleri ve hedeflere ulaşma şart ve aşamalarını araştıran, belirleyen bir bilimdir (Sandıklı, 2011).

Tezkan ve Taşar jeopolitiği; “geleneksel olarak coğrafi faktörlerin siyaset üzerine olan

etkilerinin incelenmesi” olarak tarif ederken (Tezkan ve Taşar, 2002, 15), İlhan’a göre jeopolitik; değişken ve sabit coğrafi unsurlar üzerinden bölge ve devletlere güç ve değer atfeden bir anlam ifade eder. Coğrafi mekân analizlerinden yola çıkarak neden bazı devletlerin güçlü bazılarının zayıf olduğunu araştırır. “Jeopolitik; bugünkü ve gelecekteki politik güç ve politik hedef ilişkisini coğrafi gücü esas alarak inceler, hedefleri ve hedeflere ulaşmanın şart ve aşamalarını belirler” (İlhan, 1989, 36). Yakından baktığımızda görürüz ki “Politika”, “Devlet” ve “Coğrafya” kavramları jeopolitikle ilgili yapılan tüm tanımlarda kullanılan ortak/zorunlu kavramlardır. Bu kavramlardan herhangi birini eksik kullanarak jeopolitiği tanımlamak olanaksızdır. Bundan hareketle jeopolitiği kısaca değişken ve sabit “coğrafi şart ve unsurların içtimai ve siyasi meseleler üzerindeki tesirleri” şeklinde de tanımlayabiliriz (Tunaya, 1947).

“Özelde siyasal coğrafyanın genelde coğrafya biliminin şemsiyesi altında yer alan jeopolitik, esas olarak güç kavramına, güç ilişkilerine (güç dengesi, güç mücadelesi) odaklı bir analiz boyutudur” (Hacısalıhoğlu, 2008). Jeopolitik mekâna dayalı güç analizleri yapar ve genelde mekânın özelde ise o mekânda mevcut kaynak ve olanakların güce katkısını inceler. Bu yönüyle jeopolitik güç mücadelesine girişen devletlere yol gösterir, nisbî güç üstünlüğüne ulaşmanın ipuçlarını verir. Elbette ki nisbî güç üstünlüğü elde etmede yeni sahaları ve kaynakları kontrol etmenin devletler için ciddi avantajları bulunmaktadır. Mademki devletlerin gücünü yeni sahalar üzerinde kuracakları hâkimiyet belirleyecektir, “devletlere bu yarış içinde göreceli üstünlük sağlayacak alanlar nelerdir? Bu bölgelerde hakimiyet en optimal şekilde nasıl kurulabilir? Kurulan bir hâkimiyet nasıl korunabilir?” soruları kara, deniz ve hava jeopolitiğinin devlet politikalarını doğrudan etkileyen bir unsur olarak gelişmesine yol açmıştır (Davutoğlu, 2001, 103).

Uluslararası ilişkilerde devletlerin elde etmek için peşinden koştukları ve kısaca; birey, grup ve devletin amaçlarına uygun olarak başkalarını etkileme, başkalarının görüş, düşünce ve eylemlerini denetleyebilme, anlaşmazlıkları çözme, zorlukları yenme yeteneği olarak tarif edilebilen “güç kavramı jeopolitiğin temel odak noktasıdır” (Hacısalıhoğlu, 2008). Fakat coğrafya gücün dayandığı önemli bir parametre olmakla birlikte gücü tayin eden yegâne unsur da değildir. Nitekim coğrafi konumu sabit olduğu halde tarihte, diğer güç unsurlarının değişmesiyle ülkelerin jeopolitik değerlerinin değiştiği sabittir. Güç ve gücün dayandığı unsurlar (askeri, politik, teknolojik, ekonomik, demografik...) dönemsel olarak değişebildiği için gücün tanımı da güç mücadelesi de dinamik bir süreçtir.

19. yüzyılda ivme kazanan emperyal arzular devletleri, jeopolitik kavramı üzerinden hem kendilerini meşrulaştırmaya hem de güç mücadelesi uğruna yayılmacı eğilimlerine bilimsel kılıf hazırlamaya yöneltti. Bu yüzdendir ki üretilen tüm jeopolitik teorilerin ortak

yanı hepsinin de dönemin büyük güçlerinin ekseninde üretilmiş olmasıdır. Entelektüel çabalarını cömertçe maceracı devlet adamlarının emrine sunan bilim adamlarının elinde jeopolitik “sırf akademik bir teori olmaktan çıkmış ve devletleri dünya hâkimiyetine taşıyan dinamik bir siyasi plan” haline gelmiştir (Herwig, 1999). Bu süreçte, bilimin saygınlığını arkasına alan entelektüeller, devlet adamlarına hedefler göstermiş, devlet adamları jeopolitiğin sunduğu entelektüel argümanlarla kitleleri politik hedefler ve emperyal maceralar uğrunda kolayca ikna edebilmişlerdir (Okur, 2011).

Jeopolitik teorilerin büyük güçlerin ekseninde üretilmiş olmasının bir sonucu da her teorinin ekseninde üretildiği büyük gücün hegamonik emellerine kısa yoldan ulaşmasını sağlayan birbirinden farklı kodlar taşımasıdır. Örneğin mekânsal darlıktan kurtulmak için jeopolitiğe en fazla başvuran Alman jeopolitik ekolü, Almanların mekân darlığından yola çıkarak jeopolitiği mekânsal genişleme üzerine inşa ederken, Alman jeopolitiğine bir tepki olarak gelişen Fransız jeopolitik ekolü, devleti canlı bir organizma olarak değil kültürel bir varlık olarak tanımlamış ve jeopolitiği mekânsal değil beşeri unsurlar; insanların ortak yaşama arzusu ve hayat tarzları üzerine inşa etmiştir. Bu ayrımın temel sebebi hiç şüphesiz Alman jeopolitikçilerin Alsas-Loren’i coğrafi olarak Alman sahasına katmalarına karşın Fransız jeopolitikçilerin bu bölgede yaşayan insanların Fransız hayat tarzını benimsemiş olmaları savıyla bölgeyi Alman hâkimiyet iddialarından koruma çabasıdır (Tunaya, 1947).

Jeopolitik kavramının Alman siyasi lisanında kazandığı popülerlik kavramın Alman yönetim bilimi olarak algılanmasına da sebep olmuştur. (Bkz. Sloan, 2005; Mamadouh and Dijkink, 2006; Herwig, 1999; Behnke, 2006). Bu kavramın Alman siyasi lisanındaki popüleritesinin oldukça geniş tarihsel bir arka planı mevcuttur. Şöyle ki; 19. yüzyılda Avrupa’da uzun süren kargaşa dönemi ve siyasi çekişmeler Viyana kongresi ile kurulan Avrupa Ahengi ile sonlandırılmıştır. Avrupa Ahengi ile 1815’te bir taraftan Napolyon istilaları engellenip Avrupa’da Fransa’ya karşı bir güç dengesi kurulurken diğer taraftan Avrupa’nın korkulu rüyası olan muhtemel bir Alman Birliğinin de önü tıkanmıştır. Avrupa Ahenginin Kırım savaşıyla (1854) bozulması Prusya liderliğinde kurulan Alman Birliğinin (1871) önünü açmış, bu süreçte Avrupa II. Dünya Savaşı’nın sonuna kadar Almanya’nı topraksal genişleme çabasına karşı koymak zorunda kalmıştır. İşte bu süreçte jeopolitik iddialar Alman genişleme emellerine en ziyade entelektüel katkı sağlayan teorik arka planı teşkil etmiş, Alman devlet adamları ve entelektüelleri tarafından, mekân darlığı çeken Almanya’nın genişleme emellerini ulusal ve uluslararası arenada meşrulaştırmasına bilimsel dayanak noktası olarak kullanılmıştır. Ancak jeopolitiğin Alman siyasi lisanına girmesi bir taraftan kavrama popülerlik kazandırırken diğer taraftan emperyalist bir yayılmaya siyasi meşruiyet sağladığı gerekçesiyle şeytani bir siyaset aracı

olarak algılanmasına da yol açmıştır (Tezkan ve Tezkan, 2002, 14).

Yukarıda tanımlamaya çalıştığımız jeopolitiğin ve jeopolitik analizin dayandığı değişken ve sabit unsurları mevcuttur. İlhan'a göre değişken unsurlar; kültürel, siyasi, askeri, ekonomik, toplumsal yapı ve unsurlar, değişmeyen unsurlar ise; ülke veya bölgenin hudutları, dünya yuvarlağındaki yeri, işgal ettiği alan ile coğrafi karakteri yani ada, kıta, kenar veya kıta içi devlet olma durumudur (İlhan, 1999, 20-21). Benzeri bir ayrımı Davutoğlu'nda da görüyoruz. Davutoğlu; coğrafya, tarih, nüfus ve kültürü sabit unsurlar arasında, ekonomik, teknolojik ve askeri kapasiteyi ise değişken unsurlar arasında saymıştır (Davutoğlu, 2001, 17-29).

Tarihsel süreç içerisinde üretilen jeopolitik teorileri klasik ve çağdaş jeopolitik teoriler diye ikiye ayırabiliriz.

1.3. Klasik Jeopolitik Teoriler

1.3.1. Amerikan Jeopolitik Ekolü

Ortaya attığı “Deniz Hâkimiyet Teorisi” ile A. Teyer Mahan (1840-1914) Amerikan Jeopolitik ekolünün kurucusu olarak kabul edilir.

Deniz, tarih boyunca barış zamanlarında milletleri müreffeh kılan, savaş zamanlarında ise savaşı güçlere stratejik üstünlük sağlayan önemli bir unsurdur. Denizin bu stratejik üstünlüğü, klasik jeopolitik teorilerin henüz ortada olmadığı, antik çağlardan günümüze kadar ilgi odağı olmasına yol açmıştır. Antik çağlarda site devletleri arasındaki mücadeleden deniz gücüne sahip olmanın önemli bir üstünlük sağladığı, refah ve imparatorluk yolunun bu gücü etkin olarak kullanmaktan geçtiği dönemin önemli düşünür ve stratejistlerince dile getirilmiştir (Starr, 1978).

Amiral Alfred Thayer Mahan'ın deniz gücünü kilit önemde saydığı Deniz Hâkimiyet Teorisini ortaya attığı dönemde İngiltere sahip olduğu deniz gücü sayesinde bir süper güç olarak dünya ekonomisinde ve siyasetinde dominyon durumdaydı.

19. yüzyılda Endüstri Devrimi sonucu bir yandan yeni keşifler yapılmış, diğer yandan ekonomik ilişkiler büyümüş, hammadde arayışı ve yeni ürünlerin pazarlanması ihtiyacı, deniz yollarının önemini artırmış, gelişen teknoloji ile mesafeler kısalıyordu. Tarihi ipek yolu önemini kaybederken, Mahan'ın “Denizlere hâkim olan dünyaya hâkim olur” tezi tesadüfen ortaya çıkmıştır (Sandıklı, 2011).

“Amiral Mahan'ın denize olan ilgisi onu Uzak Doğu, Güney Amerika ve Avrupa'ya seyahat etmeye” yöneltti (Russel, 2006). Mahan, genç yaşta çıktığı bu dünya seyahatinde

İngiliz deniz gücünden etkilenmiş ve 1890'da yayımladığı “Deniz Kuvvetlerinin Tarihe Etkisi” adlı eseriyle “Deniz Hâkimiyet Teorisi”nin esaslarını ortaya koymuştur. Bu görüşlerini kaleme aldığı sırada Deniz Harp Akademisi'nde başkan olarak görev yapıyor olması ve eserinin akademideki eğitim için hazırladığı notlardan ortaya çıkması görüşlerinin farklı bir açıdan incelenmesini gerektirmektedir (Tezkan ve Taşar, 2002, 29).

Bu eser yayımlandığı dönemde başta ABD olmak üzere tüm dünyada büyük yankı uyandırmış, eserde ortaya atılan görüşler diğer güçlü ülkelerin donanmaları tarafından da kabul görmüştür. Eserin ABD'de kısa sürede bu denli büyük şöhrete kavuşmasında o dönemde ABD'nin başkan Monroe'nin çizdiği izolasyonist kabuğu kırma eğilimlerinin ve aktif bir dış politika izlemeye yönelik girişimlerin büyük etkisi vardır. Amiral Mahan dile getirdiği görüşleri ile ABD'nin emperyal bir güç olması için deniz gücünün önemini vurgulamıştır (Russel, 2006). Bu dönemde Amiral Mahan'ın görüşlerinin önemsenmesinin ABD milli seçkinlerinden bazılarının güçlü donanmalar kurulması ve donanma militarizmine yönelik düşüncelerine entelektüel kaynaklık teşkil etmesinin önemli payı vardır. Bu eser devrin süper güçleri Alman ve Japon devlet adamları üzerinde de büyük etki bırakmış, bu devletlerin donanmalarının re-organizasyonlarında onlara rehberlik etmiştir (Tezkan ve Taşar, 2002, 28). Bu etki o seviyelere varmıştır ki, Japon donanma askerlerine dağıtılan askeri malzemeler arasında Mahan'ın görüşlerinin kaleme alındığı kitapçıklar da girmiştir (Berk, 2009).

Mahan kitabının önsözünde tarihte denizin dünya siyasetindeki etkisinin gereği kadar önemsenmediğini, bu kitabın mevcut açığı kapatmak, donanma subaylarına mesleklerinin anlamını üst düzeyde göstermek, silaha başvurma zorunluluğu ortaya çıktığında deniz gücüne siyasi bakış açısını belirginleştirerek büyük donanmalara olan ihtiyaç konusunda sarıh bir anlayış ortaya koymak için yazıldığını anlatır (Mahan, 1889). Mahan'dan önce de denizlere hâkim olmanın stratejik değeri konusunda çalışmalar yapılmıştı ancak Mahan'ı benzersiz kılan ikna edici üslubu ve tarihte yaşanmış olaylardan vahiy denecek tarzda dersler çıkarmasıdır (Tezkan ve Taşar, 2002, 28-29).

Mahan'ın coğrafi konumla ilgili görüşleri şu şekilde özetlenebilir. Birinci olarak, bir deniz devletinin, kara devletine oranla kaynaklarının denizciliğe yöneltme imkânı daha fazladır. İkincisi, coğrafi faktörler bir ülkenin deniz stratejisini yönlendirebilir. Üçüncüsü, diğer güçlerle birlikte coğrafi konum birçok açıdan stratejik avantajlar sağlayabilir. Bunlar, sadece topraklara saldırma imkânı değil önemli ticaret yollarına saldırma imkânı, merkezi bir konumdan ve olası düşmanlara karşı saldırı operasyonları düzenlemeye elverişli bir üs olma ihtimali kazandırır. Fiziki yapı, Mahan'a göre bir ülke için çok önemli mihenk taşıdır. Kıyı çevresinin uzunluğu, liman sayısı ticaret yollarına olan yakınlığı sağladığı

katkının yanı sıra kara ticaretine de ilave destek sağlayabilme gücüne sahiptir. Ortaya çıkan ticari yapının korunması içinse deniz kuvvetleri oluşturulması gerekmektedir. Ülkenin coğrafi şartları kadar ülkedeki hükümetin karakteri de önemlidir (Berk, 2009).

Mahan eserini yazdığı sırada henüz denizlerde İngiliz hâkimiyeti zayıflamamıştı ve Amerikan elitleri dünya hâkimiyeti hayalleri kurmaktaydı. Monroe doktrini ile Amerika kıtasının dışındaki olaylara uzun süre duysuz kalan ABD yönetimi bu kabuğu kırma, dünyanın diğer bölgelerinde hegemonya tesis etme eğilimindeydi. İşte Mahan yönetici elitlere tarihten dersler çıkardığı Deniz Gücünün Tarihe Etkisi isimli eseriyle dünya hâkimiyetine giden yolun deniz hâkimiyetinden, güçlü bir ticaret filosu ve güçlü bir donanmadan geçtiğini göstermiştir. Ona göre denizin gücünü kavramak, siyasî, ekonomik ve askerî alanlara olan etkisini kavramak bu yolda vazgeçilmez önemdedir.

Görüşleri Amiral Mahan'ın Amerikan emperyalizminin entelektüel meşrulaştırıcısı olarak değerlendirilmesine de sebep olmuştur. I. Dünya Savaşı'nın önemli tetikleyicilerinden birinin Almanya'nın güçlü savaş filoları kurma kararlılığı olduğunu göz önüne alan diplomatik tarihçi Charles Weber bu yüzden Amiral Mahan'ı I. Dünya Savaşına sebep olmakla itham etmiştir (Russel, 2006).

Amerikan Jeopolitik ekolünün bir başka temsilcisi Mackinder'in Kalpgâh teorisine bir cevap niteliğindeki Kenar Kuşak Teorisiyle bilinen 1893 doğumlu Hollandalı bir göçmen olan Nikolas Skypman'dır. Kariyerine gazetecilikle başlayan Skypman mesleği gereği dünyanın birçok yerini gezme imkânı bulmuştur. Jeopolitiğe yönelik görüşlerini 1940'lı yıllarda verdiği konferanslarla dile getirmiş olup en önemli eseri olan ve Kenar Kuşak Teorisini dile getirdiği Barışın Coğrafyası isimli eseri ölümünden sonra bu konferanslardan derlenerek kitap haline getirilmiştir.

Amerikan izolasyonizmine karşı olan Spykman eski dünya ve Avrasya'da tek bir gücün hâkimiyetine engel olmak için aktif bir dış politikayı tavsiye ederek; Mackinder'in görüşü yanlıştır, "eğer eski dünyanın güç siyaseti için bir slogan gerekiyorsa bu kim kenar kuşağa hükmederse Avrasya'ya hükmeder kimde Avrasya'ya hükmederse dünyaya hükmeder olmalıdır" der (Foster, 2006; Tezkan ve Taşar, 2002, 126).

Spykman, dünya hâkimiyeti için mücadele alanını eski dünya olarak belirler. Eğer eski dünyaya tek bir güç hâkim olursa bu güç dünyaya hâkim olabilir. Ancak uygulanacak strateji ile eski dünya bölünmüş ve dengelenmiş olmaya devam ederse Amerika'nın dünya hâkimiyetine bir rakip olmaktan çıkmış demektir (Tezkan ve Taşar, 2002, 135).

19. yüzyılın tüm mücadelesi deniz yollarına hâkim olan İngiltere ile denize ulaşmak isteyen Rusya arasında geçmiştir. Eğer Rusya'nın denize inebileceği kıyılar (Kenar

Kuşak) denetim altına alınabilirse Rusya Kalpgâh'ı kontrol etmeye devam ettiği müddetçe kalpgahın sahip olduğu ekonomik, askeri kaynaklardan ötürü büyük bir güç olmaya devam edecek ancak yeni dünya (ABD) için etkili bir tehdit olmaktan çıkacaktır. Spykman birleşmiş bütünleşmiş bir Avrupa fikrine de karşıdır. Birleşmiş bir Avrupa'nın ABD'nin küresel gücünü azaltacağını dolayısıyla dengede olan bir Avrupa düzeninin ABD'nin lehine olacağını söyler. Rusya'yı dengelemek için o da Mackinder gibi Baltık Denizi'nden Akdeniz'e kadar bir tampon devletler zinciri önerir (Foster, 2006; Tezkan ve Taşar, 2002, 139).

Long Telegram diye bilinen, ABD'li bir diplomat olan C. Kennan tarafından kaleme alınan, ve ABD'nin soğuk savaş boyunca uygulayacağı temel stratejiyi belirleyen belge Spykman'ın jeopolitik görüşlerinin soğuk savaşın sonuna kadar kabul gördüğünü/uygulandığını bize göstermektedir.

1.3.2. İngiliz Jeopolitik Ekolü

“Coğrafya ile dünya tarihi arasındaki mühim ilişkiyi, İngiliz coğrafyacı Halford John Mackinder'den daha iyi anlamış hiç kimse yoktur” (Sempa, 2000). Mackinder üst düzey askerler, sömürge yöneticileri ve akademisyenlerin üyeleri arasında bulunduğu Kraliyet Coğrafya Derneği'ne sunduğu Coğrafyanın Kapsamı ve Metotları isimli bildirisi ile coğrafyaya daha önce bilinmeyen bir rol biçmiştir.

Mackinder'e göre coğrafyayı işin içine katmaksızın bir uluslararası ilişkiler biliminden söz etmek mümkün olamaz. Dünya tarihinde coğrafya faktörü en temel faktördür; çünkü sabittir. Nüfus çoğalıp azalmıştır, doğal kaynaklar keşfedilip tüketilmiştir, siyasi sistemler sık sık değişmiştir, imparatorluklar ve devletler yükselmiş ve çökmüştür, teknolojiler gerilemiş ve ilerlemiştir, ama kıtaların, adaların, denizlerin ve okyanusların mevkii en azından bilinen tarih boyunca değişmemiştir. Büyük milletlerin tehlikeye duçar olması coğrafya ilmini ihmal etmeleri yüzündendir (Sempa, 2000).

Mackinder'e göre coğrafyanın amacı bugünü yorumlamak için geçmişe bakmaktır. Mackinder'in perspektifinde coğrafya kültür ve medeniyete katkı sağlayan en önemli unsur olarak yansır. “Kim Doğu Avrupa'ya hâkim olursa Kalpgâh'a hâkim olur; kim Kalpgâh'a hâkim olursa Dünya Adasına hükmeder; kim Dünya Adasına hükmederse Dünyaya hâkim olur” şeklinde özetlenen Kalpgah Teorisiyle coğrafyacı, iktisatçı ve politikacı olan Sir Halford Makinder İngiliz Jeopolitik Ekolünün kurucusu olarak kabul edilir.

Mackinder'e göre 400 yıldır devam eden Kolomb Çağı bitmiş, dünya haritası tamamlanmış ve haritada bilinmeyen bir yer kalmamıştır. “Artık coğrafyanın dünyanın bilinmeyen

yerlerini keşfetmek olduğu şeklindeki tanımı hemen hemen anlamını kaybetmiştir” (Mackinder, 1904). Mackinder dünyada bilinen büyük savaşların doğrudan ve dolaylı sebebinin milletlerin eşit olamayan gelişimi olduğu kanısındadır. Bu eşitsizlik milletlerin kabiliyet ve kapasitelerinden değil yeryüzünde eşit olmayan kaynak dağılımından yani ülkeler için yeryüzünde fırsat eşitliği olmayışından kaynaklanır (Tezkan ve Taşar, 2002, 79).

Mackinder’i Kalpgâh Teorisini geliştirmeye iten ana kaygı Britanya’nın ekonomik hegemonyasının çökmeye yüz tutması, Britanya hâkimiyetine ve dünyanın özgürlüğüne yönelik tehditlerdi ki, bu da kendisini Britanya sermayesinin korumacılığına ve askeri gücün desteğe ihtiyacı olduğu sonucuna götürecekti (Sampa, 2000; Sandıklı 2011). Deniz kuvvetlerinin dünya hâkimiyeti konusundaki belirleyiciliğini kara kuvvetlerine bırakmaya başladığını düşünen Mackinder denizden erişilmez olarak tanımladığı Kalpgâhı’ı kontrol eden devletlerin bir gün denizlere ulaşip denizlere hâkim olan güçleri (İngiltere) yenilgiye uğratarak tüm dünyaya hâkim olacağını söyleyerek zayıflamakta olan Britanya İmparatorluğu’na gücünü devam ettirebilmesi için “Kalpgâh” olarak isimlendirdiği bölgeyi kontrol etmesi gerektiğini tavsiye ediyordu.

Mackinder’i kaygılandıran bir başka husus da Alman stratejik zihniyetidir. Ona göre bugün Kalpgâh’ta Rusya oturmaktadır. Ancak Rusya’nın Kalpgâh’ın tabi ve beşeri kaynaklarını kullanma imkânı ve donanımı yoktur. Eğer Kalpgâh, bölgedeki beşeri ve tabi kaynakları işletecek imkân ve donanıma sahip olan Almanlar tarafından istilaya uğrarsa ya da muhtemel bir Alman-Rus ittifakının vukua gelmesi Batının denizlerde ve karalardaki hâkimiyetinin sonu olur. Bu kaygının bir sonucu olarak henüz I. Dünya Savaşının bittiği, Almanya’nın gücünün tamamen tahrip edildiği yıllarda yayınlanan Demokratik İdealler ve Gerçekler isimli eserinde muhtemel bir Alman tehlikesini yüksek sesle dile getirmiştir (Tezkan ve Taşar, 2002, 80). Mackinder’in bu endişeleri onu pek dikkate alınmayan başka bir gerçeğe; Avrupa denizler üzerinde yayılmasını sürdürürken Doğu Avrupa ve Orta Asya’da yerleşmiş Rusya’nın, büyük beşerî ve tabii kaynakları ihtiva eden geniş bir alanı organize ederek güneye ve doğuya genişleyip gücüne deniz cephesi kazandırma stratejisine de dikkat çekmesine yol açmıştır (Sempa, 2000).

Mackinder Kalpgâh, İç Kenar ve Dış Kenar Kuşak diye yeryüzünü üç bölüme ayırmış, bunlardan Kalpgaha hâkim olanın tüm dünyaya hâkim olacağını söylemiştir. Bu teoriyi oluştururken hissettiği en büyük endişe ise Kalpgâh olarak tarif ettiği Doğu Avrupa’nın Almanlar tarafından istila edilmesidir. Ona göre eğer Almanlar Doğu Avrupa’daki Slavlara boyun eğdirmeyi başarabilirlerse etkili bir deniz gücünü besleyecek yeterli insan ve ekonomik kaynağa sahip olacaklar ve tüm dünyaya hükmedeceklerdir. Şu bir gerçektir

ki, sağlıklı ve beceri kabiliyeti yüksek bir insan gücü ile yeterli ekonomik kaynağa sahip olmak etkili bir deniz gücü için vazgeçilmez önemdedir. Eğer Almanlar doğu Avrupa'ya yönelip kontrol sahalarını Avrupa'nın doğusuna teşmil ederlerse dünya hâkimiyeti için gerekli olan bu hayatî kaynaklara sahip olacaklardır (Tezkan ve Taşar, 2002, 84).

Bir asır önce buhar gücünün denizlerde kullanılması ve Süveyş Kanalı'nın açılması deniz güçlerine üstünlük sağladıysa da bu gün demiryolları içine denizden nüfuz edilemeyen engin steplerde harikalar yaratmaktadır. İçine gemilerle nüfuz edilemeyen ancak atlı göçebelerin rahatlıkla yol alabildikleri Kalpgâh bölgesinin kısa sürede demiryollarıyla örülecek olması üstünlüğün deniz gücünden kara gücüne geçmesi demektir. Moğolistan ve Rusya arasındaki bu bölge o kadar geniş ve nüfus potansiyeli, pamuk, buğday, yakıt ve maden kaynakları o kadar zengindir ki bu büyük âlem deniz ticaretinin içine nüfuz edemeyeceği bir dünya yaratacaktır. İşte Avro-Asya'nın bu geniş toprakları dünya siyasetinin mihver bölgesidir. Bu bölgede askeri hareket yeteneği ve ekonomik gelişme şartları mevcuttur. Bugün Rusya tarafından kontrol edilen mihver muhtemel bir Alman-Rus ittifakı veya Almanların Slavlara boyun eğdirmesi ile Avro-Asya kıyılarını kontrol ederse bir dünya imparatorluğu açığa çıkabilir (Mackinder, 1904).

Mackinder Almanları dünya hâkimiyetine taşıyacak bu sürecin Kalpgâh'ta bağımsız küçük Slav devletçikleri kurmakla engellenebileceğini iddia eder. I. Dünya Savaşının hemen akabinde Adriyatik'ten Kuzey Buz Denizi'ne çizilen bir hattın doğusundaki bu alanda (Kalpgâh) küçük devletçikler kurularak Mackinder'in teorisine gerçeklik kazandırılmıştır. Bu devletçikler ile Almanların doğuya ilerleyişinin önüne set çekilerek Almanya ile Rusya arasında tampon bölgeler oluşturulmuş, Kalpgahta zayıf devletlerin varlığı sağlanarak Almanların dünya egemenliği idealine set çekilmiştir.

Mackinder Doğu Avrupa için etkili bir güvenlik sistemi inşa etme (Kalpgâh'ta zayıf devletçikler kurmak) konusundaki başarısızlıkların, I. Dünya Savaşı'nın korkunç acılarının ardından Batılı demokrasilerin “yalnızca süre kazanmış olacakları ve gelecek nesillerin yeniden Kalpgâh'ı muhasara için kuvvet hazırlama ihtiyacı duyacakları” anlamına gelebileceği endişesini taşıyordu. Almanya'nın yenilgisinin Almanların fetih ve hükümlerlik arzularını ortadan kaldırdığını savunanlara, Mackinder şu bilgece cevabı veriyordu: “Geleceğin dünya barışını bir milletin zihniyetinin değişmesine emanet eden kişi... iyimser biridir.” (Sampa, 2000).

I. Dünya Savaşının hemen ertesinde barış görüşmelerinin arifesinde dile getirdiği bu görüşleri ile Mackinder coğrafi gerçekler ışığında “eğer ülkelerin özgürlükleri teminat altına alınmak isteniyorsa yeryüzü kaynaklarından büyük ülkelerin eşit olarak istifade etmesi gerektiğini” dile getirmiştir (Tezkan ve Taşar, 2002, 80-86). Mackinder'in coğrafi

gerçekleri onu karalarla denizlerin verimliliklerinin bileşkesinin imparatorlukların gelişmesine ve tek dünya hâkiminin ortaya çıkışına katkıda bulunacağı savına götürüyordu. Devlet adamlarına geleceğin dünyasındaki çatışmaları önlemek için bu coğrafi gerçekleri doğru tanımlamayı ve etkilerine karşı koymak için tedbir alınmasını tavsiye ediyordu. “Dünya hâkimiyeti için aslında, Mackinder’in gözünde, en uygun coğrafi konum bir ada üzerinde yerleşik olmakla büyük kaynaklara sahip olmanın bileşkesiydi” (Sampa, 2000).

Mackinder’in yukarıda sayılan öngörülleri uzun süre dünyada hak ettiği alakayı göremedi. Ta ki Ağustos 1939 tarihli Nazi-Sovyet Paktı, Birinci Dünya Savaşının başlaması ve ardından Almanya’nın Sovyetler Birliği’ne saldırması, Mackinder’in öngörüllerini haklı çıkarmış ve eserleri başta ABD olmak üzere tüm dünyada yeniden popülerlik kazandırmıştır (Sampa, 2000).

19. yüzyılda şekillenen dünya siyasetinde ve jeopolitik düşüncenin gelişiminde Mackinder’in görüş ve öngörülerinin etkisi inkâr edilemez. Bu yüzden “modern savaş koşullarının ortaya çıkışı bile Mackinder’in Kalpgâh’ının önemini azaltmamıştır” (Kruszewski, 1954). Kalpgâh Teorisiyle Mackinder’in Avrasya’ya atfettiği önemi fark eden büyük güçler I. ve II. Dünya Savaşlarında ve soğuk savaş yıllarında bu stratejik hatları kontrol edebilmek için yoğun çaba sarf ettiler. “Hausofer’in entelektüel katkılarıyla teşekkül eden Alman-Sovyet paktının da” (Kruszewski, 1954) soğuk savaş sırasında ABD’nin uyguladığı “Çevreleme Politikası”nın da teorik arka planını Mackinder’in Kalpgâh Teorisi teşkil etmiştir.

1.3.3. Alman Jeopolitik Ekolü

Her ne kadar Alman Jeopolitiği denilince akla Haushofer gelse de aslen hem jeopolitiğin bilimsel temellerini atan hem de Alman Jeopolitiğinin kurucusu, Lebensraum (hayat alanı) fikrini ilk ortaya atan, Haushofer’in akıl hocası Friedrich Ratzel’dir. 1844 doğumlu olan Ratzel küçük yaşta jeoloji ve paleontolojiye ilgi duymuş, bu yöndeki araştırmaları sonucu Darwin’den oldukça güçlü bir şekilde etkilenmiştir.

Ratzel, entelektüel çalışmalarının yanı sıra aktivist bir kişiliğe de sahipti. Dönemin önemli siyasi cemiyetlerinin aktif üyeleri arasında yer almak suretiyle Almanya’nın emperyal bir güç olmasını talep eden siyasi faaliyetlerde bulunmuş, bu vizyonu görüşlerinin daha büyük kitlelere ulaşmasını kolaylaştırmıştır (Tezkan ve Taşar, 2002, 42).

Ratzel’in eserlerini yazdığı sıralarda Almanya birliğini yeni tamamlamıştı. Ratzel hem Bismarck dönemi Alman Milliyetçiliği’nin hem de Darwin’in evaluasyon teorisinin büyük tesiri altında kalmıştır. Bu dönemde Alman milli siyaseti koloniler kurma, diğer devletlerin (İngiltere, Fransa) kolonilerinde hak iddia etme ve bu yolla büyük güç

konumuna yükselme çabasıındaydı. İşte Ratzel görüşleriyle bu milli hedeflere entelektüel meşruiyet kazandırmıştır (Costachie- Damian, 2010; Tezkan ve Taşar, 2002, 44).

Ratzel ülke sınırları değişebilir ve genişleyebilir demek suretiyle genişleme politikalarına jeopolitik/siyasi dayanak hazırlamıştır. Ratzel bir devletin dilinin ve kültürünün sınırlarını aşip genişlemesine paralel olarak ülke sınırlarının da genişleyeceği kanısındadır. Ticari faaliyetler, kültürel faaliyetler, ideolojik faaliyetlerin genişlemesini ülkenin bayrağı takip eder. Genişlemek isteyen devletler siyasi bakımdan kıymet ifade eden alanları (tarım alanları, maden ocakları, limanlar vs.) sınırlarına katarlar. Ratzel'e göre devlet ya saha kazanıp genişleyecek ya da kuruyup yok olacaktır. Ratzel devletin varlığının ancak genişleme ile mümkün olduğu kanaatindedir (Sandıklı, 2009; Herwig, 2008).

Ratzel'e göre gelişen her topluluk hayati bir problemle yüzleşir; yaşam alanı darlığı. Fakat bu problem basitçe çözülemez. Bir toplumun hayat standartlarının, refahının artması onu komşularının yaşam alanlarına yönelmeye zorlar. "Odaların çokluğu der Ratzel, hayatın devamını kolaylaştırır" (Kruszewski, 1940). Bu yönelim devletleri çatışmaya zorlar. "Aslen alan darlığı yüzünden çıkan bu çatışma toplumsal gelişmenin de itici gücüdür" (Wolkersdorfer, 2007). Bu bakış açısı Ratzel'i; "toprağın bir elden diğerine geçmesini" gayet normal kabul eden (bu el değiştirmenin nasıl olduğu, savaşla ya da barışçıl yollarla mühim değildir) bir anlayışa yöneltir. Önemli olan bu el değiştirmelerin toprağın değerinde bir artış meydana getirmesidir. "Eğer toprağın değerini artıracaksa savaş mubahtır hatta zorunludur" (Tezkan ve Taşar, 2002, 49).

Ratzel, Kjellen'in jeopolitiğe getirdiği en orijinal yaklaşımı; devleti hukuksal bir tüzel kişilik yerine toprağa bağlı biyolojik bir hüviyet tanımlamasını Kjellen'den ödünç almış ve geliştirmiştir. Hayat alanı (Lebensraum) kavramını ilk kullanan Ratzel'e göre devleti oluşturan iki temel unsur vardır. Mevki; devletin dünya yuvarlağında işgal ettiği yer ve alan; devletin saha genişliği. Saha genişliği bir devletin gücünün sembolüdür. Bu yüzden büyük devletler daima geniş sahalara sahip olmuşlardır (Tunaya,1947).

Ratzel, Sosyal Darwinizmin etkisiyle canlı organizmaların yaşayabilmesi için bir alana ihtiyaç duyduklarını, bu alan olmazsa canlılığın da olamayacağını kabul eder. Ona göre devlet yarı toprak yarı insandır. Hiçbir devlet kendi alanında ikinci veya üçüncü bir devletin varlığına razı olamaz. Devletlerarası mücadele güçlü olanın ayakta kalabildiği bir alan mücadelesidir (Costachie- Damian, 2010; Herwig, 2008). Ratzel bu söylemle canlıların hayatiyetlerini sürdürmek için alan mücadelesine girmelerine onay vermiş olur. Devletleri de canlı organizmalara benzer kabul ettiğinden, devletlerin hayatiyetlerini kendi yaşam koşullarına uygun alanlara doğru genişlemeye borçlu oldukları sonucunu çıkarır. Ratzel güç ile devlet arasında; "devletler güç sayesinde yükselir, güçlü oldukları

sürece yaşayabilirler” şeklinde varoluşsal bir ilişki tanımlamıştır (Herwig, 2008; Kruszewski, 1940). Bu görüşleriyle Ratzel Alman elitleri arasında oldukça revaç bulmuş, hatta görüşleri Hitler’in Kavgam isimli eserinde oldukça geniş yer bulmuştur (Tezkan ve Taşar, 2002, 52-55).

Alman jeopolitik ekolünün bir başka temsilcisi olarak Jeopolitik ilmine Alman hayat sahasının, yerleşimde adil paylaşım ilkesi uyarınca genişlemesi ve korunması için entelektüel donanımın sağlanması rolünü vererek Alman yayılcılığına bilimsel kılıf hazırlayan Karl Erns Haushofer Alman yakın tarihinin en çok tartışılan isimlerinden biridir.

Haushofer Alman ordusunda albay olarak görev yapmış, I. Dünya Savaşı öncesi Uzak Doğuya seyahat etmiş, Japon ordusunun yeniden organizasyonunda görev almış, radyo konuşmaları ve yazılarıyla Nasyonal Sosyalizmin halk nezdinde benimsenmesine katkıda bulunmuştur. Haushofer; teorist aktivist, gazeteci, politikacı ve asker olarak çok yönlü bir kişiliğe sahiptir. Yaşamı boyunca (1869-1946) Almanya’nın içinden geçtiği önemli tarihsel süreçlere şahit olmuştur. Safarad yhudisi olan Martha isimli bir kadınla evlenmesine rağmen Hitler’le kurduğu yakın ilişki onu, eşini ve çocuklarını Nazilerin antisemitik kıyımından korumuştur. Kendisi gibi çocukları da Alman siyasi yaşamında etkili birer kişilik olmuşlardır (Tezkan ve Taşar, 2002, 106; Herwig, 2008; Wolkersdorfer, 2007).

Haushofer’in politik kariyeri Nazi iktidarı ile başlar. Bir gurup akademisyen ile birlikte çıkardığı Jeopolitik Dergisinin yıllık tirajı Nazi’lerin desteğiyle 700.000 kopyaya ulaşmıştır. Haushofer, Hitler’in emir subayı ve aynı zamanda kendi öğrencisi olan Rudolf Hess aracılığıyla Hitler’le tanıştırılmış ve bu tanışıklık sayesinde Hayat Alanı Teorisini Hitler’in emrine sunmuştur. Hitler üzerindeki etkisi Hess’in 1941’de barış görüşmeleri için İngiltere’ye uçuşuyla sona ermiştir. Bu tarihten sonra Nazilere karşı korumasız kalan Haushofer ve oğulları Albert ve Heinz Naziler tarafından zaman zaman takibata uğramış, tutuklanmış ve hatta büyük oğlu Albert Alman Gestaposu tarafından infaz edilmiştir (Tezkan ve Taşar, 2002, 108-113; Herwig, 2008).

Haushofer’in Landsberg’deki cezaevinde Hitler’i 22 defa ziyaret ettiği bilinmektedir. Cezaevi haricinde de birtakım sosyal etkinliklerde 18 kez Hitler-Haushofer karşılaşması tespit edilmiştir. Bu yıllarda doçentlik sınavına hazırlanan Haushofer’in dikkatini yeni bir bilimsel disiplin olarak ortaya çıkan jeopolitik çekmiş, Hitler’le yaptığı görüşmeler sırasında kendi anladığı anlamda Alman dış politikasının nasıl olması gerektiğini daha doğrusu Hitler’in dış siyasetinin temel aksiyonlarını ve dünyayı fethetmesi için ona yeterli entelektüel bilinci vermiştir (Tezkan ve Taşar, 2002, 112; Herwig, 2008).

Haushofer-Hitler görüşmeleri, Haushofer'un Hitler üzerindeki etkisinin abartılmasına da sebep olmuştur. Bilhassa dönemin batı basınında “Haushofer düşünüyor, planlıyor, emrediyor Hitler sadece itaat ediyor” tarzında bir söylemin revaç bulduğu bilinmektedir. Yine bu yakınlık Haushofer'ın bilhassa batı basınında Hitler'e ideolojik hocalık yapmakla ve Nazi ideolojisinin fikir babası olmakla suçlanmasına zemin hazırlamıştır (Wolkersdorfer, 2007, Tezkan ve Taşar, 2002,112; Weigert, 1942). Hitler'in Kavgam kitabını Haushofer'in yazdığı iddia edilse de iddia edilenin aksine Haushofer'ın kitaba herhangi bir katkısı tespit edilememiştir (Herwig, 2008).

Haushofer, jeopolitiği Almanya'nın geniş mekân arayışına anlamdaş bir kavram, Versay zincirlerini kırarak bir araç, Almanya'nın yeniden dünya gücü olmasına yarayacak fikirler manzumesi olarak tanımlar. Bir gurup akademisyenle birlikte çıkardığı ve Nazi'lerin desteği sayesinde oldukça popüler olan Jeopolitik Dergisiyle (Zeitschrift für Geopolitik) Almanya'nın mekân darlığının iyilikle veya savaşla aşılmasını, yeniden büyük güç olmasının zorunluluğunu halka ve elitlere benimsetmeyi başarmıştır (Tezkan ve Taşar, 2002, 111).

Haushofer gibi Hitler'de Almanya'nın hayat alanının doğuda aranması gerektiği kanaatindedir. Ancak “Hitler Haushofer'e nazaran jeopolitiği daha radikal olarak yorumlamış, savaşı Avrupa kıtasının yeniden düzenlenmesinde mutlak başvurulması gereken meşru bir araç olarak kabul etmiştir” (Tezkan ve Taşar, 2002, 112).

Haushofer seyahatleri sırasında bolca gezdiği Kalpgâh bölgesi ve Japonya arasında bir ittifak önermiş, Kalpgâh'ta Alman-Rus-Japon kontinentalbloğu kurulmasını savunmuştur. II. Dünya Savaşı öncesi kendi evinde Japon ve Alman asker/sivil bürokratlarla bir araya geldiği de bilinmektedir. Bu yönüyle Haushofer “Avrupa'da ve dünyada Amerikan-İngiliz egemenliğine karşı Alman-Rus ittifakı önerdiği için bir anti-empyalist olarak da tanımlanabilir” (Tezkan ve Taşar, 2002, 111-114; Herwig, 2008)

Haushofer'ı kontinentalblok düşüncesine yönelten Mackinder'in Kalpgâh Teorisidir. Mackinder Kalpgâh'a hâkim olanın dünyaya hâkim olacağını söyler. Haushofer'e göre bu güç Almanya olmalıdır. Haushofer Alman-Japon-Rus ittifakının bir boa yılanı gibi tüm dünyayı kuşatan Amerikan-İngiliz çemberini kırabileceğini savunur. Rusya ile kurulacak barışçıl ilişkiler ile Rusya'daki tabii kaynakların Almanya'yı besleyebilmesi mümkün olabilecektir. Haushofer gibi Hitler'de bu kaynaklardan istifade etmek istiyordu, fakat bu emelini barışçıl yollar yerine Rusya'ya saldırarak gerçekleştirme yoluna gitti (Tezkan ve Taşar, 2002, 120-121, Herwig, 2008). Haushofer'e göre Almanya ve Rusya'nın I. Dünya Savaşı'nın kaybeden taraflarının arasında yer almaları yanlış tarafta savaşmalarındandı (Kruszewski, 1940). Haushofer'i kontinentalblok anlayışına iten önemli bir husus da

hakları elinden alınmış mazlum iki milletin (Almanya, Japonya) maruz bırakıldıkları haksızlıklardır (Tezkan ve Taşar, 2002, 121; Tunaya, 1947).

Otarşi (ekonomik olarak bir ulusun kendi kendine yetebilirliği) kavramı Haushofer'in teorisinde önemli bir yer tutar. Ona göre Büyük bir güç ihtiyaç duyduğu her şeyi üretmeli ve asla dışa bağımlı olmamalıdır. Bu yüzden Haushofer geniş Rusya topraklarındaki mineral kaynakları otarşiye giden en kestirme yol olarak tanımlar; "Ukrayna ve Avrupa Rusya'sının geniş toprakları, Donets havzasının mineral kaynakları ve Kafkaslar, Urallar ve Sibirya olmaksızın Avrupalı hiçbir güç kendi kendine yeten bir devlet durumuna ulaşamaz" (Herwig, 2008).

Haushofer sınırları halkların canlılığını yok eden hukuksal prangalar olarak görür. Canlı sınır anlayışı olmaksızın, kolonilere sahip olmayan ve sürekli gelişen bir halk, eğer bu prangaları aşamazsa nüfus planlaması yapmak zorunda kalır ki bu da bir halkın yok olması için yeterli sebeptir. Bu yüzden ona göre "sınırlar biyolojik olarak doğru" konumlandırılmalıdır (Tezkan ve Taşar, 2002, 115; Herwig, 2008). Ona göre "sınırlar Lebensraum ve Otarşi yoluyla ilerleyen bir ulusun geçici olarak duraklama, dinlenme yerleridir" (Herwig, 2008).

Haushofer'in Anglo-Sakson güçlerin fitne ve kışkırtmalarına karşı çıkma temelli anti-empyralist bir jeopolitik düşünceye sahip olduğunu iddia edenler, onun Angl-Sakson güçler halkın harmonik dağılımını engellemişlerdir iddiası sebebiyle Haushofer'ı bir Avrasyacı olarak da kabul etmişlerdir. Çünkü o dünyadaki İngiliz-Amerikan etkisine karşı Rus-Alman ittifakını savunmuştur (Tezkan ve Taşar, 2002, 113-114). Haushofer, "Almanya suni sınırlara sıkıştırılmamalıdır" demek suretiyle, asıl gayesinin objektif bilimsel çalışmalar yapmak olmadığı, komşu ülkelerin toprağını işgal ve yayılmaya meşruiyet kazandırmak olduğu şeklinde de eleştirilmiştir (Tunaya, 1947).

1.4. Çağdaş Jeopolitik Teoriler

1.4.1. Medeniyetler Çatışması

Medeniyetler Çatışması tezini ortaya atarak soğuk savaş sonrası dönemin yeni paradigmasına entelektüel katkı yapan Samuel Huntington, 18 Nisan 1927 yılında Amerika'nın New York kentinde doğmuş ve 24 Aralık 2008 yılında Amerika'nın Massachusetts eyaletinde ölmüştür. Harvard Üniversitesi'nde uzun süre Politik Bilimler Akademisi Profesörü olarak görev yapan Huntington, 1977-1978 yıllarında Amerika'nın Ulusal Güvenlik Konseyi ve Güvenlik Planlama Bölümü'nün koordinatörlüğünü ve 1986-1987 yıllarında ise Amerikan Politik Bilimler Birliği'nin başkanlığını yürütmüştür.

Huntington Medeniyetler Çatışması mı? isimli makalesinin girişinde tarihsel süreçteki çatışma modellerini inceler. Bu incelemenin sonunda Fransız Devrimi'ne kadar mücadelenin krallar arası bir mücadele olduğunu, devrimin krallar arası bu mücadeleyi bitirip halklar arası bir mücadeleyi başlattığını, bu mücadele tarzının I. Dünya Savaşı'ndan sonra yerini Bolşevik Devrimi'yle ideolojiler arası (komünizm, nazizm, faşizm ve liberal demokrasi) mücadeleye bıraktığını, soğuk savaş sonrası ise mücadelenin galibi olan Batı medeniyeti ile Batılı olmayan medeniyetler (İslam-Konfüçyüsizm) arası olacağını iddia eder. Huntington sekiz farklı medeniyetin varlığından bahseder ve “ benim faraziyem şudur ki; yeni dünyada beşeriyet arasındaki mücadelenin asıl kaynağı ideolojik ve ekonomik olmayacak, beşeriyet arasındaki asıl bölünme ve mücadele kültürel kaynaklı olacaktır” der (Huntington, 1993).

Huntington'a göre; bundan sonra ünyadaki mücadelenin esas kaynağını ideolojik veya ekonomik faktörler değil de kültürel nedenler oluşturacaktır. Milli (ulus) devletler, az da olsa önemini yitirecek ve dünyadaki mücadelelerin temelinde, farklı medeniyetlere sahip milletler (guruplar) yer alacaktır.

Medeniyeti gelecekte önemi daha artacak olan kültürel bir varlık olarak tanımlayan Huntington bir ülkenin belli bölgeleri arasında kültürel farklılıklar olsa da aslen tümünün aynı kültürel yapıya mensup olduklarını yani kendi içinde bir bütünlüklerinin olduğunu ve diğer ülkelerin kültürel yapılarından ayırt edilebilecek unsurları bünyelerinde taşıdıklarını savunur. Bazen bir medeniyet birkaç ulusu ve ülkeyi kapsayabilir ve bir medeniyet kendi içinde alt bölümlere de ayrılabilir.

Medeniyet kimliği, gelecekte artan bir şekilde ehemmiyet kazanacak ve dünya büyük ölçüde, belli başlı yedi veya sekiz medeniyet arasındaki etkileşimle şekillenecektir. Bunların içine Batı, Konfüçyüs, Japon, İslam, Hint, Slav-Ortodoks, Latin Amerika ve muhtemelen Afrika medeniyetleri giriyor (Huntington, 1993).

Tamamen masum gibi görünen bu sınıflandırmayı biraz daha dikkatlice inceleyecek olursak, bu uygarlık sınıflandırmasının temelinde bir takım dinsel ayrımların olduğunu görürüz (Gölbaşı ve Dever, 2007). Zaten Huntington “modern dünyada din, insanları motive eden ve harekete geçiren merkezi bir güçtür, belki de asıl merkezî güçtür” (Huntington 1993) demek suretiyle din ve medeniyet arasındaki ayrımı ihmal ederek “medeniyetin tanımında dini başlıca unsur olarak saymıştır” (Altunbaş, 2006).

Huntington'un dinler haritası; Batı'da Hıristiyanlık, Çin'de Konfüçyüs dini (inancı), Japonya'da Şintoizm ve Budizm, Asya'da ve Ortadoğu'da İslam, Balkanlar'da (Slavlarda) Ortodoks inancı, Latin Amerika'da eski dinsel inançların başatlığı ve Afrika'da ise kabile yaşantılarına bağlı olarak ortaya çıkan ilkel dinlerden oluşur.

Huntington tezini oluştururken bilhassa soğuk savaş sonrası ortaya çıkan Balkanlar, Irak ve Kafkaslar bölgelerindeki çatışmalara dikkat çekerek, farklı medeniyete mensup devletlerin birbirinden farklı tepkiler verdiğini belirtmiştir. Örneğin Bosna Savaşı'nda tüm Müslüman ülkelerin Müslüman Boşnakları savunmaları, Ortodoks Hıristiyanların Sırpı, Katoliklerin de Hırvatları savunmaları Huntington için bir medeniyet dayanışması teşkil eder. Bu süreçte İran BM silah ambargosunu delerek Bosna'ya silah ve askeri teşkilatlanma için gerillalar göndermiştir. Yine Körfez savaşında az sayıda Müslüman ülkenin yan sıra çok sayıda Arap-Müslüman elit tarafından Irak'ın desteklenmesine karşın Batılı ülkelerin ABD müdahalesini desteklemeleri de bir tür medeniyet ittifakıdır. Körfez savaşında Saddam Arap ırkçılığını reddetmiş ve açıkça mücadelesini İslam'a dayandırmıştır. Bu sebepten ötürü radikal İslamcılar arasında oldukça popülerlik kazanmıştır. Yine Azeri-Ermeni ihtilafında Türklerin Azerileri, Rusların Ermenileri desteklemesi de bir tür medeniyet dayanışması teşkil eder.

Bir medeniyete mensup grup veya devletler, farklı medeniyetten bir milletle savaşa girdiklerinde tabii olarak kendi medeniyetlerinin diğer üyelerinden yardım bulmaya gayret ederler. Soğuk Savaş sonrasında dünyası geliştikçe, medeniyet ortaklığı H.D.S. Greenvay'in "akraba-ülke" sendromu diye isimlendirdiği şey, işbirliği ve ittifaklar için başlıca temel olarak (görülen) geleneksel kuvvet dengesi mütalâalarının ve siyasî ideolojinin yerini alıyor. Bu, İran Körfezi, Kafkasya ve Bosna'da, Soğuk Savaş'ın ardından zuhur eden mücadelelerde tedricen görülebilir. (Huntington, 1993).

Bu analizlerden sonra Huntington önümüzdeki süreçte çıkacak çatışmaların "Sen kimin tarafındansın?" yerine "Sen kimsin?" sorusuna verilecek cevaba göre, yani mensup olunan medeniyete göre vuku bulacağını iddia eder. Ulusal çıkarları tayin edenin mensubiyet bilinci olduğu iddiasıyla; "Ulusal çıkar, ulusal kimlikten geliyor. Çıkarlarımızın ne olduğunu öğrenmeden önce kim olduğumuzu bilmeliyiz" der (Huntington, 1997). Huntington'un geleceğe dönük öngörüsü;

Medeniyet saflaşması bu güne kadar sınırlı kalmıştır, fakat büyümektedir ve ciddi ölçüde yayılma potansiyeline sahiptir. İran körfezi, Kafkasya ve Bosna'daki ihtilâflar devam edip gittikçe, milletlerin konumları ve aralarındaki tefrikalar artan bir biçimde medeniyet hatları boyunca husule geldi (Huntington, 1993).

Huntington olası İslam-Konfüçyen ittifaka karşı Batıya bir taraftan askeri gücünü artırırken diğer tarafta çatışmanın olası tarafları üzerinde askeri ve ekonomik kısıtlamaları artırmayı tavsiye ediyor. Ancak Huntington'un çatışma tezi ortaya atıldığı günden bu güne kadar çokça eleştirilmiştir. Medeniyetler Çatışması tezi üzerine kapsamlı bir analiz yazan Ajami;

Milletler pazar payları için itişip kakışır, acımasız bir dünya ekonomisinde nasıl

rekabet edeceklerini, işler temin edeceklerini ve fakirlikten çıkacaklarını öğrenirken Huntington, onların medeniyet bağları ve bağlılıkları için savaştığını zannedebilir. Kendi paylarına “yöneltici mürşitler” ve bugünün dünyasında çıkarların hisleri alt ettiğine inananlar bize, insanların toprak değil Sony istediğini söylüyorlar (Ajami, 1993).

Kurth ise Huntington’u; “her nasılsa olayı böyle değil de, Batı’ya karşı Konfüçyen ve İslâm medeniyetleri arasındaki bir çeşit büyük ittifak şeklinde görmekle” suçlamaktadır. Çünkü “Konfüçyen medeniyeti askerî silahlanma ve endüstriyel güçte, İslam medeniyeti ise Batıya coğrafi yakınlık ve petrol rezervleri konusunda güçlüdür (Kurth, 1995). Aynı kanaati Münif; “Ortadoğu petrol sayesinde özel bir önem kazandığından beri, petrol zenginliğine hâkim olmaya, fiyat ve üretim miktarlarını ve diğer ülkelerle ilişkileri kontrol etmeye dönük rekabetin odak noktası oldu” şeklinde dile getirmektedir (Münif, 1991). Dolayısıyla bir medeniyetler savaşından değil petrol savaşından söz etmek gerekir.

Davutoğlu “genelde dünya silâh ticaretinin, özelde İslâm ülkelerine ve güneye yönelik ticaretin aslan payı ABD’nin elindedir ve bu pay gittikçe süratli bir şekilde genişlemektedir” (Davutoğlu, 1993) demek suretiyle İslam-Konfüçyen askeri ittifakı iddiasını reddediyor. Ayrıca Davutoğlu’na göre bu ittifakın imkânsızlığının bir başka ispatı da;

Çin; son dönemde İslâm dünyası ile ilgili bütün temel meselelerde olumsuz bir tavır sergilemiştir. Çin gerek 1991 yılında BM’deki Siyonizm ile ilgili oylamada gerekse son Bosna Krizi’nde İslam dünyasının genel taleplerinin karşısında bir tavır sergilemiştir. Uluslararası forumlarda bu tavrı gösteren Çin, ülke içinde de Müslümanlara yönelik baskılara özellikle 1990 sonrasında büyük bir hız kazandırmıştır. (Davutoğlu, 1993).

1.4.2. Büyük Satranç Tahtası

Soğuk savaş sonrası dönemde dikkat çeken jeopolitik yaklaşımlardan biri de Zbigniew Brzezinski’nin “Büyük Satranç Tahtası-Amerika’nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gereklilikleri” isimli kitabında öne sürdüğü görüşler olmuştur. 1928 yılında Varşova’da doğan Brzezinski 1977-1981 yılları arasında ABD Başkanı’na danışmanlık yapmış, halen çeşitli düşünce kuruluşlarında ve üniversitelerde çalışmalarına devam etmektedir.

Mackinder teorisini kara gücü ile deniz gücü arasındaki mücadele ve askeri dominasyon üzerine oturturken Brzezinski teorisini ekonomik, teknolojik, askeri ve kültürel bir kombinasyon üzerine kurar. Mackinder İngiltere üzerindeki Alman-Rus baskısına direnmekten bahsederken Brzezinski ABD hegemonyasının ve sürdürülebilirliğini konu edinir (Owen).

Avrasya yüzyıllardır dünya siyasetinin merkezi olmuş ve burada yaşaya insanlar dünyaya hükmetmişlerdir. Ancak yirminci yüzyılın başındaki I. Dünya Savaşı’yla sarsılan Avrasya iktidarı, II. Dünya Savaşı’yla birlikte kesin olarak son bulmuş ve yerini Avrasya dışı bir

iktidara bırakmıştır; Amerika Birleşik Devletleri. Brzezinski'ye göre "tek güçlü rakibi Sovyetler'in de başarısızlığı ve çöküşüyle tarihte ilk kez, Avrasyalı olmayan bir güç Avrasya iktidar ilişkilerinin başhakemi olmakla kalmadı, aynı zamanda dünyanın en büyük gücü olarak belirdi." Bu arada, Avrasya da jeopolitik önemini yitirmiş değildir. Bu büyük kıtanın batı bölgesi olan Avrupa, hala dünya siyasetinin ve ekonomik gücünün pek çok yönden merkezi olmaya devam ederken; doğu bölgesi olan Asya'da yakın zamanlarda ekonomik büyümenin ve yükselen siyasi nüfuzun önemli bir merkezi haline gelmiştir. Avrasya, küresel üstünlük mücadelesinin oynandığı bir satranç tahtasıdır ve mücadele jeopolitik çıkarların stratejik idaresini de içerir. 1940'lı yıllarda Hitler ve Stalin'in de üzerinde anlaşmaya vardıkları gibi, "Avrasya dünyanın merkezidir ve onu kontrol eden dünyayı da kontrol eder" (Brzezinski, 1997, 13-14).

Bu nedenle Amerikan siyasetinin mutlak hedefi, uzun vadeli eğilimleri ve insanlığın temel çıkarlarını korumada tam anlamıyla katılımcı küresel ortaklığı biçimlendirmek için, müşfik ve ileri görüşlü olmalıdır. Ama aynı zamanda, Avrasya'ya hükmetmeye muktedir, dolayısıyla Amerika'ya meydan okuyabilecek bir rakibin ortaya çıkmaması zorunludur. Bu sebeple kapsamlı ve bütünleşmiş Avrasya jeostratejisini oluşturmak bu kitabın amacıdır (Brzezinski, 1997, 14-15).

Hâlihazırda Amerika küresel gücün dört önemli üstünlüğünü elinde tutmaktadır. Askeri açıdan eşsiz bir küresel alana sahiptir. Ekonomik açıdan, Japonya ve Almanya (küresel gücün diğer özelliklerine sahip değildirler) bazı konularda Amerika'ya meydan okusa da Amerika küresel büyümenin lokomotifidir. Teknolojik açıdan yenilikçiliğin önemli alanlarında liderliği elinde tutmaktadır ve kültürel açıdan, özellikle dünya güçleri arasında rakipsiz bir çekiciliğe sahiptir. Tüm bunlar ABD'ye başka bir devletin sahip olamayacağı bir politik güç vermektedir (Brzezinski, 1997, 43).

Kültürel egemenlik ABD'nin küresel gücünün yeterince takdir edilmemiş yüzüdür. Amerikan hayat tarzı başta gençler olmak üzere tüm dünya halkları için bir çekim gücüne sahiptir. ABD film endüstrisi küresel pazarın dörtte üçüne eşittir. Ayrıca Amerika kaliteli eğitim görmek isteyenlerin Kâbe'si konumundadır. Yarım milyon insan eğitim için bu ülkeye akın etmekte ve bunların en yetenekli olanları bir daha asla ülkesine dönmemektedir, dönenler ise ülkelerinde mühim makamlar işgal etmektedirler. Amerikan tarzının dünyada bu derece yaygınlık kazanması rızaya dayalı bir Amerikan hegemonyasının oluşumuna da zemin teşkil etmiştir (Brzezinski, 1997, 45-47)

Demokratik Amerikan siyasetinin çekiciliğinin de önemli olduğunu vurgulayan Brzezinski, dünyanın çeşitli yerlerindeki siyasilerin ülkelerinin yönetimini Amerika'ya benzetmeye çalıştığını, hatta bazı liderlerin Amerikan liderlerini taklit ettiğini öne sürmüştür. Yine Amerika'nın küresel hegemonyanın merkezi olduğunun bir işareti de pek çok hükümetin kendi davalarına destek sağlayabilmek için Amerika'da yaşayan kendilerine yakın azınlıklar ve hükümet kurumları üzerinde lobicilik faaliyetleri yürüterek ABD'nin yurtdışı siyasetini etkilemeye çalışmalarıdır (Brzezinski, 1997, 46-49).

Brzezinski Siyasal sistemin yan sıra Amerikan ekonomik sisteminin de çekiciliğinin üzerinde durmuş, bunun da birçokları tarafından örnek alındığını belirtmiştir. Bunların Amerikan hegemonyasının uygulanması için uygun zemin hazırladığını belirtip, Amerika'nın öncülüğünde kurulan küresel kurumların da dünyayı kuşattığını ve Amerika'nın diğer birçok ülkenin içişlerine dahi karışmasına olanak verdiğini ileri sürmüştür. Bu kurumlara da; NATO, IMF, Dünya Bankası, WTO, Dünya Adalet Divanı'nı örnek göstermiştir (Brzezinski, 1997, 48-49).

Avrasyalı olmayan bu küresel gücün büyük ödülü Avrasya olmalıdır. Çünkü Avrasya jeopolitik bir eksendir. Avrasya'ya hükmeden tüm dünyaya hükmeder. Dünya nüfusunun %75'i, dünya GSMH'sinin %60'ı, fiziksel zenginliklerin çoğu ve dünya enerji kaynaklarının dörtte üçü Avrasya'dadır. Avrasya aynı zamanda siyasal olarak dünyanın en iddialı devletlerinin bulunduğu yerdir. Dünyanın bölgesel nüfuz ve küresel hegemonya talepkârı devletler Avrasya'dadır (Brzezinski, 1997, 51-53). Sayılan veriler ışığında Brzezinski ABD küresel hegemonyasına olası rakip güçlerin Avrasyalı güçler olacağı kanısındadır. Bu endişesi onu, ABD yönetiminin ancak dikkatli hamleler yaparak olası meydan okumaları savuşturabileceği sonucuna sevk eder ve bu hususta ABD yönetimini uyarır. Ancak Brzezinski Amerikan demokratik siyasetinin ve bu siyasetin sahip olduğu faziletlerin, onu hegemonyasını koruyacak sert ve ciddi önlemler almaktan alıkoyacağından korkmaktadır (Brzezinski, 1997, 58).

Brzezinski birleşik bir Avrupa'nın ABD hegemonyası için tehdit oluşturabilme ihtimalini "ABD Ortadoğu'da Avrupa ile liderliği paylaşmaya hazır mı?" (Brzezinski, 1997, 76). sorusuyla dile getiriyor. Açıkça ifade etmese de Avrupa ile ABD arasında hegemonya paylaşımından ziyade bir üst ilişki öneriyor. Bu ilişkiyi sağlamak için Fransa yerine Almanya'nın Avrupa'da liderliğinin desteklenmesi gerektiğini söylüyor (Brzezinski, 1997, 76-77). ABD için önemli olan Fransa-Almanya bağlantısına dayanan, ABD'ye bağlı, küresel Amerikan üstünlüğünün etkin olarak uygulanmasında katılımcı, demokratik Avrupa'nın inşa edilmesidir (Brzezinski, 1997, 103-104). Her ne kadar yakın gelecekte zayıf bir ihtimal de olsa "tam olarak birleşmiş güçlü bir Avrupa ABD için küresel bir rakip olabilir" (Brzezinski, 1997, 110).

ABD hegemonyasına olası bir meydan okumanın "Kara Delik" olarak tanımladığı Rusya cephesinden gelebileceğini de olasılıklar arasında sayan Brzezinski; "güçlü bir Rusya demokratik olabilir mi? Yoksa yeniden güçlenmek eski imparatorluk ihtiraslarını canlandırabilir mi?" diye soruyor. Sorunun cevabında ABD'nin Rusya'nın yeniden toparlanması için yaptığı yardımların bu ihtirasları canlandıracak düzeyin altında kalması gerektiğinin tavsiye ediyor (Brzezinski, 1997, 78-79). "Çünkü ABD küresel gücü Rusya

ile paylaşma eğiliminde olamazdı” (Brzezinski, 1997, 144). Bilhassa son dönemde güçlenen Avrasyacılık akımı Brzezinski için başka bir endişe kaynağıdır. Güçlenen bu eğilim ABD’nin Avrasya’daki etkinliği için ciddi bir tehdit teşkil edebilir. Teorik olarak “dünyanın lider Slav gücünü, en militan Müslüman gücünü, en kalabalık ve güçlü Asyalı gücünü bir araya getirecek güçlü bir koalisyon” Avrasya’daki dengeleri ABD aleyhine değiştirebilir (Brzezinski, 1997, 163-165). Bu yüzden Rusya Avrasya’ya değil Avrupa’ya yönlendirilmelidir. Avrupa ile organik ilişkisi olmayan Rusya ABD için sorun olacaktır. (Brzezinski, 1997, 167) “Rusya Avrupa’ya doğru ne kadar hızla hareket ederse Avrasya’nın kara deliği modern toplum tarafından o kadar erken doldurulacaktır” (Brzezinski, 1997, 173).

Rusya’yı Avrupa ile organik ilişkiye iten politikanın bir yüzü de bağımsızlığını kazanan cumhuriyetlerin özellikle Azerbaycan, Ukrayna ve Özbekistan’ın bağımsızlığını ve istikrarını korumak olmalıdır. Özellikle Azerbaycan Batı’nın Hazar’ın zengin enerji kaynaklarına ulaşımında kilit bir konumu vardır. “Azerbaycan, Hazar Denizi Havzası ve Orta Asya’nın zenginliklerini barındıran şişenin mantaridir” (Brzezinski, 1997, 170-179).

Brzezinski’yi en çok endişelendiren bölgelerden biri de “Gerginleşen Küresel Şiddet Bölgeleri” diye isimlendirdiği içinde Ortadoğu’nun tamamı, Kuzey Afrika’nın doğusu ve Orta Asya bölgesinin yer aldığı alandır. Bölgede yaşayan yoğun nüfus (dört yüz milyon) ve bölge halkının büyük kısmının Müslümanlardan oluşması, olası dinsel radikalizm hareketleri ile ABD karşıtı hareketlenmelere zemin teşkil etme ihtimalini artırmaktadır (Brzezinski, 1997, 80-82).

Bölgenin yükselen gücü ve küresel hegemonyaya meydan okuma ihtimali en fazla olan ülkesi şüphesiz yükselen Çin’dir. Brzezinski ABD’ye Çin’e karşı ABD-G.Kore-Japonya stratejik ortaklığı öneriyor. ABD hegemonyasını en fazla tehdit edebilme ihtimali olan bölgesel koalisyon hiç şüphesiz Rusya-İran-Çin koalisyonu olacaktır. “İşte ABD’nin üstünlüğü bu ve buna benzer koalisyonlara karşı vereceği tepkilere bağlı olacaktır” (Brzezinski, 1997, 82-83) diyerek bölgedeki olası stratejik ittifakların perdelenmesi gerektiğini salık veriyor.

İstikrarsızlığın ve etnik çatışmaların mekânla özdeşliğini ifade eden “Balkanlar” kavramını Brzezinski dünyanın en büyük enerji ve doğal kaynaklarını barındıran bölge için “Avrasya Balkanları” şeklinde yeniden tedavüle sokuyor.

ABD enerji dairesinin tahminlerine göre 1993-2015 yılları arasında dünyadaki enerji talebi %50’den fazla artacaktır. Tüketimdeki bu artış en belirgin olarak Uzakdoğu’da olacaktır. Asya’nın ekonomik gelişiminin momentumu şimdiden yeni enerji kaynaklarının

araştırılması ve işlenmesi yönünde büyük bir baskı yaratmıştır. Orta Asya Havzası ve Hazar Havzası, Kuveyt, Meksika Körfezi ve Kuzey Denizi'ndekileri kat kat gölgede bırakan büyüklükte doğalgaz ve petrol rezervlerine sahiptir. Bu kaynaklara ulaşmak ve sundukları zenginlikleri paylaşmak ulusal hırsları, tüzel çıkarları harekete geçirir, tarihi iddiaların ateşini yeniden yakar, yayılmacı duyguları canlandırır ve uluslararası rekabeti tutuşturur (Brzezinski, 1997, 177).

Brzezinski teorisini oluştururken üç koşuldan hareket ediyor; ABD dünyanın gerçek süper gücüdür, Avrasyalı olmayan bir devlet gerçek küresel önderdir, yerkürenin merkez arenasını olan Avrasya'ya Avrasyalı olmayan bir güç egemendir. Teorinin temel sorunsalı herhangi bir devlet ya da devletler koalisyonunun ABD'yi bölgeden çıkarma ya da başhakemlik rolünü azaltma kapasitesine kavuşmasıdır (Brzezinski, 1997, 269-271).

1.4.3. Avrasyacılık

Jeopolitiğin klasik dönemi diye adlandırdığımız dönemde Rusya'da sistematize edilmiş herhangi bir jeopolitik düşünceye rastlamıyoruz. Bu dönemde Rus literatüründe jeopolitik yerine jeostrateji veya doktrin gibi terimlerin kullanımı tercih edilmekteydi. Jeopolitik görüşlerin sıklıkla tartışılmaya başlanması 1980'li yılların sonlarına doğru ve 1990'lı yıllar boyunca oldu. Bu dönemde Rus jeopolitikçilerin tartıştığı en mühim konular Sovyetler'in dağılmasının Rusya açısından muhtemel sonuçları olmuştur (Tezkan ve Taşar, 2002, 205).

Çağdaş Rus jeopolitiğine popülerite kazandıran isim Alexander Geleviç Dugin olmuştur. Dugin'in Rus jeopolitiğinin şekillenmesindeki rolü Batıda Brzezinski ve Huntington'un oynadığı role benzemektedir. Bu anlamda Rusya'da "Avrasyacılık" kavramı Dugin ile özdeşleşmiş durumdadır. Bugün Dugin'in öncülüğünü yaptığı "Yeni Avrasyacı" görüş, geçmişteki "Klasik Avrasyacı" fikirlerden beslenmektedir. Gerek siyasal faaliyetleri gerekse de akademik çalışmaları ile Dugin Avrasyacılığı bir programa kavuşturmuştur (Tezkan ve Taşar, 2002, 209).

Bolşevik Devrimi sırasında ve Devrim'in akabinde yeni rejimden memnun olmayanlar ve ona karşı mücadeleye kalkışanlar bu girişimlerinden başarısız olunca çareyi topyekûn ülke dışına çıkmakta bulmuşlardı (İmanov, 2008, 44). İşte Avrasyacılık Bolşevik devriminden kaçan Rus aydınları tarafından keşfedilmiş milli bir jeopolitik görüştür.

Avrasyacı yaklaşımın düşünce dünyasına 20. yüzyılın başında girdiğini söylemek mümkündür. Avrasyacı düşüncenin ortaya çıkmasının en büyük sebebi Rusya İmparatorluğu üzerine yapılan İmparatorluğun Batılı mı yoksa Doğulu mu olduğu tartışmalarıdır... Avrasyacılığı kuramasal bir yapı içerisinde teorize eden akademisyen ve yazarlar, SSCB kurulduktan sonra SSCB rejimiyle ters düşmelerinden dolayı çalışmalarını bu ülke toprakları dışında sürdürmek zorunda kalmışlardır. N. Ş.

Trubetskoi, Savitski ve Vernedski'yi Klasik Avrasyacılık kuramının kurucuları olarak görebiliriz (Özsağlam, 2006).

Klasik Avrasyacılığın temel sorunsalı Rusya'nın Doğuya mı Batıya mı ait olduğu ve Rus kültür ve medeniyetinin üstünlüğü/özgünlüğü olmuştur. Klasik Avrasyacı yazarlar –ki bunların çoğu yirmili yaşlarındadır- yazdıkları metinlerde Rusya'nın kültürel üstünlüğünü tartışmışlardır. Klasik Avrasyacılardan Trubetskoi “Avrupa ve Beşeriyet” isimli kitabında; Avrupa'nın benmerkezci psikolojisini reddederek Avrupalıların barbarlardan ve diğer halklardan üstün olmadığını medeniyet merdiveni -onlara göre Avrupalılar bu merdivenin zirvesinde olduklarını iddia ediyorlardı- diye bir şeyin olamayacağını savunur. Ona göre; bize benzeyenleri bu merdivenin yukarısına, benzemeyenleri daha aşağısına yerleştirmek bilimsel değil keyfidir (İmanov, 2008, 69-71).

Bu program Rusya'nın ne Batılı ne de Asyalı ölçülerle ölçülemeyecek olan siyasi ve kültürel olan özel bir yere sahip olduğunu savunur. Avrasyacılık Rusya'nın kendine özgü bir medeniyeti teşkil ettiğini savunur (Tezkan ve Taşar, 2002, 210-211). Bu farklılık nedeniyle batının Rusya'yı anlayabilmesi mümkün değildir. Klasik Avrasyacılığın kurucularından olarak kabul edilen Trubetskoi;

Batının Rusya ve Avrasya'yı anlaması çok zordur, çünkü Batı ve Rusya farklı geçmiş ve geleneklere sahiptirler. Rusya hiçbir zaman ulus-devlet olarak tek bir etniğin çerçevesinde toplanmamıştır. Rusya-Avrasya kültüründe tüm ulusların ve etnisitelerin kültürüne değer verilmektedir. Bu etnisiteler Panizm'den ayrı bir noktadadır. Böylece Pan-Slavizm ve Pan-Türkizm geleneğine sahip bir Avrasyacılık olmayacaktır (Aktaran; Özsağlam, 2006).

Klasik Avrasyacılar Rusya İmparatorluğu'nun bir kıta imparatorluğu olduğundan hareketle Avrasya coğrafyasının kendine münhasır konumunu ve bütünlüğünü tartışmıştır. Savitski bu tartışmayı yaparken ekonomik ve coğrafik koşulların Avrasya birliğini kaçınılmaz kıldığını belirtmiştir. Yine Savitski'ye göre coğrafik ve ekonomik bağımlılık Rusya-Avrasya bütünlüğünü sağlamış ve böylece 19. yüzyıl sonunda jeopolitik birlik kültürel bir duyguya (hisse) dayanarak ortaya çıkmıştır. Savitski, Avrasyanın merkezi konumundaki Hazar Havzasının iklim koşullarından ve bu coğrafyanın verimliliğinden bahsederek, burasının Rusya-Avrasya bütünlüğü için jeoekonomik ve jeopolitik önem arz ettiğini belirtmiştir (Özsağlam, 2006).

Klasik Avrasyacılığın öncelediği Rusya'nın batıdan kültürel üstünlüğü savı Yeni Avrasyacılık'ta küresel bir jeopolitik anlayışa dönüşmüştür. Klasik Avrasyacılar kültür ve medeniyet bağlamında Rusya'nın benzersizliği üzerinde dururken, Yeni Avrasyacılar küresel hegemonyada Rusya'nın hak ettiği payı nasıl elde edeceğini tartışırlar.

Yeni Avrasyacılığın temel problematiği Rusya'nın büyüklüğünü sağlayabilmek, sözünü

dünyada geçirebilmek ve kendi gelişim yolunu kendisinin belirleyebilmesi için kendini dayaması gereken değerlerin tespitidir. Dugin bu sürece “imparatorluğun toparlanması” diyor. Jeopolitik anlamda imparatorluğun toparlanması Rusya açısından sadece mümkün gelişme yollarından biri değil, bağımsız kıtada bağımsız devlet olarak var olabilmenin teminatıdır. Dugin imparatorluğu “Rus kültürünün özgünlüğünden dolayı” değil ancak “güce dayalı teritoryal saikler ve konumsal üstünlüklerle” toparlanabileceğini söyler (Dugin, 2005, 9-10). Bu anlamda Avrasyacılık batı tarzı seküler akılcılığı reddeder ve “Batılılaşmaksızın modernleşme” üzerinde durur. Bu düşünce temelde, ABD’nin sosyal kültürel ve ekonomik olarak tüm dünyaya işgal edip Amerikanlaştırmasına bir tepki arz eder. Dugin Amerikan tipi toplum, ekonomi ve ahlakı Rusya için en büyük tehdit olarak görüyor. Bu anlamda Avrasyacılar Rusya’yı Batıya karşı (burada Batıyı Avrupa değil ABD temsil ediyor) olan doğunun öncü kuvveti olarak tanımlamaktadır (Tezkan ve Taşar, 2002, 219-221; Özsağlam, 2006).

Avrasyacı düşüncenin yaşayan en önemli temsilcisi Dugin’ e göre Rusya’nın önünde üç farklı seçenek vardır; Amerikancılık (Atlantikçi düşünce), Sovyetçilik ve Avrasyacılık. Bu düşünceler içerisinde en az bilinen ancak Rusya için en gerçekçi olan hiç şüphesiz Avrasyacılıktır (Tezkan ve Taşar, 2002, 213).

Bugün Avrasyacılık sadece entelektüel bir düşünce olmaktan çıkmış, değişik dinden ve milliyetten teşekkül eden Avrasya Hareketi (Partisi) ile siyasi bir programa dönüşmüştür. Avrasya Hareketi kongresinde konuşan Dugin Rusya’yı güçlü bir dünya imparatorluğu olarak tanımlamış ve Hareketin beş temel esasını şöyle ifade etmiştir;

Bilimsel Vatanseverlik; Rusya bölgesel bir imparatorluk değildir. Rusya’ya dünya siyasetinde hak ettiği yeri alacak ya da çökecektir. Tek kutuplu bir küreselleşmeye giden dünyada Rusya stratejik bağımsızlığını tek başına elde edemez. Bu durum, Rusya’yı, güçlü kılacak ittifakları zorunlu kılmaktadır.

Sosyal Politika; Avrasyacı ekonomi milli ruhlu bir kapitalizmdir. Ancak sosyalist bir yüzü de vardır. İşte bu üçüncü yol ekonomisidir. Pazar ekonomisi adalet, dayanışma ve ahlaka uygun olarak yeniden uyarlanmalıdır.

Avrasyacı Bölgeselcilik; Geleceğin büyük Rusya’sında her bölge merkezde kendi temsilini bulabilmelidir.

Avrasyacı Ahlak; Avrasyacılık Ahlakı tarihin ve halkın en yüksek değeri olarak kabul eder (Tezkan ve Taşar, 2002, 217).

Avrasya Hareketi’nin ekonomik vizyonu ne batılı Liberalizm’e uyar ne de Marksist

ekonomi doktrinine. Hareket bu durumu üçüncü yol ekonomisi olarak isimlendirir ve kendi ekonomik modelinin; “Makro ekonomi entegrasyon ve iş bölümü üzerine kurulu büyük alanlarda gerçekleşecektir (gümrük birliği). Avrasya derinliğinde tek bir finans, ulaşım, enerji, üretim ve enformasyon oluşturulmalıdır. Ekonominin merkezi stratejik şekilde kontrol edilecek ve orta ve küçük ölçekli girişimlere özgürlük tanınacaktır” şeklinde ifade eder (Özsağlam, 2006). Avrasyacı anlayışın tanımladığı bu ekonomik modelin son dönemde ılımlı bir Avrasyacı olarak tanımlanan Putin tarafından kısmen uygulandığı söylenebilir.

1.5. Enerji Jeopolitiği

Gerek klasik jeopolitik gerekse de modern jeopolitik kuramcılar içinde buldukları dönemin sosyal, siyasal ve ekonomik şartlarından etkilenmişlerdir. Dünya hâkimiyet mücadelesini etkileyen jeopolitik hâkimiyet teorileri genelde dönemin süper gücü konumundaki devletlerin eksenlerinde şekillenmiş olup, “pek çoğunun ortak kaygısı, kendi ülkelerinin büyümesi ve bu durumu sürdürmesi olmuştur” (Ural, 2009). Bu yönüyle jeopolitiğe, yayılcılık ve hegemonya peşinde koşan devletlerin emellerine bilimsel meşruiyet kazandırma misyonu verilmiştir. Bilimsel saygınlığa sahip entelektüeller jeopolitik gerçekler ışığında bir yandan yayılcı eğilimleri olan devlet adamlarına hedef gösterirken diğer yandan kitleleri bu hedeflere kolayca ikna edebiliyorlardı. Huntington’un “Medeniyetler Çatışması mı?” makalesine bir eleştiri kaleme alan Davutoğlu bu gerçeği; “siyaset bilimciler ile politik karar vericiler arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır” (Davutoğlu, 1993) şeklinde ifade etmiştir.

İnsanlık tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilen sanayi devrimi bir yandan tüketimi artırırken diğer yandan üretimi kol gücü yerine enerjiye bağımlı hale getirdi. “Sanayi, üretim faaliyeti yanında aynı zamanda yüksek düzeyde enerji tüketimi anlamına gelir. Bu bakımdan Sanayi Devrimi, öncelikle enerji devrimi olarak düşünülmelidir” (Akpınar ve Başbüyük, 2011). Sanayi Devrimi ile çeşitli jeolojik oluşumlar sonrasında yeraltında meydana gelen kömür, petrol ve doğal gaz rezervlerinin üretimde kullanılmasının yolu bulunmuş ve uygarlık bugünkü düzeyine erişmiştir. Sanayi devriminin ilk olarak ortaya çıktığı yer olarak kabul edilen İngiltere hem sahip olduğu zengin kömür yatakları hem de sömürgelerinden elde ettiği kaynaklar sayesinde dönemin en önemli sanayi ve üretim merkezi haline gelmişti. Dönemin diğer güçlü devletleri Almanya ve Fransa’da sahip oldukları zengin kömür yatakları ile bu yarışta yerlerini aldılar. Ancak 19. yüzyılın sonlarında kömürden daha ekonomik ve daha verimli bir enerji kaynağı olarak ortaya çıkan petrol geleneksel enerji kaynağı olan kömürü yerinden ederek enerji talebinden radikal bir değişime sebep oldu. Petrolün parlayan yıldızı güçlü sanayilere sahip olan

Avrupalı Devletlerini (İngiltere, Fransa, Almanya..) derin bir endişeye sevk etti; çünkü Avrupa’da petrole rastlanmamıştı. 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında bilinen yegâne petrol alanları Pensilvanya (ABD), Galiçya (Romanya) ve Apşeron Yarımadası (Azerbaycan) idi. İlerleyen yıllarda başta İran olmak üzere Irak, Suudi Arabistan, Kuveyt gibi Ortadoğu ülkelerinde yapılan jeolojik araştırmalarda büyük petrol rezervlerine rastlandı. Bütün bu petrol alanları hem Avrupa’nın dışında hem de Avrupa’ya oldukça uzak mesafedeydi. Bu durum 19. yüzyılı enerji kaynakları ve enerji nakil hatları üzerinden rekabetinin yoğun olarak yaşandığı bir zaman dilimine çevirdi.

Vazgeçilmez bir ihtiyaç olarak petrol, uluslararası ilişkilerde devletlerin jeopolitik duruşlarını ve hareket serbestilerini belirleyen stratejik enstrümanlardan biri haline gelmiştir. Nitekim petrol; petrole sahip ülkeler için dış müdahalelerin ve güç savaşlarının bir habercisiyken, petrol kaynağına sahip olmayan ülkeler içinse enerjinin temini, lojistik güvenliği gibi konularda dış politika karar alma mekanizmaları için temel “planlama” ve “dış politika” üretme alanlarından biridir (Emekliler ve Ergül, 2010).

Yeryüzünde eşit dağılmayan, kolay erişilemeyen, tükenebilir ve tahrip edilebilir olan ve insan yaşamının sürekliliğinde ihtiyacı daima hissedilen, her türlü unsur siyaset üretir, siyasete konu olur (Hacısalıhoğlu, 2008). İşte bu yüzden enerji kaynaklarına erişim bir devletin jeopolitik değerlendirmelerinin daima vazgeçilmez bir parçası olmuştur (Coşkun, 2010). Bu durumu Ural;

Dünyada meydana gelen gelişmeler, jeopolitik paradigmlar üzerinde değişimler yaratmaktadır. Bugün için en önemli gelişmelerden biri de dünyada enerjiye duyulan ihtiyacın artmasıdır. Bu açıdan enerji çeşitli jeopolitik yaklaşımlara temel oluşturmaktadır (Ural, 2009). Şeklinde ifade ediyor.

Ekonomik gelişmenin ve refah düzeyinin endüstriyel ilerlemeye bağlı olduğu günümüzde, enerji kaynaklarının, bunların bulunduğu bölgelerin ve enerji nakil hatlarının kontrol edilmesi büyük önem arz etmektedir. Hele bir devlet küresel ya da bölgesel hâkimiyet iddiasında ise bu uğurda aşması gereken en önemli engel bu gücü besleyecek ve büyütecek yeterli ekonomik kaynağına sahip olmaktır. Jeopolitik paradigmanın önemli isimlerinden Haushofer teorisini ekonomik olarak ulusal yeterlilik anlamına gelen “otarşi” kavramı üzerine kurgulamıştır. Bu yüzden “Savaş ve barış genellikle hammadde kaynakları ile bunların bulunduğu bölgeler üzerinde ve civarında cereyan eden açık-gizli, korkunç mücadelelerin sonucudur” (Karaca, 2003).

Şu bir gerçektir ki; doğal kaynaklar yeryüzünün her bir yanına eşit olarak dağılmamıştır. Bölgeler arası kaynak eşitsizliği ülkeler arasındaki kaynak rekabetinin de sebebinin teşkil eder. Sahip olduğu doğal kaynaklar kimi ülkeleri kaynak ülke, kimilerini de bağımlı ülke statüsüne sokmuştur. İşte jeopolitik teoriler uluslararası arenada meydana gelen bu kaynak/

hammadde rekabetini meşrulaştıran epistemolojik dayanak noktalarından birini teşkil ederler. Her ne kadar jeopolitik teoriler enerji kaynaklarına atıf yapmasalar da jeopolitik olarak değer atfedilen noktalar enerji ve hammadde kaynaklarının yeryüzündeki dağılım haritası ile benzeşmektedir (Emekliler ve Ergül, 2010).

19. yüzyılın sonlarında “Deniz Gücünün Tarihe Etkisi” isimli çalışmasıyla deniz geçit ve gediklerine hâkim olan gücün dünyaya da hâkim olacağını savunan Amerikalı denizci Amiral Mahan deniz hâkimiyet teorisini ortaya atmıştır. Mahan’ın teorisini ortaya attığı dönemde endüstri devrimi ve coğrafi keşifler sonucu hammadde ihtiyacının karşılanmasında ve üretilen ürünlerin pazarlanmasında deniz gücü stratejik bir öneme kavuşmuştu. Mahan yaptığı seyahatlerde İngiliz deniz gücünden etkilenmişti. Çünkü İngiltere sahip olduğu deniz gücü sayesinde sömürgelerini hem tek elden yönetiyor hem de ticaret yollarını tek başına kontrol ediyordu (Ural, 2009).

Mahan’ın teorisini oluşturduğu dönemde ABD küresel bir güç olarak sahneye çıkma eğilimindeydi. Bu teori ABD-İngiltere donanma mücadelesinde ABD’nin eksikliklerini ve gerekliliklerini tahlil edilip uygulamaya konulması açısından yol gösterici olmuştur. Mahan teorisinde etkili bir deniz gücü sayesinde ABD’nin ticari bir patlama yaşayacağını, yeni pazarlara ve dolayısıyla yeni egemenlik alanlarına sahip olacağını savunmuştur. Böylece Deniz Hâkimiyet Teorisi, deniz filoları sayıca İngiltere’nin oldukça gerisinde kalan ABD’de Theodore Roosevelt’in ve diğer devlet adamlarının teritoryal ve ticari yayılma için büyük filoların inşası ve deniz militarizmi yolundaki siyasi girişimlerinin teorik altyapısını oluşturmuştur (Tezkan ve Taşar, 2002, 49)

“Tüm bu ön bilgiler ışığında, Mahan’ın deniz hâkimiyet teorisini incelediğimizde arka planda genelde İngiltere-ABD rekabeti, özelde ise petrol konusundaki mücadele yer aldığı görülmektedir” (Emekliler ve Ergül, 2010). Şöyle ki; Mahan’ın teorisini ortaya koyduğu yıllarda Amerikan petrol şirketi Standart Oil ile İngiliz-Hollanda ortaklığı Royal Duch Shell şirketleri arasında gerek Uzakdoğu’da gerekse de Amerika kıtasında kıyasıya bir petrol rekabeti vardır (Yergin, 2009, 126). Bu mücadelede Amerikan tarafı sürekli geri kalmakta hatta bu dönemde İngiliz şirketleri ABD’nin arka bahçesi Latin Amerika’da bile petrol arama faaliyetleri başlatabilmekteydi (Karadağ, 2010, 157-67).

Karadağ’ın belirttiği üzere, I. Dünya Savaşı’nın başlamasından dört beş sene önce Royal Duch Shell şirketinin genel müdürü Henry Detering, ABD için büyük önem taşıyan Panama Kanalı’na birkaç mil mesafede Hollanda’ya ait olan küçük bir adada (Küracao) büyük bir faaliyete başlamış ve kısa bir süre içerisinde Venezüella’nın tüm petroleri üzerinde imtiyaz sahibi durumuna gelmiştir (Karadağ, 2010, 142).

Petrol şirketleri arasındaki rekabet -petrolün stratejik öneminden ötürü- sıradan bir ticari rekabeti değil devletlerarası bir güç mücadelesini de simgelemektedir. 1920 yılında Kolombiya petrolünün de imtiyazını İngiliz şirketi elde edince Standard Oil'in idarecileri "Tatbik edilecek bahri programla denizlerde üstünlüğü İngilizlerden aldığımız gün Standard Oil dünya petrol hâkimiyetini eline geçirmeyi bilecektir." demek suretiyle İngiliz-Amerikan donanma rekabetinin arkasında yatan temel gerekçeleri ifade ediyorlardı. Güçlü petrol sermayesi, elinde tuttuğu imkânlarla ABD yönetimini büyük deniz filoları inşa etmeye cesaretlendirmiştir. Amiral Mahan'ın Deniz Hâkimiyet Teorisi de bilerek ya da bilmeyerek Amerikan petrol endüstrisinin çıkarlarına hizmet etmiş, bu çıkarlara bilimsel kılıf hazırlamıştır (Karadağ, 2010, 157-163).

İngiliz coğrafyacı Mackinder'in Kara Hâkimiyet Teorisi; denizden petrole ulaşılmadığı, üretim kaynaklarının karada bulunduğu dönemi kapsamaktadır. Mackinder de haklı olarak, deniz gücünün öneminin azaldığını ve kara gücünün daha önemli hale geldiğini iddia etmiştir (Ural, 2009). Mackinder Asya, Avrupa ve Afrika'yı ayrı kıtalar olarak değil tek bir kıta Dünya Adası olarak tanımlamış ve diğer kıtaları Dünya Adasının uyduları olarak tanımlamıştır. Dünya Adası ise güç ve hâkimiyetin gerçek merkezidir. Dünya Adasının kalbi ise Doğu Avrupa'dır. Doğu Avrupa'nın önemi, buraya hâkim olacak millete insan gücü ve malzeme sağlamasında görülmektedir. Doğu Avrupa, Dünyanın kalbine açılan kapıdır. Mackinder Dünyanın kalbi olarak nitelediği bölgeyi, deniz yoluyla ulaşılamayan, neredeyse ele geçirilmez olan, hemen tümüyle kendine yeterli olmasını sağlayacak zenginlikte kaynakları bulunan bir bölge olarak tanımlamıştır.

Asya'nın demir yolu ağı ile kaplanması bir yüzyıl geçmeden gerçekleşecektir. Rusya ile Moğolistan arasındaki saha o kadar geniş ve nüfus potansiyeli, buğday, pamuk, yakıt ve maden kaynakları o kadar zengindir ki, bu büyük ekonomik âlem deniz ticaretine içine nüfuz edilemeyen bir dünya yaratacaktır (Mackinder, 1904).

Mackinder Dünya Adası'ndaki bu mücadeleyi kazanan milletin Dünya Adasının bu sınırsız kaynaklarından istifade ederek dünyanın denizci milletleri ile boy ölçüşebilecek seviyeye gelebileceği kanısındadır.

Nasıl ki Mahan Deniz Hâkimiyet Teorisiyle ABD'nin küresel rekabette İngiltere'ye karşı zayıf noktasına işaret ettiyse ulaşımda demiryolunun hızla yaygınlaşmaya başladığı dönemde Kalpgah Teorisiyle Mackinder bir deniz gücü olan İngiltere'nin ulaşmasının zor olduğu bölgelerde Almanya ve Rusya'ya karşı olan zayıf noktalarına dikkat çekmiştir. (Emekliler ve Ergül, 2010). 19. yüzyılın başları ulaşımda demiryolunun harikalar yarattığı bir dönemdir. Rusya Trans-Sibirya hattıyla iki okyanusu birleştirirken Almanya Berlin-Bağdat hattıyla Doğu Avrupa ve Balkanları aşarak hâkimiyet alanlarını Basra Körfezine kadar ulaştırmaktadır. Her ne kadar Mackinder teorisinde petrolden bahsetmese de gerek

Almanya'nın gerekse de Rusya'nın petrol bölgelerine demiryolu ile erişebilir olması İngiltere'nin elinde tuttuğu İran petrol imtiyazları için önemli bir tehdit teşkil etmektedir (Emekliler ve Ergül, 2010).

Mackinder'in Kalpgah yaklaşımında Ortadoğu'nun hâkimiyet iddialarında dikkate alınmamasının sebeplerinden biri de bölgedeki zengin enerji kaynaklarının (petrol-doğalgaz) henüz keşfedilmemiş olmasıdır. Ortadoğu'nun zengin enerji kaynaklarının keşfi jeopolitik algılamalarda değişikliğe sebep olmuştur. Bu değişimin en bariz göstergesi Nikolas Spykman ve onun Rimland (Kener Kuşak) teorisidir.

Spykman teorisini geliştirirken ABD menfaatlerini temel almış ve ABD'nin kenar kuşak ülkeleri (Avrupa, Türkiye, Irak, İran, Pakistan, Afganistan, Hindistan, Çin, Kore ve Doğu Sibirya) üzerinde başka bir gücün etkin olmasına izin vermemesi gerektiğini savunmuştur. Spykman Mackinder'in Kalpgah kuramından yararlanmış ancak Kalpgah'ın yerini değiştirmiştir. Ona göre Mackinder'in Kalpgah'ı değerini kaybetmiştir. Asıl kıymetli olan kenar kuşaktır. Kim kenar kuşağa hükmederse Avrasya'ya hükmeder kim Avrasya'ya hükmederse dünyaya hükmeder.

Aslen Alman yayılcılığına engel olmak için tasarlanmış olan kuram soğuk savaş yıllarında George Kennan tarafından Rusya'yı kuşatmak için uyarlanmıştır. ABD'nin soğuk savaş dönemindeki dış politikasının entelektüel temelini Spykman'ın görüşleri teşkil etmiştir (İşyeri, 2009). Spykman II. Dünya Savaşı yıllarında İngiltere'nin boşalttığı egemenlik alanlarının ABD tarafından doldurulması, bölgenin Rus yayılmasından korunması ve gerek çıkarma maliyetlerinin gerekse de nakil imkânlarının kolay olduğu Ortadoğu bölgesine ABD'nin dominant güç olmasını önermiştir.

Jeopolitiği Cermen istilacı emelleri için cömertçe kullanan Haushofer'in kuramında da enerji/kaynak rekabetinin izleri gizlidir. Haushofer'in kuramını üzerine temellendirdiği en önemli iki unsur "Otarşi ve Biyolojik Sınırlar"dır. Haushofer Otarşi ile bir ulusun tüm ihtiyaçlarını karşılayabilecek kaynaklara sahip olmasını kasteder. Sınırlar ise ulusun gelişmesinin önündeki engellerdir.

Haushofer'in teorisini oluşturduğu yıllar Almanya'nın I. Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılmasının dayattığı trajik yıllardır. Haushofer'in zihin dünyasında bu trajedinin yol açtığı entelektüel acılar okunabilir. Almanya'nın içinde bulunduğu bu küçültücü durumdan çıkması ve dünyada hak ettiği yeri edinmesi Coğrafyacı Profesörün en büyük arzusudur. Haushofer kendi misyonunu tek kelime ile "efendilerimizi eğitmek" olarak tarif eder (Herwig, 2008). O devlet adamlarını eğiterek ulusun içine düştüğü trajedilerin aşılabileceği kanaatindedir.

Kurulacak büyük Alman devletinin istikbali Doğu Avrupa'dan Japonya'ya kadar olan alandadır. "Ukrayna ve Avrupa Rusya'sının geniş toprakları Donets havzasının mineral kaynakları ve Kafkaslar Urallar ve Sibiryaya olmaksızın Avrupalı hiçbir güç kendi kendine yeten bir devlet durumuna ulaşamaz" (Herwig, 2008) ifadeleri ile kendi kendine yeten bir Almanya'nın Kalphah'ın sınırsız kaynaklarına ulaşması gereğini ifade eder.

19. yüzyılın başlarında gelişen sanayinin ihtiyacı önemli ölçüde kömürle karşılanmaktaydı. Alman sanayisi için gereken kömür yataklarının önemli bir kısmı Alman-Fransız ihtilafına konu olan Alsas-Loren ve Ruhr bölgesinde çıkarılmaktaydı. Petrol ise ilk kez içten yanmalı motorların icadı ile I. Dünya Savaşı'nda kullanılmış ve savaşın sonucunu önemli ölçüde tayin etmiştir. Bu dönemin bilinen yegâne petrol yatakları Pensilvanya, Galiçya ve Kafkaslar'dadır. Elbette ki güçlü bir Alman devleti bütün bu kaynaklara sorunsuz bir şekilde ulaşabilmeliydi. İşte Haushofer Lebensraum, Otarşi ve Biyolojik Sınırlar kavramlarıyla güçlü bir Alman ulusunu besleyecek bu kaynakların Almanlar tarafından kontrol edilmesi gerektiğini savunmuştur.

Soğuk savaşın bitmesi jeopolitik alanında paradigmatik değişimleri de beraberinde getirdi. Soğuk savaştan galip olarak ayrılan ABD dış politikasını şekillendirirken tarihsel olarak önce Mahan'ın Deniz Hâkimiyet Teorisinden, daha sonra Spykman'ın Kenar Kuşak Teorisi'nden etkin bir şekilde yararlanmıştı. 90'lı yıllarda yeni jeopolitik yaklaşımlar geliştirme çabaları sonucu önce Franchis Fukuyama'nın "Tarihin Sonu" tezi daha sonra bu teze bir cevap sadedinde Huntington'un "Medeniyetler Çatışması" ortaya çıktı. Aynı paralelde bir süre sonra Amerikan gücünün gerilediği savıyla sürdürülebilir bir süper güç siyaseti öneren Brzezinski "Büyük Satranç Tahtası" teorisini ortaya attı.

20. yüzyılın başlarında ABD dünyanın en büyük petrol üreticisi ve kendi kendine yetebilen bir ülke iken 20. yüzyılın sonları ile 21. yüzyılın başlarından itibaren enerjide önemli ölçüde dışa bağımlı hale geldi. Bu bağımlılığının önümüzdeki yıllarda giderek artması beklenmektedir. Soğuk savaş sonrası dönemde ABD hem kendi enerji ihtiyacı için hem de güçlü rakiplerini kontrol altında tutabilmek için enerji kaynaklarının yoğun olduğu bölgeler ile enerji nakil güzergâhlarını kontrol etmeyi dış politika amaçlarından biri haline getirdi. Yakından incelendiğinde hem "Medeniyetler Çatışması" hem de "Büyük Satranç Tahtası" teorisi bu stratejik amaca teorik arka plan teşkil ettiği görülmektedir. Hâkimiyet teorilerinin yeni sloganı "enerjiyi kontrol eden dünyaya hükmeder" olmuştur (Ural, 2009).

Huntington tarihsel çatışma modelleri arasında; krallar arası çatışmadan halklar arası çatışmaya, halklar arası çatışmadan ideolojiler arası çatışmaya, ideolojiler arası çatışmalardan medeniyetler arası çatışmaya doğru bir evrimleşme olduğunu savunur. Ona

göre dünya üzerindeki 7-8 medeniyet arasında çatışma ihtimali en yüksek iki medeniyet Bat-İslam medeniyetleridir. Huntington İslam ile Konfüçyen medeniyet arasında bir koalisyon da öngörmektedir. Bu varsayımlar ışığında Huntington ABD yönetimini kendisine meydan okuma ihtimali olan olası İslam-Konfüçyen ittifaka karşı batıya bir taraftan askeri gücünü artırırken diğer tarafta çatışmanın olası tarafları üzerinde askeri ve ekonomik kısıtlamaları artırmayı tavsiye etmektedir.

Huntington'un jeopolitik haritasında istikrarsız ve çatışma alanları ile dünyanın en büyük enerji havzaları arasındaki paralellik tesadüflerle izah edilemez. Huntington Batı medeniyetinin kendi içinde taşıdığı çelişkileri görmezden gelerek Doğudan gelen bir tehdide işaret edip İslam Dünyasını hedef gösteriyor. Teorinin ortaya atılmasından kısa bir süre sonra meydana gelen gelişmeler bir kez daha yayılmacı hislere bilimsel kılıf hazırlandığı eğilimini güçlendirir niteliktedir.

Gerek 11 Eylül saldırıları gerekse başka bunalımlar bahane edilerek Ortadoğu, Kafkaslar ve Orta Asya Amerikan müdahalesi ile karşı karşıya kaldı. Tam da Huntington'un öngördüğü şekilde ABD bu süreçte önemli enerji havzaları üzerinde sıkı bir denetim kurmaya muvaffak oldu. Bu sayede hem enerjide artan dışa bağımlılığını sorun olmaktan çıkardı hem de enerjide büyük oranda dışa bağımlı olan önemli rakiplerini kolayca denetleme imkânı elde etti.

Benzer bir yaklaşımı "Büyük Satranç Tahtası" yaklaşımıyla dikkatleri üzerine çeken Brzezinski'de de görmek mümkündür. Avrasya'yı dünyanın gerçek güç merkezi olarak tanımlayan Brzezinski Avrasyalı olmayan süper gücün ödülünün Avrasya olması gerektiğini söyler. Dünya nüfusunun %75'i, dünya GSMH'sinin %60'ı, fiziksel zenginliklerin çoğu ve dünya enerji kaynaklarının dörtte üçü Avrasya'dadır. Ona göre Avrasya aynı zamanda siyasal olarak dünyanın en iddialı devletlerinin bulunduğu yerdir. Brzezinski, National Interest dergisindeki 'Hegemonik Bataklık' (Hegemonic Quicksand) adlı makalesinde Ortadoğu'nun potansiyelinin Avrupa ve Asya ekonomilerini denetim altında tutma gücüne değinmektedir;

Bölgenin enerji kaynaklarına ilişkin veriler, ABD'ye buraya egemen olmaktan başka bir alternatif bırakmamaktadır. O nedenle ABD, Ortadoğu'yu kendi stratejik çıkarlarına uygun olarak şekillendirmelidir. Bu bölgeye egemen olmak ABD'ye başka bir stratejik manivela da sağlamaktadır: Bu, ekonomileri, bölgeden güvenli petrol akışına bağımlı olan Avrupa ve Asya ekonomilerini denetim altında tutma gücüdür. Bu bölge o kadar önemlidir ki, ABD herhangi bir bölgesel gücün beklenti ve önceliklerini buraya dayatmasına izin vermemelidir (Brzezinski, 2003).

Yeryüzünde eşit dağılmayan, kolay erişilemeyen, tükenebilir ve tahrip edilebilir olan ve insan yaşamının sürekliliğinde ihtiyacı daima hissedilen, her türlü unsur siyaset üretir, siyasete konu olur (Hacısalıhoğlu, 2008). Endüstri devrimi ile doğada eşit

olarak dağılmayan enerji kaynakları, ekonomik gelişme ve refah askeri caydırıcılığın vazgeçilmez unsurlarından biri haline gelmiştir. Tarihte savaşlar, çatışmalar çoğunlukla bu enerji kaynakları etrafında cereyan etmiştir, bugün de bu çatışmalar devam etmektedir.

20. yüzyılın ekonomik, siyasî, askerî ve çevre problemlerinde hep başrolü oynayan petrolün birçok ürünün ham maddesi veya kaynağı olması, birçok sanayi dalının petrole bağımlı işlemesi, dünyadaki her ülkenin imkân ve gücü dâhilinde petrol için oynanan oyunların içinde olma stratejisini kamçulamıştır. Dünya nüfusu arttıkça enerji ve petrole olan ihtiyaç da petrol kaynakları tükeninceye veya onun cazibesini gölgeleyecek yeni bir madde bulununcaya kadar artmaya devam edecektir (Karaca, 2003).

Enerji ve enerji kaynaklarının toplumsal yaşamdaki artan etkisi devletlerin politik eğilimleri üzerinde etkide bulunduğu gibi güç siyaseti ve ulusal çıkar peşinde koşan devletlerin ekseninde gelişen siyaset teorilerinin yönelimlerini de etkilemiştir. Her ne kadar açıktan ifade edilmese de “Hâkimiyet Teorileri” olarak bilinen jeopolitik teorilerini üreten düşünürlerin temel sorunsallarından biri ulusal çıkar ve güç siyasetini besleyecek yeterli kaynağı mensubu oldukları devletlerin en az çabayla nasıl kontrol edebileceklerini keşfetmektir. Mahan’dan Brzezinski’ye kadar belli başlı jeopolitikçi düşünürlerin hedef gösterdiği alanların dönemin en yüksek enerji potansiyeline sahip bölgeler olması bu yüzden şaşırtıcı gelmemektedir.

BÖLÜM 2: ENERJİ HEGEMONYA İLİŞKİSİ

2.1. Ulusal Bir Güç Unsuru Olarak Ekonomi

Modern ulus devletin ortaya çıktığı Westphalia düzeni aynı zamanda ulusal çıkar olgusunu gündeme getirse de, ulusların dış politikalarını dayandırdıkları söylenen ulusal çıkar kavramının üzerinde anlaşılmalı bir tanımla bulunmamaktadır. Marksistlere göre ulusal çıkar; devletin yönetici sınıfının çıkarı iken, klasik görüş taraftarları ulusal çıkarı tüm ulusun çıkarlarının ortak bir bileşkesi kabul ederler (Sönmezoğlu, 2005, 659).

17. yüzyılın ilk yarısında tüm Avrupa'yı kasıp kavuran mezhep savaşları 1648 Westphalia Anlaşması ile son buldu. Bu dönemde ülkesinin ulusal çıkarlarını her türlü dini amacın üzerinde tutan Fransız başbakan Kardinal Richelieu bu duruşunu "raison d'état" kavramını ortaya atarak savundu. Otuz Yıl Savaşları'na son veren 1648 Westphalia Barışını izleyen yüzyılda raison d'état doktrini tüm Avrupa diplomasisinin yol gösterici prensibi haline geldi. Raison d'état "devletin iyiliği(nin), onu ilerletmek için her türlü aracı haklı çıkardığını söyler... Ortaçağda evrensel ahlak nosyonunun yerini ulusal çıkar aldı... bu şekilde evrensel monarşinin yerini güç dengesi aldı" Kavramı ilk kullanan Richeleiu bu kavramla bir ulusal çıkar tanımla yaptığı için modern ulus devletin babası da sayılabilir (Kıssinger, 2010, 50).

Türkçeye "varlık sebebi" olarak tercüme edebileceğimiz raison d'état kavramına göre; "uluslararası ilişkilere dair her analize ülkelerin çıkarlarının tanımlanmasıyla başlamalıdır. Çıkarlar iyi anlaşılıp anlaşılmamasına göre devletlerin yaşamasına ya da varlıklarının sona ermesine sebep olurlar" (Kuntsen, 2006, 151) Kendisi de sıkı bir katolik olan ama devlet işlerine laik bir gözle bakmasını becerebilen Richeleiu;

İnsan ölümsüzdür kurtuluşu bu dünyadan sonradır, devlet ise ölümsüz değildir; kurtuluşu ya şimdi sağlanır ya da hiçbir zaman" demişti. Başka bir deyişle devletler doğru olanı yaptıklarından dolayı başka bir dünyada ödüllendirilmezler; gerekeni yapabilmek için güçlü oldukları zaman ödüllendirilirler (Kıssinger, 2010, 53).

Raison d'état ilkesini siyaset prensibi yapan Richeleiu Avrupa'yı kasıp kavuran otuz yıl savaşları sırasında güçlü bir Fransa için önce Protestan devletlerle daha sonra Müslüman Osmanlı Devleti'yle anlaşmalar yaptı. Orta Avrupa'da süren mezhep savaşlarının süresini uzatabilmek ve Avrupalı güçleri zayıflatabilmek için ülkesinin tüm maddi olanaklarını seferber etti. Dönemin politik kararları ve ittifak ilişkileriyle Richeleiu; "kralın başbakanı olarak ulusal çıkar politikasının en yüksek ahlak kuralını temsil ettiğini ileri sürerek... dini ve ahlakı, yol gösterici ışığı olan raisond' état'ya göre alt düzeye itti" Richeleiu'nun bu politik tutumu Almanya'nın ulusal birliğini en az iki yüzyıl geciktirmiştir (Kıssinger, 2010, 56; Kuntsen, 2006,119).

Ulusal güç kavramı siyasette gücün ön planda olduğu bir anlayışı da beraberinde getirir. Uluslararası arenada güç peşinde koşan devletler kendilerini bu amaçlarına ulaştıran ekonomik araçlar dâhil her aracı meşru kabul ederler. “Siyaset sadece güç çerçevesinde tatmin edici bir şekilde tanımlanmasa da gücün daima siyasetin esas bir unsuru olduğunu söylemenin bir mahzuru yoktur” (Carr, 2010, 147). Devletler nasıl ki kendi yurttaşları arasında insiyak, adalet ve ekonomik-sosyal gelişmeyi temin için güce ihtiyaç duyarsa uluslararası arenada da saygı görmek için güçlü olmak zorundadır. Bu görüş uluslararası ilişkilere realist paradigmanın bakışını yansıtır. Realizm uluslararası ilişkileri güç mücadelesi olarak tanımlarlar; bu bakış açısına göre devletler varlıklarını, bağımsızlıklarını ve güvenliklerini ancak güç sayesinde koruyabilirler (Arı, 2008, 165-172).

Yazdığı “Yirmi Yıl Krizi” isimli eserle uluslararası ilişkilerde realist paradigmanın öncü isimlerinden kabul edilen E. H. Carr ulusal güç unsurlarını; askeri güç, ekonomik güç ve kanaat oluşturma gücü olarak sıralar;

Askeri aygıtın büyük önemi uluslararası ilişkilerde savaşın son çare olmasından yatar. Modern dünyada büyük güçler ellerinin altında bulunan insan gücü de dâhil askeri donanımın kalite ve etkinliğine göre derecelendirilir. Ekonomik güç ise askeri güç aygıtı ile olan ilişkisinden ötürü daimi bir siyasi güç unsuru haline gelmiştir. Sadece ilkel savaş türlerinde ekonomi ile askeri güç birbirinden bağımsızdır. 18. yüzyıl boyunca Avrupa’daki savaşlar çoğunlukla ekonomi ve ticaret savaşlarıydı. Bu dönemde zenginlik siyasi gücün kaynağı olduğu için devletler etkin bir şekilde zenginliği elde etmeye çalışmışlardır. Bir ülkeyi güçlü hale getirmenin yolu üretimi teşvik etmek ve dışarıdan mümkün olduğu kadar az ürün ithal etmek (otarşı) olarak kabul ediliyordu. Siyasi güçten ekonomik avantajlar elde etmek ve her ekonomik gücü siyasi güce tahvil etmek devlet adamlarının vazgeçilmez stratejisidir. Ekonomik kuvvet aslında siyasi kuvvet olduğundan bir ülkenin savaşta ekonomisini çöktürmek ordularını yenmek kadar önemli bir savaş hedefi kabul edilir (Carr, 2010, 153-160). Dolayısıyla bir milletin zenginliği olduğu kadar güvenliği ve bağımsızlığı da imalat veriminin başarısı ile ilişkilidir.

Tarih boyunca bir devletin yükselerek büyük güç statüsünü elde etmesi ya da gerileyerek zayıflayıp çökmesi çoğunlukla silahlı kuvvetlerin uzun süren mücadelesinin sonucu olmuştur. Bu durum ayrıca o devletin verimli ekonomik kaynaklarını savaş sırasında daha az veya daha etkin kullanmasının ve daha arka planda o devletin ekonomisinin rekabet halinde olduğu devletlerinkine oranla çatışmadan önceki on yıllar içindeki yükselişi ya da çöküşünün de bir sonucudur (Kenndy, 2010, 13).

Çünkü dünya meselelerinde başı çeken ulusların nisbi güçleri hiçbir zaman sabit kalmaz. Bunun sebebi uluslararası alanda gelişen farklı büyüme seviyeleri ve eşitsiz kaynak dağılımıdır. Ülkeler üretim gelirlerini artırdıklarında barış zamanında silahlanma giderlerini savaş

zamanında da güçlü orduları finanse edebilmeleri kolaylaşır. Askeri güce erişmek için çoğunlukla zenginliğe erişmek, zenginliği korumak içinde sürekli askeri güce ihtiyaç vardır (Kennedy, 2010, 14)

19. yüzyılda ekonomik liberalleşme ile birlikte ekonomi ile siyasetin birbirinden ayrı olduğu iddiaları gündeme gelmiştir. Bu durumdaki devletlerin sosyal harcamalar ile askeri harcamaları tercih etme konusunda bir ikilem yaşadıkları bilinen bir gerçektir. Realistlerin bu ikileme bakışı oldukça nettir; “ancak tehdit görmemiş pasifistler hariç herkes bilir ki silahlar tereyağından önce gelir. “Tereyağı mı silah mı alalım?” sorusu yanlıştır. Doğrusu “biraz tereyağı almamıza yetecek kadar silahımız var mı?” olmalıdır (Carr, 2010, 162). Hiçbir devlet askeri üstünlüğünü kaybetmek pahasına yaşlılara emeklilik ödeneği ayıramaz (Yergin, 2009, 149). Bu hususta önemli çalışmaları olan Profösör Zimmern devletleri refah devletleri ve güç devletleri diye ikiye ayırır; refah devletleri güç üstünlüğüne sahip oldukları için gücü artırmakla ilgilenmeyip refah peşinden, güç devletleri de güç bakımından aşağı olan ve güçlerini artırmak için kaynaklarının önemli bir kısmını bu hedefe ayırarak güç peşinden koşan devletlerdir (Aktaran; Carr, 2010,162). Ekonominin siyasetten bağımsız olduğu (lisessez-faire’ci yaklaşım) iddiası bir 19. yüzyıl yanılısamından başka bir şey değildir. Doğru olan gücün bölünmez olduğu, askeri ve ekonomik silahların gücün farklı unsurlarından ibaret olduğudur (Carr, 2010, 161-172).

Ulusal gücün önemli bir unsuru olan ekonomik güç jeopolitiğin de ilgi alanına girmiştir. Aslen jeopolitik teorilerin ekonomiyi önceleyen bir boyutu vardır. Birinci bölümde ifade etmeye çalıştığımız gibi her jeopolitik ekol ekseninde geliştiği devletin ulusal gücünü maksimize etmeyi kendine görev saymıştır. Güçlü devletler ve güçlü ulusal ekonomiler oluşturma kaygısı taşıyan jeopolitikçiler devlet adamlarına ulusal güce katkı yapacak alanların/kaynakların kontrol edilmesi gerektiğini hatırlatmışlardır. Mackinder İngiliz devlet adamlarına bir an önce Klapgahı kontrol altına almalarını ya da en azından burada bir Alman-Rus ittifakına izin vermemelerini tavsiye ederken bu endişeden hareket etmiştir. Mahan büyük bir deniz filusunun ülkesinin ekonomik potansiyeline yapacağı katkıyı bildiği için hükümetine bahriye militarizmini tavsiye etmişti. Yine bu perspektiften bakınca Haushofer’in; “Ukrayna ve Avrupa Rusya’sının geniş toprakları Donets havzasının mineral kaynakları ve Kafkaslar Urallar ve Sibiry olmaksızın Avrupalı hiçbir güç kendi kendine yeten bir devlet durumuna ulaşamaz” (Herwig, 2008). sözü gayet anlamlı gelmektedir. Aynı eğilimi çağdaş jeopolitik yaklaşımlarda da görmek mümkündür. Brezezinski’nin teorisinde “Gerginleşen Küresel Şiddet Bölgeleri”(huzursuzluk, çatışma ve şiddet bölgeleri) diyerek tasvir ettiği ve ABD yönetimine sıkı bir kontrol kurmasını tavsiye ettiği bölgelerin dünyanın en zengin petrol yataklarının olduğu Ortadoğu, Kafkaslar ve Orta Asya’yı içine alıyor olması bu anlamda manidardır. Huntington’un batı için en büyük

tehdidin İslam dünyasından geleceği kehaneti de bu anlamda zengin petrol yataklarından ayrı düşünülemez.

Ancak jeopolitik kavramı günümüzde yerini yavaş yavaş devletlerin daha fazla toprak elde etmek yerine daha fazla enerjiye ve dolayısıyla ekonomik güce kavuşmak için mücadele etmelerini ifade eden “jeoekonomi”ye bırakmaya başlamıştır. Günümüz uluslararası ilişkilerinde ekonominin artan önemi jeopolitik yerine “teknolojinin, beşeri sermayenin ve doğal kaynakların bölgesel ve giderek küresel ölçekte siyasi yapılar tarafından en verimli ve etkin olarak nasıl bir araya getirileceğini araştıran” jeoekonomi kavramını ön plana çıkarmıştır (İnan, 2011; Sandıklı, 2011). “Jeoekonomi” terimi Amerikalı siyaset bilimci E. Luttwak tarafından, soğuk savaş sonrası “yeni uluslararası çevrede devlet, devletlerle etkileşimin anahtar ögesi olan devletlerin rekabet edebilirliklerini arttırmasının aracı olarak politika ve strateji çalışmalarının bir disiplini” olarak ortaya konulmuştur (İnan, 2011). Edward Luttwak’a göre;

Jeoekonomi, coğrafyanın ticari alana taşınmasıdır. Luttwak, devletlerarasındaki rekabetin jeoekonomi diye adlandırılan yeni bir biçime dönüştüğünü vurgulamaktadır. Gelecekte ülkeler arası rekabetten çok bölgelerin ekonomik rekabeti ve çatışması söz konusu olacaktır (Sandıklı, 2011).

Ekonomik ilişkiler ve kar dürtüsü nasıl bireyler ve firmaların davranışlarının temelini oluşturuyorsa (homo economicus) “jeoekonomik ilişkiler de uluslararası alanda coğrafyasından bağımsız düşünülemeyen devletlerin birbirlerine karşı olan davranış yapısını coğrafya-ekonomi-teknoloji ekseninde belirlemektedir” (İnan, 2011). Günümüz devletleri ekonomik yapıların artan önemine binaen;

(Jeoekonomi)Yöntem olarak, politikadan daha çok ekonomiye, teknolojiye ve coğrafyaya önem vermektedir. Devletlerin yaşamsal çıkarları ekonomik temelde belirlenmekte ve stratejiler buna göre çizilmektedir. ‘Liberal Devlet’in ekonomiye etkisi doğrudan değil dolaylı müdahaleci niteliktedir. Üretim sürecinde müdahaleci olmayan devlet, ekonominin düzenli işleyişinde ve ekonomik gücün özel şirketler aracılığı ile arttırılmasında, ulusal şirketlerin korunmasında ve stratejik sektörlerin desteklenmesinde ve korunmasında müdahalecidir. Bu süreçte devletlerarasında politik yakınlaşmalar veya kamplaşmalar yerini ekonomik birliklere veya çatışmalara bırakmakta, ortak ekonomik çıkarlar her şeyin üstünde tutulmaktadır (İnan, 2011).

Devletlerarasında yoğunlaşan güç mücadelesiyle ekonomik faaliyetler politik bir hüviyet kazanmış, bu süreçte Jeoekonomi “belli bir bölge veya coğrafyadaki doğal kaynaklar ve bu kaynakların denetlenme ve kullanılma politikası” şeklinde klasik jeopolitiğin yerini almıştır (O’Hara-Heffernan, 2006).

2.2. Endüstrileşme ve Uluslararası Ekonomik Güç Siyaseti

Enerji insanlık tarihinin her döneminde büyük bir anlam ifade etmesine rağmen 18. yüzyılda Avrupa’da meydana gelen endüstri devrimi enerjiye olan talepte radikal bir

değişime neden olmuştur. Endüstri devrimi insan ve hayvan gücüne dayanan üretim tarzından makine gücüne dayalı üretime geçiş demektir. 18. yüzyılda ilk kez İngiltere’de dokuma sektöründe ortaya çıkmış sonra tüm dünyaya hızla yayılmıştır (Bairoch, 1973, 26; Küçükkalay, 1997).

18. yüzyılda ortaya çıktığı kabul edilen sanayi devrimi tarımsal üretimdeki derin değişime dayanmaktadır. Henüz yüzyılın başlarında en gelişmiş ülkeler bile faal nüfuslarının %75-80’ini tarım ve gıda üretiminde muhafaza etmek zorundaydı. Bu durum her üreticinin %25 oranında kendi besinini aşacak oranda besin ürettiği anlamına gelir. İşte bu sebeple tarımsal verimlilik bu eşiği aşmadıkça ekonomik kalkınmada gelişmeler sağlanması maddeten imkânsızdı. 18. yüzyılın sonlarına doğru kişi başı tarımsal fazlalık %50 oranında artınca artık potansiyel bir açlık tehlikesinin olmadığı seviyeye ulaşıldı. İşte bu gelişme sanayi devrimini başlatacaktır. Bu bilgiler ışığında sanayi devriminin besin ihtiyacında kalıcı fazlalık üretebilen bir tarım devrimine dayandığını söyleyebiliriz (Bairoch, 1973, 20-21).

Çalışan nüfus başına düşen besin kaynaklarının hızlı artmasına imkân veren tarım devrimi, nüfus artış oranlarında derin değişiklikler yaparak, sadece tarım malları için değil mamul mallar için de talebin büyük ölçüde çoğalmasını sağladı. Bu talep, sanayi devriminin tedricen fabrika haline getireceği zanaat atelyelerinin gelişmesi için teşvik edici ek bir unsur oldu (Bairoch, 1973, 42).

Örneğin tarımda ve tarım dışı alanlarda artan demir ihtiyacı demirin üretiminde çok önemli olan kömür madenciliğini teşvik etti. Sözelimi İngiltere’de 1550 de 200 bin ton olan kömür üretimi 1800’lere gelindiğinde 10 milyon ton gibi muazzam bir miktara ulaşmıştır. Yaşanan tarım devriminden önce demir geleneksel olarak odun fırınlarında üretilmekteydi. Ancak mevcut üretim tarzı talebe cevap vermekte zorlanınca daha yüksek kalorili ısı veren kömür ocaklarında demir üretimi yaygınlaştı. Kömürün madenlerden sanayi merkezlerine taşınmasındaki problemler başlangıçta su kanalları açarak daha sonra demiryolları kullanılarak aşılabildi (Bairoch, 1973, 47-55).

Buhar gücü ile çalışabilen makinelerin tarımda ve sanayide kullanılması üretimin hem nitelik hem de nitelik bakımından büyük bir hızla artmasını sağladı. Eldeki kaynaklara göre 1700-1800 arası dönemde İngiltere’de tarımsal verimlilik %100 oranında artmıştır. Yine ABD için yapılan hesaplara göre 1800 yılında 2,7 ton buğday üretmek için 373 iş saatine ihtiyaç vardı. Bu oran 1840 da 233’e, 1880’de 152’ye 1900’de 108’e düşmüştür (Bairoch, 1973, 36-42).

Buhar gücünün ulaşımına uygulanması ülkeler/bölgeler arası ulaşımı kolay ve güvenli hale getirmiş, ulaşımın hızlı, kolay ve ucuz olması dünyanın uzak noktalarına hammadde ve mamul maddelerin kolayca taşınmasını sağlamıştır. Taşıma masraflarının gittikçe

küçülmesi ülkeler ve bölgeler arası verimlilik farklarını önemli hale getirmiş, üretimin yüksek olduğu bölgelerden tüketim merkezlerine ürün nakli kolaylaşmıştır. Endüstri devriminin ortaya çıkardığı üretim patlaması ile beraber yeni pazar arayışları gündeme gelmiş, eskinin yağmacı tek taraflı sömürgecilik anlayışı yerini sömüren ile sömürülen arası ekonomik bağımlılığa dayanan yeni tarz sömürgeciliğe bırakmıştır (Arıboğan, 1998, 116).

Üretimde buhar makinelerinin kullanımı bir taraftan çıktı (mamul madde) miktarını artırırken diğer taraftan girdi (beşeri sermaye ve doğal kaynaklar) miktarında inanılmaz bir talep meydana getirmiştir. Sürekli büyüyen sanayi kapasitesi aynı oranda enerji talebinde bir artışı da beraberinde getirdi. 19. ve 20. yüzyıllarda sanayinin en temel enerji kaynağı olan kömür takriben MÖ 1000’li yıllarda Çin’de bakır madeni işlenmesinde kullanılmış (Wickett, 2008), Avrupa’da ise ancak 13. 14. yüzyıllarda kullanılmaya başlanmıştır. Kömür ancak 18. yüzyılda, buhar makinesinin sanayide ve ulaşımda kullanılmaya başlanmasıyla stratejik bir enerji kaynağı haline gelebilmiştir (Hull, 1861, 19). Bu dönemde kömür hem sanayide yakıt, hem de evlerde ısınma ve aydınlatma amacıyla yaygın olarak kullanılıyordu.

18. ve 19. yüzyılların endüstri devriminde enerji olarak kullanılan kömür ucuz ve kolay erişilebildiği için gerçek bir kraldı. 19. yüzyıl iktisatçısı W.S. Javons’un yazdığı gibi “Kömür diğer bütün enerji güçlerinin yanında değil, onların tamamen üstünde bir konumdaydı. Ülkenin materyal enerjisi, evrensel bir yardımcı, yaptığımız her şeye etkili faktördü. Kömürle hemen her şeyi başarmak kolay ve mümkündü. O olmadan bizler yeniden geçmiş çağların meşakkat ve sefaletine atılmaya mahkûmduk”. XX. yüzyılın ilk yarısı boyunca kral kömürün tahtındaki konumu güvenle devam etti. Ancak sonra Venezuela ve Ortadoğu’dan kopup gelen ve II. Dünya Savaşından sonra gezegeni çepeçevre saran büyük petrol dalgası karşısında daha fazla direnemedi (Yergin, 2009, 511-512).

Yergin’in de ifade ettiği gibi kömürün iki yüzyıllık tahtı, bollaşan petrol ile sarsıldı. 20. yüzyılın sonlarında kullanımı yaygınlaşan petrol kömüre alternatif bir yakıt olarak ortaya çıktı. Başlangıçta tıp, eczacılık ve aydınlanmada kullanılan petrol, 21. yüzyılın başlarında içten yanmalı motorların yaygınlaşması ile dönemin yeni enerji kaynağı haline geldi. Kömürden petrole bu hızlı dönüşümün petrolün bol ve ucuz olması yanında çevreyi kömüre göre daha az kirletmesinin de rolü vardır. Nitekim İngiltere’de 1957 yılında çıkarılan “Temiz Hava Yasası” ile aşırı hava kirliliğinin görüldüğü kent merkezlerinde evlerde ısınma amacıyla kömür yakılması bile yasaklanmıştır (Yergin, 2009, 512-513).

19. yüzyılda artan sanayileşme yeni pazar ve hammadde kaynakları üzerindeki rekabeti tahrik etti. Bu dönemde kızışan sömürge kapma yarışı devletlerarası rekabeti ve güç yarışını doğurdu. Birliğini yeni tamamlayıp uluslararası arenaya çıkan devletler (Almanya, İtalya) geçmişin büyük güçleri lehine olan uluslararası statükoyu kendi lehlerine değiştirme çabasına (revizyonizm) girdiler. Devletlerarası bu güç mücadelesi bir kez daha sanayi

verimliliğini ve ekonomik kapasiteyi uluslararası ilişkilerin ön sıralarına taşıdı.

19. yüzyılda sanayii verimliliği bilim ve teknoloji ile birlikte ulusal kudretin çok daha hayati bir unsuru haline geldi. İmalat sanayi üretiminin uluslararası paylarında meydana gelen değişiklikler askeri gücün ve diplomatik nüfuzun değişmekte olan uluslararası paylarına da yansdı. Kişiler (Lenin, Hitler, Stalin) hala önemliydi ama güç politikalarındaki önemleri yalnızca büyük bir devletin verimlilik güçlerini denetlemeyi ve yeniden teşkilatlandırmayı başarmalarından geliyordu... Şurası açıktır ki pek çok şey bir ülkenin imalat verimini sürdürüp sürdüremeyeceğine ve artırıp artıramayacağına bağlıydı (Kennedy, 2010, 246).

Sanayi çağında yoğunlaşan devletlerarası güç rekabeti, devletlerin nisbi güçleri üzerinde sanayileşme oranı, enerji tüketim miktarı, dünya üretimindeki pay gibi yeni stratejik değerlendirme argümanlarını açığa çıkardı. Uluslararası güç analizlerine sanayi verimliliği ve enerji tüketimi gibi yeni ekonomik verilerin eklenmesi ulusal güç değerlendirmesinde sıralamaları değiştirmiştir. Örneğin bu analiz boyutuna göre I. Dünya Savaşı sırasında İtalya dezavantajlı bir ülkeydi çünkü kömürü yoktu ve hidroelektriğe yönelmesine rağmen enerjisinin %88'i ithal İngiliz kömüründen sağlanıyordu. Bu ekonomik açıdan çok yıpratıcı ve çok kötü bir stratejik zayıflıktı. İtalya 1910'da enerjide %87,6 oranında İngiliz kömürüne bağımlıydı. Enerji ihtiyacının kalan kısmını hidroelektrik (%3,4) ve petrolden (%2,3) sağlıyordu. Bu yüzden İtalya büyük güçlerin en ufak olanıydı (Bosworth, 1983, 17) Aynı analizi Almanya için yaptığımızda ürettiği kömür miktarı (1980'da 89 milyon olan üretimi 1914'te 277 milyon ton), dünya imalat verimindeki payı (%14,8 ile İngiltere'nin %13,6'lık payını geçmiş) ve çelik üretimi (1914'te 17,6 milyon tonla İngiltere, Fransa ve Rusya'nın toplam üretiminden bile fazla) 1910'lu yıllarda tüm Avrupa ülkelerinden daha fazla olduğu için Almanyan'ın Avrupa'nın en güçlü devleti olduğu sonucuna varırız (Kennedy, 2010, 261).

Tablo 1: Dünya İmalat Verimindeki Nispi (yüzde) Paylar 1880-1938

Ülkeler	1880	1890	1913	1928	1938
Britanya	22,9	18,5	13,6	9,9	10,7
ABD	14,7	13,6	32,0	39,3	31,4
Almanya	8,5	13,2	14,8	11,6	12,7
Fransa	7,8	6,8	6,1	6,0	4,4
Rusya	7,6	8,8	8,2	5,3	9,0
Avusturya-Macaristan	4,4	4,7	4,4	-	-
İtalya	2,5	2,5	2,4	2,7	2,7

Kaynak: Kennedy, 2010, 251.

Aynı şekilde ülkelerin demir-çelik üretimi;

Tablo 2: 1890-1938; (Milyon ton olarak; 1890'de pik demir sonrasında çelik üretimi)

Ülkeler	1890	1900	1910	1913	1920	1928	1938
ABD	9,3	10,3	26,5	31,8	42,3	41,3	28,8
Britanya	8,0	5,0	6,5	7,7	9,2	7,4	10,5
Almanya	4,1	6,3	13,6	17,6	7,6	11,3	23,2
Fransa	1,9	1,5	3,4	4,6	2,7	9,4	6,1
Avusturya-Macaristan	0,97	1,1	2,1	2,6	-	-	-
Rusya	0,95	2,2	3,5	4,8	0,16	5,7	18,0
Japonya	0,02	-	0,16	0,25	0,84	2,3	7,0
İtalya	0,01	0,11	0,73	0,93	0,73	1,7	2,3

Kaynak: Kennedy, 2010, 260.

Bir ulusun sanayileşmesini gösteren en önemli ölçü modern enerji biçimlerini kullanarak yaptığı enerji üretimi ve tüketimidir. Bu veriler ülkenin sahip olduğu teknik kapasitenin hem de genel ekonomik durumunun en güzel göstergesidir. Aşağıda 19-20. yüzyıllarda büyük güçlerin enerji tüketimleri verilmiştir.

Tablo 3: Ülkelerin enerji tüketimi 1890-1938 (kömür eşdeğeri milyon metrik ton olarak)

Ülkeler	1890	1900	1910	1913	1920	1928	1938
ABD	147	248	483	541	694	762	967
Britanya	145	171	185	195	212	184	196
Almanya	71	112	158	187	159	177	228
Fransa	36	47,9	55	62,5	65	97,5	84
Avusturya-Macaristan	19,7	29	4,	49,4	-	-	-
Rusya	10,9	30	41	54	14,3	65	177
Japonya	4,6	4,6	15,4	23	34	55,8	96,5
İtalya	4,5	5	9,6	11	14,3	24	27,8

Kaynak: Kennedy, 2010, 250.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi 18-19. yüzyılların enerji kıralı olarak kabul edilen kömür 20. yüzyılın başlarından itibaren yerini daha verimli bir enerji kaynağı olan petrole bırakmaya başlamıştır. Çünkü yapılan hesaplamalara göre; bir kilogram linyit 7-8 milyon jul, kaliteli bir kömürün bir kilogramı 20 milyon jul enerji açığa çıkarırken, bir kilogram petrol 45 milyon jullük bir enerji açığa çıkarır (Altın, 2008). Yani petrolün kömüre oranla (kömürün kalitesine bağlı olarak) açığa çıkardığı enerji 2 ile 5 kat daha fazladır.

Başlangıçta içten yanmalı motorların keşfi ile askeri sahada kullanılan petrol gelişen elektrik üretim ve iletimi sayesinde sanayinin en temel enerji girdisi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Petrolün sanayi çağında endüstrinin temel girdisi olarak artan ekonomik ve askeri değeri yoğun petrol sahalarının bulunduğu bölgeler üzerinde küresel rekabeti tahrik etti. Çünkü büyük endüstriyel kapasiteye sahip Avrupa devletlerinden hiçbirinin kendi topraklarında gelişen sanayilerinin ihtiyaçlarını karşılayacak yeterli petrolü yoktu. Gerek I. Dünya Savaşı gerekse de II. Dünya Savaşı büyük oranda yoğun petrol barındıran alanların paylaşımı üzerine vuku bulmuştur. Benzeri bir mücadele günümüzde de sürmektedir. Dünya petrol ve doğalgaz rezervlerinin yaklaşık 2/3'ünün bu bölgede bulunmasından dolayı enerji üzerine mücadelenin üzerinde gerçekleştiği yeni alan Ortadoğu'dur. "Doğu'yu bu kadar özel kılan tarihsel jeopolitik değerinin yanı sıra modern dünyanın en değerli hammaddesini topraklarında barındırmasıdır" (Ural, 2009). "Petrol sembolik olarak bir enerji kaynağı olsa da, aslında sanayi çağında ekonomik, askeri ve politik güçlerin kaynağı ve yaşanan uluslararası sorunların bazen "gizli", bazense "aleni" nedenlerinden biridir" (Emekliler ve Ergül, 2010).

Genelde enerji kaynakları özelde ise petrol üzerindeki mücadele askeri ve ekonomik alanlarda olduğu gibi siyaset ve politik arenada da kendine yer buldu. Birinci bölümde ortaya koymaya çalıştığımız gibi bu mücadelenin taraflarından biri de jeopolitikçi

düşünürler olmuşlardır. Ürettikleri teorilerle devlet adamlarına yoğun enerji kaynaklarına sahip alanları ve nakil güzergâhlarını kontrol etmeyi öğütlemişlerdir. Meşhur İngiliz jeopolitikçi Mackinder bu hususta; “I. Dünya Savaşı’nın İngiltere için en kayda değer başarısı 1919’da Filistin’de kurulan İngiliz mandasıdır” demiştir (Engdhal, 2008, xiii).

Sanayi verimliliği ve ekonomik gelişme savaşların sonuçlarını tek başına tayin eden bir unsur değildir. Ancak uzun süren savaşların sonucunu tayin eden en önemli unsur verimlilik güçlerindeki üstünlüktür. Her iki tarafında çok sayıda askerleri donanmaları ve üstün silahlarına karşın, bir tarafta diğerinde olmayan üstün sanayi üretim kapasitesi savaşın sonucuna büyük etkide bulunacaktır (Kennedy, 2010, 333). Bu yüzden uzun süren mücadeleler ancak güçlü bir sanayi verimliliği ile desteklenen ordular sayesinde kazanılabilir. Örneğin I. Dünya Savaşı’nda ABD’nin müttefik kuvvetler yanında savaşa girmesi askeri açıdan çok fazla bir anlam ifade etmiyordu. Çünkü ABD ordusu Avrupa kuvvetlerinden daha az hazırlıklıydı. Hatta bu dönemde ABD Avrupalı ülkelere askeri araç gereç bile kiralamıştı. Ancak sahip olduğu imalat sanayi ve verimlilik kapasitesi ile müttefiklerine milyonlarca dolarlık siparişlerle destek vermesi yani ekonomik desteği savaşın yönünü değiştirdi (Kennedy, 2010, 329). Yine I. Dünya Savaşı’nda yükselen Fransız savaş endüstrisinin kaynağı ABD ve İngiltere’den bu ülkeye akan kömür, kok, çelik, pik demir ve imalat makineleridir (Kennedy, 2010, 323). Aşağıda I. Dünya Savaşı öncesi savaşan tarafların dünya imalat sanayi payları verilmektedir.

Tablo 4: Rusya olmadan ABD’yi katarak ülkelerin sanayi/teknoloji karşılaştırmaları

	U.K./ABD/Fransa	Almanya/Avusturya-Macaristan
Dünya imalat sanayi üretim yüzdeleri (1913)	51,7	19,2
Enerji tüketimi; metrik milyon ton kömür karşılığı (1913)	798,8	236,4
Çelik üretimi; milyon ton olarak (1913)	44,1	20,2
Toplam sanayi potansiyeli (U.K. 1900=100)	472,6	178,4

Kaynak: Kennedy, 2010, 329.

İki savaş arası dönemde meydana gelen askeri teknolojideki gelişmeler silahlı kuvvetleri hiç olmadığı kadar ulusların verimlilik gücüne bağımlı hale getirdi. Serpilip gelişen bir sanayi tabanı olmadan büyük bir zafer kazanmak mümkün değildi. “Eğer gelecek (Stalin’in dediği gibi) büyük taburların ellerine teslim edilmişse onlar da giderek daha büyük ölçüde çağdaş teknolojiye ve toplu üretime dayanmak durumundaydılar” (Kennedy, 2010, 353).

Enerji kaynakları için rekabet eden devletlerin belirgin iki amacından söz edilebilir; kendi

ekonomilerinin ihtiyaç duyduğu yeterli miktardaki enerjiye sorunsuz erişebilmek ve güçlü rakiplerini enerji kaynaklarından dışlayıp rakiplerinin imalat verimi ve sanayi kapasitelerini sınırlayarak küresel bir aktör haline gelebilmek. Bu yönüyle enerji kaynakları küresel gücü tayin eden en önemli unsurlardan biridir. Enerji kaynaklarını kontrol edebilmek ve rakiplerinin bu kaynaklara erişimini kısıtlayabilmek küresel güç olabilmenin en önemli unsurudur. 19. ve 20. yüzyılın en kıymetli enerji kaynağı olan kömürdür. Hem kendi topraklarındaki hem de sahip olduğu deniz filoları sayesinde sömürgelerindeki büyük kömür yataklarını kontrol eden İngiltere dönemin süper gücüdür. 20. yüzyılın ortasından itibaren bir enerji kaynağı olarak petrol kömürün tahtını sarmış, hem kendi topraklarında önemli miktarda petrol bulunan hem de rakiplerinin zengin petrol yataklarına erişimini kısıtlayabilen ABD 21. yüzyılın süper gücü olmuştur.

2.3. Enerji Kaynakları Üzerinde Mücadele

Yeryüzünde kaynakların eşit olarak dağılmadığı bilinen bir gerçektir. Kaynakların eşit olmayan dağılımı bir kısım toplumların diğerlerinden neden daha güçlü ve zengin olduklarını izah eden önemli bir husustur. Toplumlar/ülkeler arası bu ekonomik gelişmişlik farkları değişik tarzda bir çekişmenin de konusu olmuştur. “Doğası gereği ihtiyaç ve arzularını sınırlamaya yanaşmayan kuvvetli toplumların daha fazla kaynağa sahip olma istekleri” (Gültekin, 1995) bu mücadelenin muharrik gücünü teşkil eder.

Kaynaklar üzerindeki rekabetin şekli ve boyutu 18. yüzyılda meydana gelen endüstri devrimi ile radikal bir değişime sahne oldu. Endüstri devrimi yeni ihtiyaçlar açığa çıkardı ki bunların en önemlisi yeni hammadde kaynakları ve pazarlara erişimdi. Hızlı bir şekilde endüstrileşen Avrupa devletleri bu süreçte kaynak ve pazar imkânları bakımından avantaj sağlayacak alanlara doğru genişleme eğilimlerini artırdılar. Devletlerarası ihtilafların en yoğun olduğu alan zengin kaynaklara sahip olan sömürgeler üzerindeki denetimdi. Yedi yıl savaşları sonucu Hindistan’ı İngiltere’ye kaptıran Fransa kısa bir süre sonra İngiltere’nin Amerika kıtasındaki kolonilerinin özgürlük taleplerine destek olarak rakibinden intikam alma peşindeydi. Sınır tanımadan süren koloni savaşıyla; “1800 yılına gelindiğinde Avrupalı sömürgeci güçler dünyanın %55’ini, 1878’de %67’sini, 1914’te ise %84’ünü kontrol eder hale gelmişti” (Fieldhouse, 1982, 170).

Sanayi devrimi öncesi dönemin taşıma kapasitesinin sınırlılığı kolonilerden ana karaya altın, gümüş gibi kıymetli madenlerin taşınmasına imkân veriyordu. Bu dönemde Avrupa ülkeleri arasındaki savaşları krallar kolonilerden elde ettikleri kıymetli madenler ile finanse ederken sanayi devriminin getirdiği muazzam verimlilik artışı kolonilerden üretimin hammaddesinin de getirilmesini zorunlu kıldı. Nakil masrafları o kadar küçüldü

ki 1900'den önceki 50 yıl içinde bir kile* buğdayın ABD'den Avrupa'ya nakil masrafı 40 sentten 10 sente düştü (Kennedy, 2010, 299). Artan hammadde talebi ve yükselen üretim miktarı ürün fazlasının da bir şekilde pazarlanması ihtiyacını doğurdu ki bu durumda tüketim merkezleri üzerinde denetim kurma eğilimini açığa çıkardı. Arıboğan'ın da ifade ettiği gibi bu durum ülkeler arası karşılıklı ekonomik bağımlılıklar kurulmasını zorunlu kıldı (Arıboğan, 1998, 116).

Endüstri devrimi ilk olarak İngiltere'de ortaya çıktı ve hızla tüm dünyaya yayıldı. Devrim ile üretimde insan gücüne olan bağımlılık buhar makinesine olan bağımlılığa dönüştü. Buharla çalışan bir dokuma tezgâhı elle çalışan bir tezgâhın ürettiğinin yirmi kat fazlasını, bir çıkırık makinesi (ip eğirme makinesi) elle çalışan aynı makinenin ürettiğinin iki yüz katı daha fazlasını üretebiliyordu (Kennedy, 2010, 188) Devrim insan gücü yerine buhar makinesinin ürettiği "beygir gücü" nü ikame etti. Yaygınlaşan buhar makineleri ve kullanım alanları yeni bir sorunu gündeme getirdi ki bu da buhar makinelerinin yakıt ihtiyacı olan kömürdü.

Ulaşımında gemileri ve trenleri hareket ettiren, sanayide fabrikaları çalıştıran, evleri ısıtan bu önemli hammaddenin yoğun bulunduğu alanlar sanayileşen devletler için yeni rekabet alanlarıydı. Sedan Savaşı'yla (1870) Alsas-Loren bölgesini Fransa'dan koparmayı başaran Prusya bu zaferin verdiği özgüvenle hem Alman birliğini kurmayı başarmış hem de Alsas-Loren bölgesinin zengin kömür-demir yatakları sayesinde gelişen sanayisine yeterli kaynağı temin edebilmiştir. I. Dünya Savaşı'nda Fransa'nın ilk gözünü diktiği alan da yine burası olmuştu. Versay anlaşması ile Alman gücü sınırlanmak istendiğinde kömüre erişimi engellenerek bu sınırlama politikası başarılmak istenmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da yeni savaşlara engel olmak için üretilen çare de savaşın hammaddesi kömür ve çeliği ulusal hükümetlerin denetiminden çıkarıp ortak bir komisyonun denetimine vermektir (Shucman Planı).

19. yüzyılın sonlarında ABD'de yaygın bir kullanım alanına sahip olan petrol, 20. yüzyılın başlarında içten yanmalı motorların kullanımının yaygınlaşmasıyla stratejik bir öneme kavuştu. Bu dönemde dünyanın en büyük petrol üreticisi ABD iken Galiçya'da ve bol miktarda da Bakü'de petrol çıkarılıyordu. Donanmaların ve kara taşıtlarının petrolle çalışan sistemlere entegre edilmesi Avrupa'da büyük petrol ihtiyacını gündeme getirdi. 1908 yılında W. K. D'arcy isimli Kanadalı bir işadaminin İran Şahi'nden aldığı imtiyaz sonucu Mescid-i Süleyman bölgesinde büyük bir petrol kaynağını keşfetmesi petrol satrancında dikkatleri Ortadoğu'ya çekti. Daha sonraki yıllarda yoğunlaşan jeolojik araştırmalar bölgenin tümünün zengin enerji kaynaklarına sahip olduğunu ortaya çıkarmıştı.

* Yaklaşık 16-17 kilograma denk gelen bir tahıl ölçüsü

19. yüzyılın sonunda küresel bir aktör olarak birliğini tamamlayan Almanya artan hammadde ihtiyacıyla gözünü petrol ve doğal zenginliğiyle göz kamaştıran Ortadoğu'ya dikmişti. Osmanlı Devleti'nde koparmayı başardığı Berlin-Bağdat demiryolu imtiyazı sayesinde gelişen Alman sanayisinin ihtiyacı olan hammaddeyi güvenli bir şekilde temin etmeyi ve ürettiği ürünler için bakir pazarlar bulmayı hedefleyen Almanya aynı zamanda Basra Körfezi'nde kurulacak Alman etkinliği sayesinde Ortadoğu ve Hindistan üzerindeki İngiltere'nin ekonomik ve askeri etkinliğini sınırlandırabilecekti. Almanlar İmparatorluğun selametinin önce Güney Avrupa'ya oradan Anadolu, Mezopotamya ve Hint Denizi'ne uzanmakta görüyorlardı. "Alman milletinin bekası Bağdat yolundadır, lehimize halletmezsek dünyada bizim için her kapı kapandı, demektir" (Winterstetten, 2011, 83-85).

Berlin'den Bağdat'a ulaşan bir petrol/demir yolunun İngiliz hayati çıkarlarına vereceği zararı tahmin etmek zor değildi. Bu yüzden hattın başarı şansını azaltmak için Balkanlar'da karışıklıkların çıkarılması, İstanbul-Berlin hattının aynı dönemde Balkan uluslarına bağımsızlık verilerek koparılması da tesadüflerle izah edilemez (Winterstetten, 2011, 82-84).

I. Dünya Savaşında Alman stratejisi de aynı güzergâhı takip etmiştir. Almanlar, Rusları etkisiz hale getirerek Karadeniz'in kuzeyinden Bakü petrollerine, güneyden de İngiliz kontrolündeki Basra körfezinin zengin kaynaklarına doğru bir strateji izlediler. Bu arada geçerken yol üstü mesabesindeki Galiçya'nın zengin kaynaklarına da uğramayı ihmal etmediler. Ancak Almanlar bu hedeflerine ulaşmadan mağlup edildi. Aynı güzergâhı kontrol etmeyi bir kez daha bu defa II. Dünya savaşında denediler. Ne de olsa Haushofer "Ukrayna ve Avrupa Rusya'sının geniş toprakları Donets havzasının mineral kaynakları ve Kafkaslar, Urallar ve Sibiryaya olmaksızın Avrupalı hiçbir güç kendi kendine yeten bir devlet durumuna ulaşamaz" dememiş miydi? (Herwig, 2008) Bir kez daha jeopolitiğin izinden küresel güç olmayı denedi Almanlar ama bu kez de başaramadılar.

I. Dünya Savaşı öncesi İngilizler'in Basra'da ayaklarını sağlam basacakları bir liman edinme çabaları boşuna değildi. İngilizler' in Kuveyt'e aşırı ilgilerinin sebebini anlayamayan Sadrazam Mahmut Şevket Paşa "Kuveyt ve Katar gibi çölden ibaret iki kaza yüzünden İngiltere ile ihtilaf çıkaramayız... Kuveyt ve Katar'ı İngiltere'ye bırakmaya ve zengin Irak vilayetimizle ilgilenmeye karar verdim." (Aktaran; Uluğbay, 2003, 180). diye hatıratında önemsizce bahsettiği alanın kısa bir süre sonra dünyanın en zengin enerji merkezi olduğu anlaşıldı. Bu noktaya ayaklarını sağlam basan İngilizler kuzeye ta Kafkaslara kadar ulaşmayı başardılar. Bu süreçte Irak, İran ve tüm körfezin enerji kaynakları üzerinde denetim kurmayı başardılar. Çünkü "bir damla petrol bir damla

kandan daha değerliydi” Yine bu süreçte Almanların doğuya yönelimlerini engellemek için Baltık-Akdeniz hattında küçük, zayıf tampon devletler oluşturuldu. Çünkü usta jeopolitikçi Mackinder’e göre eğer Almanlar Kalpgah’ta (Doğu Avrupa) bir hâkimiyet kurarlarsa bu tüm dünya hegemonyasının kapılarını aralamak demektir. Bu gücün önünde İngiliz deniz gücü bile duramazdı.

Lebensraum doktrini de Deniz Hâkimiyet Teorisi de öncelikli olarak endüstrinin girdisi olan mineral kaynakları kontrol etmenin gerekliliği üzerine kurulmuştur. İsveç’in demir yatakları, Lorraine’ın ve Polonya’nın kömür yatakları ve Romanya’nın petrolü mücadelenin başkahramanlarıdır. Petrol çağı öncesinde Avrupa’nın en yaygın kullanım alanına sahip olan kömür yatakları bunların içinde en önemlisidir. Petrol ve diğerleri ikinci planda kalmaktadır (Voskuil, 1942).

I. Dünya Savaşı sonrası paylaşılan enerji kaynaklarında hiç şüphesiz İngilizler aslan payını almıştı. İngiliz petrol şirketleri (AOPC, Shell) petrol piyasasını kontrol ediyordu ama Atlantik ötesi bir güç de bu savaş sırasında küresel arenada varlığını hissettirdi. ABD enerji konusunda Avrupa’ya göre oldukça şanslıydı, çünkü kendi topraklarında bol miktarda petrol bulunmaktaydı. Ancak hegemonya kurmanın ilk şartı yeterli enerjiye sahip olmaksa ikincisi de güçlü rakipleri dünya enerji kaynaklarından dışlayabilmektir. İngilizlerin elde ettikleri payın yeniden taksimi için bir dünya savaşı daha gerekecekti. Öyle de oldu. Ganimet yeniden paylaşıldı. Yeni paylaşımında ABD enerjide aslan payı almayı başardı ve İngilizlerden boşalan küresel hegemonyanın en güçlü adayı olmayı başardı. II. Dünya Savaşını ağır kayıplarla atlatsa da küresel hegemonyaya aday olan başka bir güç vardı; Rusya. ABD ünlü jeopolitikçi Spykman’ın talebesi G. Kennan’a kulak verdi ve “Çevreleme Politikası” adıyla kenar kuşağı tümünden kontrol altına aldı. Bu kontrol çift taraflı işliyordu; bir taraftan Rusların sıcak denizlere inmesi engelleniyor diğer taraftan Ortadoğu’nun zengin enerji kaynakları üzerinde hâkimiyet pekiştiriliyordu.

II. Dünya Savaşı sonrası enerji rekabeti bitmedi bilakis daha da yoğunlaştı. Nasır Süveyş’i millileştirdi, Musaddık petrolü. Sonra Arap-İsrail savaşları ve petrol şokları, Rusların Afganistan’ı işgali, İran devrimi, körfezde otuz yıl süren bazen düşük yoğunluklu bazen kitlesel savaşlar ve 2011’deki yönetim karşıtı halk hareketleri (Arap Baharı). Bütün bu yaşananlar “petrol olmasaydı Ortadoğu bambaşka bir yer olurdu” diyen Odell’i haklı çıkarmaktadır (Odell, 1968).

Bütün bu yukarıda sayılanlar enerjiye hükmetmek için devletlerin kendilerine çizdiği politik stratejilerdir. Enerji asrımızda devletlerin politik eğilimlerini hiçbir şeyin etkilemediği kadar etkilemektedir. Kissinger’e atfen söylenen şu söz asrın politik mücadelesini gayet güzel özetler; “enerjiyi kontrol eden dünyayı kontrol eder” (Engdahl, 2008, 16).

Çağdaş sanayileşmiş savaşlar döneminde ekonomi ile strateji arasındaki bağlantı daha sıkı bir hal aldı. 1880’li yıllarla II. Dünya Savaşı arasındaki uluslararası güç dengelerini etkileyen uzun vadeli değişiklikleri anlayabilmek için ekonomik verilere bakmak gerekir;

Büyük güçler arasındaki farklılıklar sanayi verimliliğine ilişkin veriler incelendiğinde daha da açıkça ortaya çıkmaktadır. Ancak bir ülkenin sanayileşmesini gösteren en iyi ölçü belki de modern enerji üretim biçimlerini kullanarak (kömür, petrol, gaz) enerji tüketimidir... Bir ulus devletin gücü asla tek başına silahlı kuvvetlerinden değil, ekonomik ve teknolojik kaynaklardan, dış politikasını yürütürken gösterdiği ustalıktan, uzak görüşlülükten ve kararlılıktan, toplumsal ve politik teşkilatlanmasından da gelir (Kennedy, 2010, 48-252).

2.3.1. Kömür Çağı ve Britanya İmparatorluğu

Endüstri devriminin 18. yüzyılın sonlarında İngiltere’de dokumacılık sektöründe buhar gücü ile çalışan makinelerin kullanımı ile başladığı kabul edilir. Endüstri devriminden önceki yıllarda da İngiltere sahip olduğu güçlü donanması ve tek merkezden kontrol ettiği sömürgeleri sayesinde Avrupa’nın en güçlü devletidir. Yedi yıl savaşları sırasında Fransa’dan devraldığı Hindistan sömürgesi ülkenin zenginliklerine zenginlik katmaktaydı. Belki de ilk buhar makinesinin dokumacılıkta kullanılmasının sebebi İngiliz dokuma sektörünün büyük oranda Hindistan’daki el tezgâhlarına bağımlı olmasıydı.

Napolyon Savaşları’nı bitiren ve Avrupa’da nispi istikrarı getiren 1815 Viyana Anlaşmasını takip eden yıllarda Avrupa kıtası İngiltere merkezli göz alıcı bir ekonomik büyümeye sahne oldu. Artan üretim ve verimlilik yeni hammadde ve pazarların kazanılmasını zorunlu kıldı. Avrupa Ahengi’ini takip eden yüzyıl Avrupa’da büyük güç savaşlarının yaşanmadığı daha çok küçük çatışmaların yaşandığı bir zaman dilimi oldu (Kırım Savaşı, Almanya Birlik Savaşları ve Amerikan İçsavaşı hariç) Avrupa içi bu istikrar daha çok fetihçi bir anlayışla sömürgelere dönük bir yarış gündeme getirdi. Artan sanayi üretimi için gerekli olan tüm hammaddeler ve üretim fazlası mamul maddelerin nakli kolaylaştı, ucuzlaştı. Bu dönemde İngiliz ekonomik ve siyasal genişlemesinin en önemli sebeplerinden biri Avrupa’da oluşan bir güç boşluğu (Kennedy, 2010, 188). İngiliz hegemonyasının dayandığı üç önemli payandadan bahsedilebilir;

İngiliz hegemonyasının dayandığı birinci payanda sahip olduğu deniz gücüydü. İngiliz deniz gücü Amiral Nelson’un Tarafalgar’da İspanyol-Fransız birleşik donanmasını 1805 yılında uğrattığı büyük yenilgiyle denizlerde rakipsiz kaldı. 1815’i izleyen yıllar içinde denizdeki İngiliz hegemonyasına meydan okuyan bir gücün ortaya çıkmayışı ve yükselen ekonomik faaliyetlerin deniz gücünü teşvik etmesi İngiliz deniz gücünü rakipsiz kıldı. İngiliz donanması neredeyse kendisinden sonraki üç-dört büyük devletin donanmaları kadar kuvvetli hale gelmişti. Bu dönemde İngiliz donanması çok önemli başarılar kazandı ve İngiliz siyasi çıkarları için eşsiz faydalar sağladı. “Doğu meselesi ne zaman ağırlaşsa

filonun hesaplı olarak Çanakkale önlerinde demirlemesi” Avrupa yönetimleri için sürekli bir endişe kaynağıydı (Kennedy, 2010, 198)

İngiliz hegemonyasının ikinci payandası sürekli genişlettiği sömürge imparatorluğudur. Yediyıl Savaşlarıyla Fransa’dan zenginlik kaynağı Hindistan’ı almış, 1815’i izleyen yıllarda İngiltere Hollanda’nın elindeki Cape sömürgesini almış, Daha sonra Mısır ve Sudan’ı topraklarına katarak tüm Afrika’yı denetleme imkanı kazanmıştı. 1885 yılında Berlin’de toplanan Avrupalı güçler imzaladıkları “Berlin Senedi” ile sömürgecilikte fiili işgal prensibini benimsediler. Yani Afrika’da bir toprağı fiilen işgal etmedikçe oraya sahip olunamayacaktı. Bu anlaşma üzerine Afrika’ya hücum başladı. O kadar ki 1870-1890 yılları arasında Afrika’da sömürgeleştirilmemiş yer kalmadı. Tabii ki aslan payı İngiltere’nin olmuştu (Armaoğlu, 2010,113-115; Shaw, 1970, 2).

İngiliz hegemonyasının üçüncü payandası bu yıllarda Londra’nın dünyanın finans merkezi olmasıydı. “1816’da çıkarılan bir yasa ile altın Britanya İmparatorluğu’nun yegâne değer ölçüsü (altın standardı) ilan edildi... Dünya altın rezervleri adeta Britanya’ya akıyordu. Sterlin kadar itibarlı olmak günün en makbul deyimiydi” (Engdahl, 2008,1; Kennedy, 2010, 200). Dünyanın finans merkezi olan Londra bu dönemde artan sermaye ihracı ile dünya ekonomi-politiğini önemli ölçüde etkiliyordu. “1815’izleyen on yıllarda 6 milyon olan Britanya sermaye ihracı yüzyılın ortasında 30 milyon sterline, 1870-1875 yıllarında 75 milyon sterline çıkmıştı.”Artan denizaşırı yatırımlar İngiliz ekonomisi için oldukça büyük bir kazanç kapısı haline geldi. Ekonominin zirvede olduğu 1870’de bu rakam 50 milyon sterlin gibi büyük bir miktara ulaştı (Kennedy, 2010, 199). “Dünya ticaretini kontrol eden İngiliz hegemonyası ‘serbest ticaret’ ilkesiyle daha az gelişmiş ticareti olan devletlerin aleyhine egemenliğini genişletti” (Engdahl, 2008, 4). Sınırlarını serbest ticarete açmayan devletlere (Çin gibi) karşı ise savaştan çekinmedi (Armaoğlu, 208, 120; Engdahl, 2008, 4) 1880’li yıllarda dünya ticaretindeki İngiliz payı %43’e yükselmiş durumdaydı. “Başlangıçta bayrak ticaretin ardından gelmişse bile şimdi bayrak ticaret sayesinde ayakta ve bu dayanağa gelen herhangi bir zarar üst yapıyı çökertebilirdi” (Kent, 1999, 200).

Ülkede büyüyen ekonomi aynı oranında enerji tüketimini de artırıyor. Kıyaslama açısından İngiltere, 1800 yılında yılda 2 milyon ton olan kömür tüketimi, 1830 yılında neredeyse iki katına çıktı, on beş yıl sonra tekrar ikiye katlandı ve 1870 yılında ülke 100 milyon ton kömür kullanmış ve bu miktar 850 milyon insanı beslemeye yetecek olan 800 milyon kalorilik bir enerji üretmiştir. (bu dönemde ülkenin gerçek nüfusu 31 milyonu) Yine İngiltere’nin 1870’te sahip olduğu 4 milyon beygir gücündeki buharlı makine 40 milyon insanın oluşturacağı güce eşitti (Landes, 2003, 97).

Büyüyen İngiliz ekonomisi daha büyük pazarlara erişebilmek için altın, gümüş ticaretine dayanan merkantilist politikalarından A. Smith'in "Lasis Faire" politikasını geçiş yaptı. Her ne kadar liberal ekonomik doktrin kabul görse de bu dönemde dış ticaretin ülke çıkarları açısından önemi büyük oranda arttı. Dış ticaretin ülke için stratejik öneminin farkında olan dönemin İngiliz Başbakanı Pitt İngiltere'nin Prusya büyükelçisine; "Biz asker olmaktan önce tüccar olmalıyız. Ticaret ve deniz gücü birbirine bağımlıdır ve bir ülkenin zenginliğini oluşturan gerçek kaynakları ticaretine dayanmaktadır" diyordu (Kennedy, 1983, 106). Aynı dönemin bir başka devlet adamı Fransız bakan Choiseul;

Avrupa'nın şimdiki durumu içinde kıta içinde güç dengesini belirleyecek olan, sömürgeler, ticaret ve bunun bir sonucu olarak deniz gücüdür. Avusturya hanedanı, Rusya, Prusya kralı ikinci sınıf güçlerdir; ticaretçi güçlerden yardım görmeden savaşa giremeyen herkes gibi" (Brassey, 1947, 103).

Uluslararası ticarete tüm sınırlamaların kaldırılması (Liberalizasyon) en fazla çok hızlı büyüyen İngiliz imalat sektörünün işine yaradı. 19. yüzyıl tam bir uluslararası ticaret savaşlarına konu oldu. 1840'lı yıllarda yükselen İngiliz imalat sektörüne pazar arama çabaları büyük tüketim merkezleri (Osmanlı İmparatorluğu, Çin) ile İngiliz ticari avantajlarına dayanan ticaret anlaşmaları ile neticelendi.

İngiltere 1760-1830 yıllarında tek başına Avrupa'daki sanayi artışının 2/3'ünü gerçekleştirmiş ve dünya imalat üretimindeki payı 1,9 dan 9,5'e fırlamıştı. 1860'da İngiltere dünya demir üretiminin %53'ünü, kömür ve linyit üretiminin de %50'sini gerçekleştiriyor ve dünya ham pamuk üretiminin yaklaşık yarısını tüketiyordu. Aynı tarihte modern sanayi imkânları ile tükettiği enerji ABD ve Prusya'nın 5 katı, Fransa'nın altı katı ve Rusya'nın 155! katıydı. Dünya ticaretinin beşte birini mamul mallar ticaretinin de beşte ikisini elinde tutuyordu. Dünyadaki ticaret gemilerinin üçte birinden fazlası İngiliz bayrağı taşıyordu ve bu oran istikrarlı bir şekilde artıyordu. (Kennedy, 2010, 194). İngiliz hegemonyasının zirvede olduğu dönem olarak kabul edilen 1860'lı yıllarda ülkelerinin dünyanın ticari merkez olmasının verdiği coşku İngiliz vatandaşlarına haklı bir gurur kaynağıydı;

Kuzey Amerika ve Rusya ovaları bizim ekin tarlalarımızdır; Şikago ve Odesa bizim ambarlarımızdır; Kanada ve Baltık bizim kereste ormanlarımızdır; Avustralasya'da bizim koyun çiftliklerimiz vardır; Arjantin'de ve Kuzey Amerika'nın batısındaki kırlarda bizim öküz sürülerimiz yayılır, Peru altını gönderir, Güney Amerika ve Avustralya altını Londra'ya akar; Hindular ve Çinliler çayı bizim için yetiştirirler ve bizim kahve şeker ve baharat çiftliklerimiz tüm Hint adaları üzerindedir. İspanya ve Fransa bizim bağlarımız, Akdeniz meyve bahçemizdir ve uzun süre Güney Birleşik Devletlerini kaplayan bizim pamuk alanlarımız artık dünyadaki sıcak bölgelerin her yanına yayılmaktadır (Aktaran; Kennedy, 2010, 194).

Bu dönemde kimsenin boy ölçüşemeyeceği bir egemenlik konumunda olmasına rağmen İngiltere'nin GSMH'si hiçbir zaman dünyanın kaydedilen en büyük GSMH'si olmamıştır.

Yüz milyonlarca köylünün ürettiği hâsıla yanında beş milyon fabrika işçisinin yarattığı hâsıla pek önemsizmiş gibi görünebilir ama bunun büyük bölümü kalabalık nüfus tarafından hemen tüketildiğinden zenginlik fazlası ve belirleyici ve vurucu bir askeri güç meydana getirme ihtimali oldukça güçtür (Kennedy, 2010, 195).

İngiliz hegemonyasının zirvede olduğu kabul edilen 1860'lı yıllardan itibaren ülke Zimmren'in ifade ettiği gibi güç devleti politikasından refah devleti politikasına kayıyordu. Ekonomik olarak bir süper gücün, rakipsiz bir donanmanın, caydırıcı askeri varlığın ülke içinde oluşturduğu özgüvenle ülke yönetimi askeri harcamaları kısma yoluna ilerlemeye başladı. "Buhar gücünün, fabrika sisteminin, demiryollarının ve daha sonra elektriğin ortaya çıkışı İngiltere'nin daha yüksek verime ulaşmasını zorlaştıran fiziki engelleri aşmasını dolayısıyla ulusun refahını ve devletin gücünü artırmasını sağladı". Ekonomik büyümeye öncelik veren İngiliz politikacılar askeri harcamaları kısarak ekonomi üzerindeki etkisini sınırladılar. 1860'lı yıllarda askeri harcamalar GSMH'nin ancak %2-3'üne tekabül ediyordu. Bu durum ülkenin ekonomik büyüklüğünün askeri gücüne yansımalarının bir göstergesiydi (Kennedy, 2010, 196- 201).

Ülkede bu denli hızlı sanayileşme ve ekonomik büyümesi ülkenin erişebildiği ucuz ve güvenli enerji kaynaklarına önemli ölçüde bağlıydı. Yaygın görüşe göre endüstri devrimi kömür, buhar, demir, pamuk ve demiryolundan ibarettir (Clark-Jacks, 2007). Aşağıdaki tabloda dünyanın önemli sanayileşmiş ülkelerinin 1855 yılı kömür üretimleri verilmektedir;

Tablo 5: 1855 yılı dünya kömür üretimi (Ton Olarak)

Ülkeler	Kömür Üretimleri
Britanya ve İrlanda	65.887.000
Amerika	5.000.000
Fransa	7.740.317
Prusya ve Avustralya	4.200.000
Saxonya	1.000.000
Rusya ve diğer Avrupa Ülkeleri	1.000.000
Japonya, Çin, Avustralya ve diğ.	2.000.000

Kaynak: Hull, 1861, 25.

Tablonun ortaya koyduğu en önemli gerçek Britanya'nın dünya kömür üretiminin 2/3'ünü tek başına gerçekleştiriyor olmasıdır.

İngiliz ekonomisinin başka bir şanslı yanı da kömür madenlerinin yerleşim yerlerine olan yakınlıklarıdır (Clark-Jacks, 2007). Her ne kadar kömür yatakları yerleşim yerlerine yakın olsa da sanayi tüketimi için sanayi merkezlerine kömür taşınması ciddi bir problem

olmuştur. Yüksek maliyetli karayolu taşımacılığı kömür yatağındaki fiyatın tüketim merkezlerine varıncaya kadar katlanmasına neden oluyordu. Öyle ki 1550-1700 devresi için;

Maden yatağındaki kömür fiyatları ile Londra'daki kömür fiyatları karşılaştırılırsa aradaki farkın 1'e 5 olduğu görülür. Bunda araçlarında ele geçirdikleri (karlar) hesaba katılmamaktadır. (fakat toptan fiyatları da karşılaştırdığımızı tekrar edelim) Fransa'da 19. yüzyılın ilk yarılarında Bédarieux yatağında kömürün kentali 15 kuruş, fakat araba ile Languedoc kanalına taşıma da 15 kuruştur. Bédarieux ile Languedoc kanalı arasındaki mesafe ise sadece 30 km idi (Bairoch, 1973, 73).

Yüksek taşıma maliyetleri üretim maliyetlerine aynen yansıdığı için bu dönemde taşıma maliyetlerini düşürecek formüller üzerinde çalışılmıştır.

Demiryollarının yapılmasından önceki dönem (ilk demiryolu İngiltere'de 1825'te yapılmıştır) karayolu taşıma maliyetlerinin yüksekliği (öyle ki karada 10 millik bir taşıma maliyeti denizden 200 millik bir taşıma maliyetinden bile yüksekti), kömür madenlerinin bulunduğu alanlara denizden kanallar açarak kömür taşımacılığını teşvik etmiştir. Bu dönemde (1770-1810) ülkenin büyük kömür yatakları kanallarla denize bağlanmıştır. 1770-1810 yılları arası ülkenin kanal uzunluğu birkaç kat arttı. Su taşımacılığının düşük maliyeti bu dönem İngiliz ekonomisinin "kanal ekonomisi" olarak nitelenmesine yol açmıştır (Bairoch, 1973, 55; Turnbull, 1987) Eğer kanallar olmasaydı ve İngiltere diğer taşıma yollarına bağlı olsaydı demiryolu çağına kadar endüstrileşemezdi (Hull, 1861, 23; Turnbull, 1987).

Etkinliği hızla artan buhar makinesi ve ucuz demir temini ulaşım sektörünü baştan aşağı değiştirdi. Öyle ki ilk demiryolu 1825'te İngiltere'de açılmasına rağmen demiryolu sistemi öyle büyük bir hızla tüm dünyaya yayıldı ki 35 yıl sonra dünyadaki toplam demiryolu uzunluğu 100 bin km'yi aşmıştı (Bairoch, 1973, 58). Buhar makinesinin başka bir etkisi de deniz taşımacılığına oldu. Suyolu taşımacılığının maliyeti buhar gücünün gemilere entegrasyonu ile daha fazla düştü.

1811'de buharlı gemilerin tonajı yelkenli gemilerin tonajının yarısı iken, 1845'den itibaren bu sonuncuları geçiyordu. Oysaki hızları yüzünden buharlı gemilerin taşıma kapasiteleri geleneksel gemilerinkinden 3-4 misli fazla idi. Böylece 1860-1880 yılları arasında bütün ulaşım ve taşıma ekonomisi baştan değişti (Bairoch, 1973, 58).

Hem yaygın kanal sistemiyle hem de buharlı gemilerle ucuzlayan su yolu taşımacılığının İngiliz ekonomisine başka bir katkısı da toplam ihracat içinde kömürün artan payıdır. 19. yüzyılda İngiliz kömür ihracatı üretim artışından daha hızlı büyümüştür. 1850' 63,5 m.t. olan kömür üretimi 1913'de 292,1 m.t.'na yükselirken, aynı dönemde kömür ihracatı 4 m.t.'dan 100 m.t.'a yükselmiştir. 1855'de üretimin %7,5'i ihraç edilirken 1913'te üretimin

%34,1'i ihraç edilmiştir (Fremdling, 1995). Aratan kömür ihracatı İngiliz dış ticaretinin önemli bir gelir kalemi haline geldi. 1840 yılında toplam kömür ihracatı 3.215 m.t. iken 1902 yılında bu rakam yaklaşık on beş kat artarak 43.159 m.t.'a çıktı (Thomas, 1903) 1850'de kömürün toplam ihracat içindeki payı %1,8 iken 1913'te %10,2'ye yükseldi. Aynı dönemde (1840) pamuklu imalatın toplam ihracat içindeki payı %40 idi (Bairoch, 1973, 43) Aşağıdaki tablo 1850-1910 yılları arasında İngiliz kömürünün dünyanın değişik limanlarına sevkiyat ücretlerindeki değişimi göz önüne seriyor.

Tablo 6: İngiliz kömürünün gemi nakliyat ücretleri ton/şiling

Yıllar	Hamburg	Danzig	Brodeaux	Cenova	K. Amerika
1850/54	9,7	10,3	11,8	19,4	-
1855/59	10,0	11,7	14,7	26,6	52,0
1860/64	9,2	10,3	14,0	23,6	36,8
1865/69	8,3	9,3	12,6	19,5	32,6
1870/74	8,7	9,2	10,5	17,2	30,0
1875/79	7,3	9,1	9,3	13,9	23,4
1880/84	6,3	7,3	7,8	12,8	23,3
1885/89	4,8	5,9	6,4	10,3	22,4
1890/94	4,7	4,8	4,8	7,5	16,8
1895/99	4,4	4,4	4,6	8,0	13,8
1900/04	4,3	4,8	4,3	7,0	11,8
1905/09	3,8	4,4	4,1	6,5	11,2

Kaynak: Fremdling, 1995.

İngiliz kömürünün taşıma masraflarının bu denli düşmesi bazı ülkeleri maliyetin düşük olmasından ötürü kendi kaynaklarını kullanmak yerine İngiltere'den kömür ithal etmeye sevk etmiştir. Çünkü kendi topraklarındaki kömür yatağında çıkan kömür eğer karayoluyla taşınmak zorundaysa maliyet katlanacağından İngiliz kömürü daha ucuza gelmektedir (Herbig-Biemüller, 1920) Nitekim 20. yüzyılın başında İngiltere çıkardığı kömürün yaklaşık 1/3'ünü ihraç etmektedir. İngiliz kömür endüstrisinin en büyük müşterileri ise Fransa, İspanya, İtalya ve Almanya gibi sanayileşen ülkelerdir. I. Dünya Savaşı öncesi dönemde İngiltere'nin toplam kömür ihracatı içinde Almanya, Fransa, İtalya ve ABD gibi sanayileşmiş ülkelere yapılan kömür ihracatı yaklaşık %60 civarındadır (Fremdling, 1995).

Almanya, Fransa ve İtalya gibi Avrupa'nın sanayileşmiş ülkelerin İngiliz kömürüne önemli oranda bağımlı oldukları görülmektedir. Örneğin Fransa 1840 yılındaki toplam kömür

tüketiminin %9'unu İngiltere'den karşılarken 1911 yılında bu oran %19'a çıkmıştır. 1911-13 yıllarında İngiltere'den, Almanya yılda 14 m.t., Fransa 16,3 m.t., İtalya 14 m.t., ABD ise 9,8 m.t. kömür ithal etmişlerdir. (Fremdling, 1995). İtalya'nın durumu diğerlerine göre daha da kritikti. Toplam enerjisinin %88'ini İngiltere'den ithal ettiği kömürden karşıliyordu (Kennedy, 2010,254). Kömür taşınması denizyoluyla olduğu için İngiltere yerine başka ülkelerden kömür ithal edilse bile kömür İngiliz gemileri ile taşındığından İngiltere'nin enerjide tam bir tekel konumunda olduğunu söyleyebiliriz.

İngiltere 1870'li yıllarda her bakımdan (ekonomik, siyasi, askeri, ticari) gücünün zirvesindeydi. Ancak birliğini tamamlayan ve Avrupa'nın ortasında yükselen bir Alman tehdidi İngiliz devlet adamlarını kara düşüncelere sevk etti. Bu endişenin kaynağı İngiltere'nin deniz kara ve imparatorluk gücünün nihai olarak dayandığı sanayi ve ticaret üstünlüğünde meydana gelen aşınmaydı. Bu yıllarda İngiltere'de kömür tekstil ve demir gibi yerleşik sanayi verimleri salt anlamda arttı ama artışlar dünya üzerindeki nispi paylarda bir azalmaya sebep oldu. 1820-1840 yıllarında yıllık yaklaşık %4, 1840-1870 te %3 olan sanayi üretimi 1875-1894 arasında %1,5'e düştü. İngiliz sanayii malları bu şekilde tüm dünyadaki ticari etkinliğini ve rekabet gücünü kaybetti (Kennedy, 2010, 281-282).

İngiltere 1880'de toplam dünya üretiminin %22,9'unu elinde tutarken 1913'te %13,6'ya düştü. 1880'de dünya ticaretindeki payı %23,2 iken 1911-1913'te ancak 14,1 oldu. Sanayide hem ABD hem Almanya öne geçmişti İngiltere üçüncü idi kendisi büyümediği için değil başkaları daha hızlı büyüdüğü için. Bu durum ülkede serbest piyasa ve liberal politikalarından vazgeçilerek gümrük ve tarife korumacılığının uygulanmasını gündeme getirdi (Earle, 2003, 164; Kennedy, 2010, 282).

Bu dönemin İngiliz düşünürleri, başta jeopolitikçi H. Mackinder aşman İngiliz gücünün farkındaydılar ve bu durum onları panikletmeye yetiyordu. İngiltere bu dönemde Avrupa'nın hatta Dünyanın en güçlü devletiydi ancak kıta içinde ve Atlantik ötesinde yeni güçler (Almanya, İtalya ve ABD) sahneye çıkmış ve büyüyen askeri/ekonomik güçleriyle İngiliz gücünü aşındırmaya başlamışlardı. Hele Almanya'nın yeni bir donanma programı başlatması, kısa sürede İngiliz Dretnot sınıfı savaş gemileri kadar güçlü petrol yakan yeni gemileri denize indirmesi Londra'daki paniği artırmıştı.

Başta İngiliz Donanması olmak üzere deniz filolarının artan petrol tüketimi yeni bir mücadele alanını açığa çıkardı; petrol alanları. Çünkü İngiliz Donanması'nın dışarıdan ithal edilen petrole artan bağımlılığı tarifi zor bir stratejik zayıflık teşkil ediyordu.

2.3.2. Almanya'nın Etki Alanını Genişletme Çabası

1815 Avrupa Ahengi Anlaşması'yla hem Napolyon'un Avrupa'yı istila emellerine set çekilmiş hem de Avrupa'nın ortasında küçük ve zayıf güçlerden oluşan bir düzen kurulmuştu. Avrupa'nın büyük bir kısmını Fransız askeri sultanından korumak isteyen Dörtlü İttifak, bu süreçte sayıları üç yüzden fazla olan devletleri otuzdan biraz fazla devletten oluşan bir federasyon haline getirildiler ama birleştirmediler (Kissinger, 2010, 73-83).

Böylece kıtanın merkezinde Fransa'nın saldıramayacağı kadar güçlü ama komşularını (Britanya, Avusturya-Macaristan, Rusya) tehdit edemeyecek kadar zayıf ve parçalanmış bir yapı oluşturuldu... Bu durum İngilizlerin istikrarlı bir şekilde karşı çıktığı Birleşmiş Avrupa'ya çok yakın bir sistemdi... Çünkü Alman Konfederasyonu, yalnızca ezici bir dış tehlikeye karşı harekete geçecek bir birim olarak planlanmıştı. Konfederasyonu meydana getiren devletlerin, saldırı amacıyla güçlerini bir araya getirmeleri yasaklanmıştı ve hiçbir zaman bir saldırı stratejisi üzerinde uzlaşmaya varmaları söz konusu değildi. Konfederasyonun yarım yüzyıllık ömründe, bu konunun hiçbir zaman ortaya atılmamış olması da bunu açıkça göstermektedir (Kissinger, 2010, 73-81).

Avrupa içi karışıklıklardan istifade etmek isteyen Alman milliyetçilerinin faaliyetleri normalde Dörtlü İttifak tarafından engellenmeliydi. Ancak Avrupalı güçler Fransız İmparatorunun hareketleri yüzünden düzenden yoksun durumdaydı (Kissinger, 2010, 104-105).

İstikrarlı uluslararası sistemin en büyük zaafı ölümcül meydan okumaları zamanında görme yeteneğinin hemen hemen hiç olmamasıdır... İşte bu yüzden Almanya bir saldırının kurbanı durumundan, Avrupa dengesi için bir tehdit konumuna çıktı. (Kissinger, 2010, 126).

Avrupa Ahengi ile Fransa sınırlandırılması ve kıtanın merkezinde yeni oluşturulan bu zayıf devletlerin yarattığı güç boşluğu Avrupa'da uzun süreli bir istikrar dönemini egemen kıldı. Bu güç boşluğunu en iyi kullanan Britanya İmparatorluğu yarım yüzyıl gibi kısa bir sürede eşsiz bir güce kavuştu. Fakat bu istikrar uzun sürmeyecekti.

Almanya 1870-1871 Sedan Savaşı'yla Fransa'yı yendi ve bu zaferle Bismarck Alman birliğini kurmayı başardı. Alman Birliği, federasyon üyelerinin gönüllü katılımı ile değil Prusya'nın sırasıyla Danimarka, Avusturya ve Fransa'ya karşı kazandığı zaferler neticesinde zorunlu katılımı ile kuruldu. Bilhassa güneydeki Katolik devletler Fransız korumasından mahrum kalınca zorunlu olarak Prusya liderliğindeki birliğe katıldılar. Bu yüzden Bismarck'ın birinci önceliği bu zayıf temellere oturan Alman Birliğini sağlamlaştırmak oldu. Bu hedefine ulaşmak için Bismarck, dışarıda ciddi bir mesele çıkarmadan iç bütünlüğe yöneldi. Ayrıca bir Fransız intikam savaşına karşı Avrupa'da ittifaklar kurarak Fransa'yı yalnızlaştırmaya çalıştı. Bismarck'ın görevden ayrıldığı 1890 yılına kadar Almanya'nın Avrupa diplomasisinde belirgin bir üstünlüğü vardı

(Armaoğlu,2008, 39-43). İmparator III. Friedrich'in yerine gelen genç ve atak II. Wilhelm yönetimi bizzat ele almayı denedi ve Bismarck'ı pasifize edip görevden ayrılmaya zorladı. Bismarck ve genç II. Wilhelm arasındaki en önemli görüş ayrılığı dış politikaya yönelik Bismarck'ın uygulamalarıydı. II. Wilhelm döneminin başından itibaren Alman hükümeti "Weltpolitik" dediği hedefe doğru hızla ilerliyordu. Weltpolitik; "global, siyasi, stratejik ve ekonomik üstünlük için Almanya'nın bir dünya gücü olarak dünyanın özgürlüğü için harekete geçmesi" olarak tanımlanıyordu (Yergin, 2009, 148; Maloney, 1959).

Bismarck Almanya'nın deniz aşırı topraklarla ilgilenmesinin Avrupa'daki durumunu zayıflatacağına inanmıştı. Fakat Wilhelm, Bismarck'ın aksine, Almanya'nın büyük devlet olabilmesi için, diğer büyük devletler gibi sömürgecilik yapması ve münasebetlerini dünya çapında genişleterek bir dünya politikası (weltpolitik) takip etmesi gerektiğine inanıyordu (Armaoğlu, 2008, 51).

II. Wilhelm'in takip ettiği aktif sömürgecilik politikası büyük sömürgeci güçleri (İngiltere, Fransa ve Rusya) Almanya aleyhine ittifaka itti. Öyle ki 1887 yılında süresi dolan Alman-Rus anlaşması Rusya'nın isteğine rağmen II. Wilhelm tarafından yenilenmedi. Bir süre Alman-İngiliz ittifakı için uğraşıldı ise de aktif sömürgecilik politikası bunu mümkün kılamazdı (Armaoğlu, 2008, 51). II. Wilhelm yüzünü başta Balkanlar olmak üzere doğuya dönmüştü. Hâlbuki Bismarck "bütün doğu topraklarının bir tek Pameronyalı askerinin kemikleri kadar değer taşımadığı" kanaatindeydi (Ediger, 2005, 178). Şansölye Bülow ve efendisi II. Wilhelm 20. yüzyılı bir Alman yüzyılı olarak ilan ettiler. İngiliz deniz gücünü hesaba katarak kurdukları büyük donanma ve Mezopotamya'ya dönük ilgileri İngiltere'yi tedirgin ediyordu (Kennedy, 2010, 308). Çünkü birçok Alman için "dünya gücü" olmamanın önündeki en büyük engel İngiliz deniz gücüydü (Yergin, 2009, 148). Prens von Bülow şöyle diyordu;

Ulusun gücü yeniden siyasi örgütlenme ile anavatanın dışına taşı ve politikası yeni çıkarlara ve gereksinimlere göre ayarlandı... Sanayi, ticaret ve gemicilik, Almanya'nın eski sanayi hayatını uluslararası bir yaşam durumuna getirdi. Bunun sonucu olarak siyasi bakımdan, imparatorluk Prens Bismarck'ın Alman devleti için çizmiş olduğu sınırların dışına taşı (Earle, 2003, 53).

Almanya, 80'lik Lord Welby'nin dediği gibi 50'li yıllarda hatırladığı kadarıyla önemsiz prensliklerin yönetiminde önemsiz bir devletti, şimdi ise tek bir adamın yaşadığı süre içinde Avrupa'nın en büyük devleti olmuştu. Onu bu kadar hızlı büyüten sanayi, ticaret, ordu ve donanma alanlarında gösterdiği büyümenin hızı ve kapsamıydı. I. Dünya Savaşı öncesinde ulusal gücü İtalya ve Japonya'yı dörde katlamış Fransa ve Rusya'yı belki de İngiltere'yi bile geride bırakmıştı (Aktaran; Kennedy, 2010, 260).

Nüfusu 1890 da 49 milyonken 1913 te 66 milyona fırlamış (bu sayı ile nüfus bakımından bir tek Rusya'nın gerisindeydi) kişi başına gelir seviyesi oldukça iyi hepsinden önemlisi de çok kaliteli bir eğitim sistemi vardı. Bir İtalyan kaynağa göre "İtalya'da askere alınan her

1000 kişiden 330 okuma yazma bilmezken bu oran Avusturya-Macaristan'da 220/1000, Fransa'da 68/1000 Almanya'da ise şaşırtıcı bir şekilde 1/1000 di". Bu durum beceri sahibi işçi arayan fabrikaların, laboratuvarların ve tarım sanayisinin hızla büyümesine çok büyük katkı sağladı (Aktaran; Kennedy, 2010, 260).

Ama bu yıllarda Almanya'yı öbürleri arasından gerçekten sıvırlten, sanayide gerçekleştirdiği genişleme oldu. 1890 da 89 milyon ton olan kömür üretimi 1914'te 227 milyon tona yükseldi; bu miktar İngiltere'deki 292 milyon tonluk üretimin hemen gerisinde yer alıyor; Avusturya-Macaristan'ın 47 milyon, Fransa'nın 40 milyon, Rusya'nın 36 milyon ton olan üretimini hayli aşıyordu. Çelikteki artışlar daha bile göz alıcı olmuştu; 1914'deki 17,6 milyon tonluk Alman üretimi, İngiltere Fransa ve Rusya'nın toplam üretimin geçiyordu. Bundan da etkileyici olan Almanların daha yeni 20. yüzyıla özgü elektrik, optik ve kimya sanayilerindeki performanslarıydı. Siemens ve AEG gibi toplam 142000 kişi istihdam eden dev firmalar, Avrupa elektrik sanayine egemen durumdaydı. Beymen ve Hoechs'in başını çektiği Alman kimya firmaları, dünya sanayi boyalarının %90'ını ürettiyordu. Bu başarılı gidiş doğal olarak Almanya'nın dış ticaret rakamlarına da yansımaları ve ihracatın 1890-1913 arasında üç kat artmasıyla ülkeyi dünyanın öncü ihracatçısı olan İngiltere'ye yaklaştırmıştı; beklenebileceği gibi ülkenin ticaret filosu da genişleyerek savaştan hemen önce dünyanın ikinci en büyüğü olmuştu. Bu tarihlere gelindiğinde Almanya'nın dünya imalat sanayi üretimindeki payı (%14,8) İngiltere'ninkini (%13,6) aşmış Fransa'nınkinin (%6,1) iki buçuk katı olmuştu. Almanya, Avrupa'nın ekonomik güç odağı konumundaydı ve fazlaca söz edilen sermaye darlığı bile hızını kesmiyordu (Kennedy, 2010, 261, Engdhal, 2008, 18-19).

Alman ekonomik mucizesinin ardında yatan en önemli saik Friedrich List'in ortaya attığı, yeni gelişmekte olan yerel sanayiler için gümrük koruması (zollverein) fikri ve çağdaş bir demiryolu ile güçlü bir ulaşım altyapısının kurulmasıdır. 1850'li yıllardan itibaren İngiliz iktisatçıların (Smith, Malhus) serbest piyasa doktrinlerine Alman üniversitelerinde büyük önem veriliyordu, ancak 1870 ekonomik bunalımı Almanları serbest piyasadan gümrük korumasına dayanan bir ekonomiye teşvik etti. Alman sanayi patlamasının en mühim sebeplerinden biri de güçlü bir eğitim sisteminin kurumsallaşmış olmasıdır (Engdhal, 2008, 16-17).

Almanlar da her ülke gibi "biz ulusların en seçkini en iyisiziz... Her şeyden çok da başkalarını yönetme hakkımız var" diyorlardı. Alman yönetici seçkinleri de zamanı geldiğinde bir toprak genişlemesini gerekli görüyorlardı;

Amiral Tiriptz, Almanya'nın sanayileşmesinin ve deniz aşırı bölgelerde fetihler yapmasının doğal bir yasa kadar karşı konulamaz olduğunu öne sürüyor, Şansölye Bölow; "konu sömürge edinmeyi isteyip istemeyişimiz değil istesek de istemesek de sömürge edinmek zorunda oluşumuzdur" gibi bir duyuruda bulunuyordu. Alman yayılmacılığının önemli olan yönü statükoyu değiştirecek güç araçlarına sahip olması ya da bu araçları yaratacak kaynaklara sahip olma kapasitesiydi. Bu güçlerin etkili göstergesi Alman donanmasının 1898'den sonra hızla takviyesiydi... Savaştan hemen önce Alman donanması 13 dretnot tipi savaş gemisi, bunlardan daha eski 16 gemi ve 5 muharebe kruvazöründen oluşmuştu. Bu öylesine büyük bir kuvvetti ki, İngiltere Deniz Komutanlığını ana muharebe filolarının hemen hepsini deniz aşırı bölgelerdeki merkezlerinden kademeli olarak geri çekilip Kuzey Denize getirmeye zorladı (Aktaran; Kennedy, 2010, 262).

Ancak Almanya'nın coğrafyası onu çok zorluyordu. Kıtanın merkezindeki bu devletin genişleme hevesleri aynı anda birkaç güç açısından tehdit oluşturuyordu. Donanması İngiltere için en büyük tehditti (Kennedy, 2010, 263). Amiral Tirpitz; "İngiltere'ninki kadar güçlü bir donanma üretmeliyiz" (Kennedy, 1989,160) dese de böyle bir donanma üretmek için gerekli araçlara hiçbir zaman sahip olmamıştır. Ancak yine de Almanya, Fransa ve Rusya'nın rakip donanmalarını yıldıracak bir kuvvet oluşturmayı başarmıştı. Buna mukabil askeri harcamalar da oldukça artmıştı. 1910-14 arası dönemde Almanya'nın savaş bütçesi 204 milyon dolardan 442 milyon dolara çıkmıştı (Kennedy, 2010, 262-263).

"Almanya'nın işi zordu çünkü kaynaklarının hepsi sınırları dışındaydı... Acaba kan ve demire başvurmadan Alman ulusu genişleme ve yayılma yapabilecek miydi?" (Winterstetten, 2011, 36-37) Almanlar öbür büyük güçlerle sürtüşmeden dünyanın neresine doğru genişleyebilirlerdi ki? "1878'e gelindiğinde dünyanın %67'si, 1914'te ise %84'ü Avrupalı güçler tarafından zaten kolonileştirilmişti" (Fieldhause, 1982) Güney Amerika'ya uzansalar İngiltere karşılıklarına çıkıyordu. Çin'e gitseler İngiltere ve Rusya ile karşılaşıyorlardı. Berlin-Bağdat demiryolu ile Ortadoğu'ya sokulmak istediler yine İngiltere karşılıklarına çıktı. Aslen dünyanın neresine gitse Almanlar'ın karşısına İngiltere çıkıyordu.

Yükselen güçlerin hepsi de daha eski yerleşik güçlerin yararına olarak ayarlanmış bir uluslararası düzende değişiklik isterler... Yükselmekte olan devletler için atılım yaparak aradan sıyrılmak hayati bir konuydu; baskı altındaki yerleşik Büyük Güçler için pozisyonlarını korumak daha acil bir konuydu (Kennedy, 2010, 264-266).

İngiltere'yi alarma geçiren iki önemli gelişme vardı; güçlü bir Alman deniz filosunun inşa edilmesi ve Berlin ile Bağdat'ı birbirine bağlayacak bir demiryolu inşasının başlanması. 1870'de Alman filosu büyüklük ve kapasite bakımından Britanya, ABD, Fransa ve Norveç'in peşinden beşinci büyük filoyken, 1914'e gelindiğinde Britanya'nın ardından ikinciydi ve farkı hızla kapatıyordu. Alman tüccarları İngiliz rakiplerine nazaran kendi ülkeleri ve bankaları tarafından daha iyi destekleniyorlardı (Maloney, 1959). Alman ticaretinin % 70'i denizden yapılıyordu. Almanya güçlü bir filosu olmadığı sürece ticarete İngiltere'ye bağımlı olmaya mahkûmdu. Art arda ilan edilen donanma programları ve 20 yılda bir tüm donanmanın yenilenmesini emreden yasal düzenlemeler Almanya'yı güçlü bir denizci devlet haline getirdi. 1906'da İngilizler devrin en mükemmel ateş gücüne sahip ve petrol yakan Drednot tipi savaş gemilerini denize indirdikten üç yıl sonra Almanya'nın bundan daha mükemmel dört adet Nassau sınıfı zırhlıyı denize indirmesi Britanya'da büyük şaşkınlık ve telaş yarattı (Engdhal, 2008, 21-25). Güçlenen Alman askeri/sivil deniz filosu İngiltere'yi dünyanın tüm denizlerinde geriletmeye başlamıştı. Bir hâkim Alman deniz filosu Britanya için meydan okumadan başka bir şey değildi. (Aktaran; Engdhal, 2008, 26). 1911'de Kaiser Wilhelm'in Almanya'nın Panter isimli savaş gemisini Fas'ın

Agadir limanına göndermesi büyük bir bunalıma yol açtı. Bu hareket açıkça Almanya'nın hegemonya peşinde olduğu söylemine haklılık kazandırıyor aynı zamanda Britanya devlet adamlarını oldukça panikletiyordu (Yergin, 2009, 9).

Ucuz ve güvenli enerji kaynaklarına sahip olmak yükselen bir gücü tayin eden en mühim araçlardan biridir. Bir önceki başlıkta İngiliz siyasi/askeri/ekonomik gücünün, büyük oranda sahip olduğu deniz nakil araçları ve ucuz kömür kaynaklarından kaynaklandığından bahsettik. I. Dünya Savaşı'nın hemen arifesinde bile Avrupa'nın en çok sanayileşmiş ülkeleri (Almanya, Fransa, İspanya, İtalya) ve hatta ABD önemli oranda İngiliz malı kömüre ya da İngiliz filoları ile taşınan kömüre bağımlı konumdaydılar.

19. yüzyılın ortalarına kadar Almanya (karada taşıma olanaklarının zorluğundan ötürü) İngiliz kömürüne önemli ölçüde bağımlı konumdaydı. Örneğin hem kara hem de deniz ulaşımı nedeniyle Almanya'nın en önemli endüstri kenti Berlin'e Silezya'dan ilk kömür 1848'de gelmiştir. Bu dönemde Berlin ihtiyaç duyduğu kömürün tamamını İngiltere'den ithal ediyordu. Ancak daha sonra gelişen demiryolu sistemi Alman kömür endüstrisini İngiliz kömürü ile rekabet edebilir duruma getirdi. 1870'li yıllarda İngiliz kömürü Berlin piyasasında kayboldu. Ancak 1913 gibi geç bir dönemde Almanya'daki kömür kartelinden ötürü fiyatların pahalılaşması ve su yolu taşımacılığının (muhtemelen bu işte petrol yakan gemiler kullanılıyordu) daha da ucuzlaşması üzerine İngiliz kömürü yeniden Almanya piyasasına döndü (Fremdling, 1995)

Aşağıda 1904-1913 yılları arasında Almanya'nın en önemli kömür ithal limanı olan Berlin'e gelen kömür miktarları verilmektedir;

Tablo 7: 1904-13 yılları arasında Berlin limanına gelen kömür miktarı

	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913
İngiliz Taşkömürü %	13,9	15,0	13,0	19,2	22,2	24,2	24,7	24,7	20,3	24,6
Sakson Taşkömürü %	0,8	1,0	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2	0,7	1,0	0,3
Yukarı Silezya Taşkömürü %	33,5	36,3	38,6	35,0	32,9	31,2	32,0	28,5	35,9	29,5
Aşağı Silezya Taşkömürü %	10,4	7,9	6,1	5,2	4,2	3,8	4,5	4,8	4,8	5,2
Westphalia Taşkömürü %	5,8	6,0	7,8	8,4	6,9	8,4	8,1	7,2	6,8	7,9
Bohamia Taşkömürü %	0,8	0,8	1,0	0,8	0,6	0,5	0,4	0,5	0,4	0,4
Alman (Linyit) %	0,4	0,5	0,4	0,5	0,3	0,1	0,1	0,3	0,2	0,2
Paten (Linyit) %	34,3	32,5	32,8	30,6	32,7	31,6	30,0	33,3	30,6	31,9

Kaynak: Fremdling, 1995.

ABD başkanı Wilson'un "Fransa'ya 1871'de yanlış yapıldı" dediği ve Almanya'nın bu yanlış 22 Kasım 1918'de askerlerini bölgeden çekerek düzelttiği (Callender, 1927) 1871 anlaşması Alman endüstrisi için önemli bir dönüm noktasıdır. Bu anlaşma ile Alman birliği kurulduğu gibi Alsas-Loren gibi iki önemli bölge de Alman topraklarına katıldı. Alsas-Loren'in önemi, sahip olduğu kömür, demir ve petrol yataklarından kaynaklanmaktadır (Pounds, 1957) Almanya'ya kaptırmadan önce Fransa'nın demir ihtiyacının %90'ı ve kömür ihtiyacının 2/3'ü bu bölgeden gelmekteydi (Gallois, 1918)

Almanya yarım yüzyıl içerisinde ulaştığı sanayi büyümesini Alsas-Loren bölgesinden sağladığı kaynaklar kadar Ruhr havzasından elde ettiği zengin kaynaklardan da sağlamıştır. "Ruhr havzası Avrupa kıtasının (Rusya hariç) demir yataklarının 1/3'üne, kömür yataklarının ise 2/5'ine sahip zengin bir bölgedir"(Diebold, 1948).

Almanya 19. yüzyılın ortalarına kadar yeterli odun kaynaklarına sahip olduğundan ve kömürün karayoluyla taşınması çok zor olduğundan ülkede kömür kullanımı yaygınlaşmamıştır. 1850'lerde biten odun kaynakları ve artan endüstrileşme kömür talebini artırmıştır. Maden vergilerinde yapılan indirim (vergiler %10'dan %5'e indirildi) ve maden yatakları ile sanayi merkezleri arasında kurulan demiryolu bağlantısı Alman sanayisini kömüre ulaşımını kolaylaştırdı. Özel sektör girişimleriyle hızla genişleyen kömür endüstrisi beraberinde diğer sanayi kollarını da geliştirdi. 1858'de kurulan Kömür Üretim Birliği sayesinde Alman kömür endüstrisi artık İngiltere ile rekabet imkanına kavuştu. Ancak bu dönemde Almanya İngiltere'den kömür ithal ederken Hollanda ve Fransa'ya kömür ihraç etmeye devam ediyordu. 1870 yılında Alman ihracatı yıllık 4 milyon tona yaklaşmıştı. 1860-1870 yılları arasında Almanya'nın yıllık kömür üretimi 12,3 m.t.'dan neredeyse 30 m.t.'na yükselerek İngiltere'nin arkasından ikinci büyük kömür üreticisi konumuna çıktı. Bu kömür miktarının en büyük kısmı Ruhr bölgesindedi (1865'de 9,2 m.t. olan üretim 1870'de ise 11,8 m.t.) Artan kömür üretimine, 1860'dan itibaren buhar makinelerinin kömür çıkarımında kullanılması da büyük katkı yaptı. 1863'te kömür madenlerinde 9 buhar makinesi kullanırken, 1871'de bu sayı 318'e fırlamıştı. 1913'te Alman taş kömürünün yarısından fazlası Ruhr havzasından (114 m.t.) elde ediliyordu. (Silezya'dan 44 m.t., Saar'dan ise 13 m.t.) (Henderson 1975, 131-140).

II. Wilhelm'in tahta çıktığı yılın yirmi beşinci yılı olan 1913'te Alman nüfusu 48 milyondan 66 milyona çıkmıştı. 1910'da Almanya'da nüfusu 200.000'i geçen 23 şehir bulunmaktaydı ve toplamda bu büyük şehirlerin nüfusu 9 milyonu buluyordu. Bu nüfusun önemli bir kısmı Ruhr bölgesinde yoğunlaşmıştı. 1885'te 37.190 km. olan demiryolu uzunluğu 1912 de 60.521 kilometreye çıktı ve çok sayıda önemli kavşağa çok kullanışlı su kanalları ve limanlar inşa edildi (Henderson, 1975, 235-239).

Demir çelik sanayindeki gelişme çok daha şaşırtıcıydı. 1860 da 2 m.t. olan üretim 1887 de 6,7 m.t.'a, 1913'de ise 28 m.t.'a çıkmıştı. Ancak bu bile ihtiyacı karşılamıyor Almanya yurtdışından demir ithal ediyordu. Pik demir üretimi 19,3 m.t. iken bu üretimin 8,2 m.t.'u Ruhr, 6,4 m.t.'u ise Loren'den elde ediliyordu. Ülke tam bir emperyal kimliğe bürünmüştü; Prens von Bülow'un dediği gibi Almanya, Bismarck'ın ülke için çizdiği sınırları aşıyor ve hızla yurtdışına nüfus ihraç ediyordu. Yüzyılın başında 28.000 Alman yurt dışına göçmüşken bu rakam 1888'de 134,200'e çıkmıştı. (Henderson, 1975, 235-242).

Avrupa tarihi kıtanın kenarındaki büyük güçlerin (İspanya, Fransa, İngiltere, Rusya) sürekli olarak kıta içine yaptıkları baskıya alışmıştı ama ilk defa kıta içindeki bir güç kabına sığmıyor ve kıtanın kenarındaki güçlere baskı uyguluyordu. Kıta kenarına uygulanan bu baskı Raum (alan) doktrini ile entelektüel bir meşruiyet kazanmıştı. Ratzel ve onun sadık talebesi Haushofer kıta kenarındaki büyük güçlerin kıta merkezine tarih boyu yaptıkları bu baskının ağırlığından ülkelerini kurtarmak için entelektüel zekalarını cömertçe revizyonist Alman devlet adamlarının hizmetine sunmuşlardı. Almanya genişleyip genişlememek gibi bir seçeneğe sahip değildi. Ya genişleyecek ya da kuruyup yok olacaktı. Biyolojik olarak doğru ayarlanmayan sınırlar bir halkın dinamizmini köreltebilirdi. Avrupalı büyük güçleri panikleten bu entelektüel bilinçle birlikte Almanya'nın statükoyu değiştirecek güç araçlarına sahip olmasıydı.

2.3.3 Petrol Çağı ve Amerikan Hegemonyası

19. yüzyılda dünya başta İngiltere merkezli olmak üzere tüm dünyada sanayileşme ve mamul ürün miktarında büyük artışlara sahne oldu. Artan sanayi kapasitesi hem sanayinin girdisi olan maddelere (hammadde) hem de üretilen mamul maddelerin ulaştırılacağı yeni pazarlara olan ihtiyacı artırdı. Bu dönemde yükselen sanayi merkezlerinin en önemli ihtiyacı ucuz ve kaliteli kömüre ulaşabilmektir. Önceki bölümlerde vurgulandığı gibi 19. yüzyılın enerji tekeli hem zengin kömür yataklarına sahip olması hem de dünyanın en büyük ticari/askeri deniz filosuna sahip olması nedeniyle Britanya İmparatorluğu elinde bulunduruyordu. Dönemin tüm gelişen sanayileri önemli ölçüde Britanya kömürüne ya da Britanya deniz filosuyla taşınan kömüre bağımlı durumdaydı. Hatta bazı ülkeler kendi topraklarında zengin kömür yatakları olmasına rağmen deniz yoluyla taşımının düşük maliyetinden ötürü büyük sanayi merkezlerinin kömür ihtiyacını Britanya kömürü ithal ederek karşıyorlardı. Örneğin Almanya'nın en önemli sanayi merkezlerinden Berlin'e ilk yerli kömür demiryoluyla 1848 yılında Silezya'dan getirilmiştir. Bu zamana kadar Berlin ihtiyacı olan kömürün tamamını ithal Britanya kömürüyle karşılıyordu. 19. yüzyılda İngiliz kömür ihracatı üretim artışından daha hızlı büyümüştür. 1850' 63,5 m.t.

olan kömür üretimi 1913’de 292,1 m.t.’na yükselirken, aynı dönemde kömür ihracatı 4 m.t.’dan 100 m.t.’a yükselmiştir. 1855’de üretimin %7,5’i ihraç edilirken 1913’te üretimin %34,1’i ihraç edilmiştir (Fremdling, 1995) Britanya İmparatorluğu sahip olduğu bu zengin kaynaklar ile hem kendi sanayisini besliyor hem de gelişen sanayi merkezlerinin enerji ihtiyacını karşılayarak büyük oranda ekonomik/siyasi kazanç sağlıyordu.

Sanayide ve üretim tekniklerindeki yeni gelişmeler ülkelerin nisbi güçlerine farklı oranda etki yapar. Örneğin buhar makinesinin keşfi, gelişen sanayisinin ihtiyacını karşılayacak zengin kömür yataklarına ve bu kömürü düşük maliyetle nakil imkânlarına sahip olduğu için Britanya için büyük bir avantaj olmuşken diğer ülkeler için aynı olumlu katkıyı yapmamıştır. 20. yüzyılın başlarında petrolle çalışan içten yanmalı motorların keşfi de benzer bir durum açığa çıkarmıştır. Bu yeni gelişme zengin petrol yataklarına sahip olan ABD için büyük bir avantaj olmuşken petrol kaynaklarından yoksun olan diğer sanayilemiş ülkeler için benzer bir olumlu katkıya sebep olmamıştır.

Petrol ABD’nin Pensilvanya bölgesinde 1859 yılında keşfedilmeden önce de insanlık tarafından bilinmekteydi. Bu tarihten önce de Bakü’de, Galiçya’da ve Ortadoğu’nun birçok yerinde petrol bol miktarda çıkarılıp pazarlanmaktaydı. Tıptan eczacılığa, gemi kalafatlamadan aydınlatmaya çok değişik kullanım alanları da vardı. Ancak bu keşfin insanlık tarihine yaptığı en mühim katkı petrolün rafine edilerek başta aydınlatma olmak üzere çok farklı kullanım alanları için oldukça kullanışlı mamullerin elde edilmesidir. Petrol ilk olarak aydınlatma alanındaki “kömür yağı” tekeline kırdı. Zira o yıllarda en kaliteli ışık kömürün rafine edilmesiyle elde edilen kömür yağından sağlanıyordu. Öyle ki yükselen üretim miktarı ve gelişen rafine teknolojisi kömürü rafine ederek aydınlatmak için kömür yağı üreten kömür yağı rafinecilerini işsiz bıraktı ve çoğu petrol rafineri işine girdiler (Yergin, 2010, 28).

Petrol üretiminin ilk verdiği sınav ABD içsavaşıdır. Bu yıllarda savaşan taraflardan güneyden sevkiyat yapma olanakları azaldığı için artan talep kuzey bölgesinden yani Pensilvanya’dan sağlanan petrol yağı (neft yağı) ile karşılanmıştır. Bu dönemde aydınlanmada kullanılan neft yağı başta Avrupa olmak üzere dünyanın çok değişik bölgelerine ABD’den ihraç ediliyordu (Yergin, 2009, 28).

Rafine edilerek elde edilen petrol ilk ortaya çıktığı anda dünya ekonomisine büyük bir katkı yapmadı. Petrolün dünya ekonomisine yapacağı büyük katkı için iki şeyin olması gerekiyordu; İlki dağınık durumda ve gayet verimsiz petrol endüstrisinin üretim ve pazarlanmasının etkin bir şekilde yapılmasıydı ki bunu Jon D. Rockefeller isimli genç işadamı 1870 yılında Standard Oil şirketini kurarak gerçekleştirdi. Rockefeller çok kısa bir sürede Amerikan ve dünya petrol sanayinin en güçlü üretim ve dağıtım organizasyonunu

kurdu. Bu ağ sayesinde hem iç piyasayı hem de uluslararası piyasayı kontrol edebiliyor, üretim miktarı ve fiyatlar üzerinde tam bir etkinlik sağlayabiliyordu. 1880 yılına gelindiğinde Amerikan piyasasında hem üretim hem de rafine ve dağıtımın %80'ini Standard Oil kontrol ediyordu (Yergin, 2009, 49). İkincisi de o güne kadar sadece aydınlatma gibi çok sınırlı bir kullanım alanına sahip olan petrolün kullanımını sanayinin tüm alanlarına yaygınlaştıracak teknolojinin geliştirilmesiydi ki bu da elektrikli ve akkror ampulün keşfi ve içten yanmalı motorların kullanımının yaygınlaşmasıyla gerçekleşti.

Petrol sanayisine yukarıda adı sayılanlar kadar olmasa da önemli katkı yapan başka bir kişi de petrol delisi olarak da anılan Lord Fisher'dir. Fisher'in en mühim katkısı büyüyen Alman askeri kapasitesi yüzünden aşınmakta olan İngiliz deniz gücünü, petrol yakan Dretnot sınıfı zırhlıları denize indirerek takviye etmesidir. Böylece petrol, savaş sanayinde kullanılmaya başlanmış ve hızla kullanımı yaygınlaşmıştır. I. Dünya Savaşı öncesine gelindiğinde büyük güçlerin önemli oranda petrol ile çalışan deniz/kara taşıtlarını kullanıma soktuğunu görebiliyoruz. O güne kadar ulaşımdan sanayiye en mühim yakıt olan kömür önce savaş sanayinde daha sonra da sanayinin diğer alanlarındaki rolünü yavaş yavaş petrole terk ediyordu.

Ülkeler arası siyasi gerginliklerin arttığı ve savaş ihtimalinin kuvvetlendiği 20. yüzyılın başlarında ABD dünya petrol üretim ve dağıtım tekeli elinde bulunduruyordu. 1900'lü yılların başlarında kendi kendine yeterli petrol kaynağına sahip olan ABD bu konumunun verdiği rahatlıklar Avrupalı devletlerin ciddi riskler alarak girdikleri Mezopotamya petrol mücadelesinde yer almamıştır. Ancak 1910 yılını takip eden dönemde sivil tüketimde beklenmeyen bir petrol artışı görülmeye başlandı. Petrolün sivil tüketimini artıran en önemli iki endüstri; otomotiv ve elektrik endüstrisiydi. ABD'de otomobil sayısı 1900'de 8000 iken 1912 de 902.000'e çıktı. 1885 yılına kadar 25000 elektrikli ampul kullanılırken bu rakam 1902 de 18 milyonu bulmuştu (Kennedy, 2010, 77- 78)

Bu arada yaklaşan savaş petrolün askeri tüketim olanaklarını da artırdı. Çünkü yukarıda da bahsedildiği gibi Avrupa'da Alman-İngiliz donanma rekabeti bu yıllarda son hızına ulaşmıştı. Donanmalarda petrol yakan teknolojilerin kullanılmaya başlanması petrol talebini beklenmedik şekilde artırdı. Özellikle 1900'lü yılların başlarında Rusya'daki iç karışıklıkların Rus petrol endüstrisine zarar vermesi Rus petrolünün piyasadan büyük ölçüde çekilmesiyle sonuçlandı. 1904 te Rusya'da karışıklık ve Bakü'de petrol işçilerinin grevi nedeniyle Sandard Oil dünya çapında piyasasını genişletti (Kennedy, 2010, 129)

1914 yılında çıkıp dünyayı kasıp kavuran I. Dünya Savaşı sırasında petrol, tüm savaşan taraflar için hayati bir konumdaydı. Bu yıllarda İngiliz Başbakanı Churchill parlamento hitaben "eğer petrol alamazsak hububat da alamayız, pamuk da alamayız ve Britanya'nın

ekonomik enerjisini koruyacak o bin bir çeşit malı da alamayız” diyordu (Kennedy, 2010, 156).

Savaş öncesi dönemde İngiliz donanma bakanı Fisher’e “petrol üstünlük stratejisinin bölünmez bir parçasıdır ve bu yakında ispatlanacaktır” (Kennedy, 2010, 150) diyordu. Fakat bu ifadeler, aşırı endişeli bir devlet adamının politik söylemi olarak algılanmıştı. Savaşta, petrol, kendini hafife alan ve önemsemeyen güçlere çok acı bir ders verdi. Almanya savaşa girerken sahip olduğu kömür yataklarına ve kömüre bağımlı ulaşım sistemine güveniyordu ama savaş petrolün “üstünlük stratejisinin bölünmez bir parçası” olduğunu ispat etti (Kennedy, 2010, 179).

Savaş sırasında petrolle çalışan araçlar (kamyon, tank, uçak) muharebe alanında büyük yararlılıklar gösterdi. Hatta Paris’in askeri valisi Joseph Gallieni’nin, 1914 yılının 6 Eylül’ünde taksilerden kurduğu ordu Paris’i işgal etmelerine ramak kalan Almanları geri çekilmeye mecbur bırakmıştı (Yergin, 2010, 164-165).

Müttefiklerin savaş sırasındaki petrol ihtiyacının %80’i ABD tarafından karşılanmıştı. Petrol sıkıntısının had safhaya ulaştığı savaşın son aylarında Fransız başbakanı Clemenceau’nun şu ifadeleri petrolün savaşta önemini gayet net bir şekilde ortaya koyuyordu. Başkan, 1917’de Wilson’a yazdığı mektupta “Petrolde görülecek ufacık bir azalma bile bizi müttefikler aleyhine bir barışa zorlayabilir” diyordu (Kennedy, 2010, 173).

Savaşta hayati bir gereksinim olan petrolün bu dönemdeki arzında çok büyük artışlar kaydedildi. 1914’de ABD üretimi 266 milyon varildi ve bu miktar dünya üretiminin %65’ine denk geliyordu. 1917’de ise 355 milyon varille dünya üretiminde ABD’nin payı %67’sine çıktı (Kennedy, 2010, 179).

Savaşın sona ermesiyle endüstrinin petrol talebinde bir düşme olmadı. Artık şehirler petrolle çalışan jeneratörlerin ürettiği elektrikle aydınlanıyor, makineler elektrikle çalışıyordu. Petrolün sanayideki kullanımının artmasını sivil kullanımdaki benzeri bir artış takip etti. 1916 da 3,4 milyon olan araba sayısı 1920’de 23,1 milyona çıktı. 1929 da dünyadaki tüm arabaların %78 ABD’deydi. Bu yıllarda ABD’de de araç başına 5, İngiltere’de 30, Fransa da 33, Almanya’da 104, Japonya’da 702 Sovyetler ’de 6130 kişi düşüyordu. 1919 yılında ABD’nin günlük petrol talebi 1,03 milyon varilken 1929 a geldiğinde 2,58 milyon varile çıkmıştı. Aynı sürede petrolün toplam enerji içindeki payı %10 dan %25 e ulaşmıştı (Kennedy, 2010, 203).

Savaş sonrası uluslararası düzenin şekillendiği Paris barış konferansı büyük oranda İngiliz-Amerikan petrol mücadelesine sahne olmaya başladı. 1910’lu yıllardan itibaren başta

İran olmak üzere körfez bölgesini askeri/siyasi/ekonomik denetimi altına almayı başaran İngiltere dünya petrol rezervlerinin önemli bir kısmını kontrolü altına almıştı. Bağdat demiryoluyla bölgeye sokulmaya çalışan Alman etkisi savaşa engellenmiş, Fransızlar mevcut petrol rezervlerinin daha azıyla yetinmeyi kabul etmişti. Bu paylaşım modelinde ABD hesaba katılmadığından Atlantik ötesindeki müttefik barış konferansı sırasında “Açık Kapı” politikasını öne sürerek kartların yeniden karılmasında ve kendisine tatmin edici bir payın verilmesinde diretiyordu. Aksi halde İngiltere çetin bir siyasi mücadeleyi göze almalıydı. Uzun süren müzakereler sonucu Mezopotamya petrolünden dört paydaşa (Amerikalılar, APOC, Shell, Fransızlar şirket hisselerinden %23,75’er hisse, kalan %5’te Gülbenkyan’a verildi) eşit hisse verilmesi hususunda anlaşıldı. TPC anlaşması sadece eski Osmanlı topraklarını kapsıyordu. Yani Kuveyt ve bazı şeyhlikler ile İran bu anlaşmanın sınırları dışında kalıyordu. TPC anlaşmasına göre paydaşlar eski Osmanlı topraklarındaki petrolü eşit olarak paylaşacaklar diğer alanlarda ise serbest bırakılacaklardı.

I. Dünya Savaşı sonrası düzende İngiltere İran petrollerini APOC sayesinde zaten elde etmişti, TPC anlaşmasıyla da Mezopotamya petrollerinin %23,75’inin APOC’a %23,75’inin de Shell’e verilmesiyle Ortadoğu petrollerinde aslan payını almayı başarmıştı. İki savaş arası geçici silah bırakma durumunun II. Dünya Savaşıyla son bulması petrol alanlarındaki mevcut statükoda önemli değişikliklere sebep oldu. Savaş sonrası yeni durumda İngiltere İmparatorluğun yükünü taşıyamayacak kadar zayıflamıştı. Ondan boşalan yerlere ABD yerleşti ve bu şekilde küresel petrol piyasasını denetleme imkânına kavuştu.

H. Kissinger’in işaret ettiği üzere “enerjiyi kontrol edin, uluslara hükmedersiniz”. Petrol küresel hegemonyanın en temel argümanı haline gelmişti (Engdahl, 2008, xii) II. Dünya Savaşı’nın harabeye çevirdiği Avrupa’nın yeniden imarı için ABD’liler devreye girdiler. Adına Marshall yardımı denilen finansal destek modeli Avrupa pazarını ABD petrol şirketlerine* açmaya muvaffak oldu. Yardım parasının çok önemli kısmı ABD şirketlerinden petrol almak için harcanıyordu. ABD petrol şirketleri süreçten kazançlı çıkmak için Avrupa’da rafineri inşasına mani oldukları gibi petrol fiyatlarını da katlamışlardı. Avrupa pazarları arasında petrolün fiyatı dudak uçuklatacak kadar farklılaşmıştı. İngiltere’nin 3,95 dolardan aldığı petrolü Yunanistan 8,30 dolardan almaya mecbur bırakılmıştı. Savaş sonu kurulan ekonomik düzen ABD’li büyük şirketlerin tüm dünyayı istilasıyla sonuçlandı. “General Motor için iyi olan ABD için de iyidir” mantığıyla arkalarına aldıkları hükümet desteğinin hakkını veren şirketler tüm dünyaya ABD bayrağını taşıdılar (Engdahl, 2008, 126-128).

* 1911 yılında anti-tröst yasalarıyla Standard Oil’in parçalanmasıyla oluşan ABD’li petrol şirketleri, Texaco, Chevron.. gibi.

ABD 21. yüzyılda sahip olduğu askeri/teknolojik/ekonomik üstünlüğünü büyük oranda kolayca erişebildiği ve denetleyebildiği petrol kaynaklarına borçludur. 2000’li yıllarda ABD ekonomisi dünyada üretilen toplam petrolün yaklaşık %25’ini tüketmektedir. Kurduğu küresel denetleme mekanizması sayesinde hangi ülkenin ne kadar petrolü kaç liradan satacağına ve yine hangi ülkenin ne kadar petrolü kaç liradan alacağına karar verebilmektedir. Bu sayede ekonomik/siyasi ve askeri rakiplerini sınırlayabilmekte, küresel düzen üzerinde etkide bulunabilmektedir.

BÖLÜM 3: ORTADOĞU PETROL KAYNAKLARI VE GÜLBENKYAN'IN ORTADOĞU PETROL KAYNAKLARININ PAYLAŞIMINDAKİ ROLÜ

3.1. 20. Yüzyıl Başlarında Dünya Petrol Piyasası

“Petrolün, stratejik bir madde olarak tarihe ilk geçişi “Rum Ateşi” olarak bilinen uygulama ile olmuştur.” Suda bile yanabilen ve formülü devlet sırrı gibi gizli tutulan bu maddeyi Yunanlılar Irak dolaylarındaki sızıntılardan elde ettikleri petrolden imal edip uzun süre savaşlarda başarı ile kullanmışlardır (Uluğbay, 2003, 21-22; Maunsel, 1897; Parlar, 2003, 11-12, Yergin, 209, 22). Stratejik önemi dolayısıyla da Osmanlı İmparatorluğu Gayrimüslimlere bu maddenin ticaretini yasaklamıştır (Parlar, 2003, 13).

“Petrol insanlar tarafından binlerce yıl önce bilinen bir şeydi. Fakat bilinmeyen şey, bundan nasıl faydalanılacağı idi” (Durand, 1966, 10). İnsanlığın petrole tanışması her ne kadar çok eskilere dayansa da modern petrol tarihi 1859 yılında ABD'nin Pensilvanya bölgesinde petrolün keşfedilmesi ile başlar. Bu tarihten önce, elle açılan kuyulardan ya da suyun yüzüne çıkan petrole bandırılan kumaşların sıkılmasıyla elde edilen petrol ilk kez modern kuyu delme tekniğiyle çıkarılmaya başlanmıştır. Aslında Çin'de bin beş yüz yıl önce tuz çıkarılmak için üç bin feet derinliğe kadar kuyular açılmıştı ama hem kuyu delme tekniği hem de rafine teknolojisi ancak 19. yüzyılın ortalarında batıya ulaşabildi (Yergin, 2009, 22-23).

Modern Petrol rafineri teknolojisinin gelişmediği bu dönemde insanlar aydınlatma için kömür yağı (kerosin) ya da balinaların kafasında bulunan bir tür hayvansal yağ (ispermeçet yağı) kullanıyorlardı. Ayrıca sanayide hızla artan makina parçalarının da yağlanmaya ihtiyacı vardı. 1850'li yıllarda Viyana'da rafine edilmiş petrolden elde edilen gazyağıyla çalışan bir tür lambanın keşfi ile birlikte petrol aydınlatma alanında en önemli madde olarak kullanılmaya başlandı (Yergin, 2009, 22-23). Artan gazyağı ticareti ve gelişen kuyu delme, rafineri teknolojisi modern bir petrol endüstrisini açığa çıkardı.

20. yüzyılın başlarına kadar petrol sadece aydınlatma amacıyla kullanılmaktaydı. Amerikan iç savaşından sonra başta Avrupa olmak üzere dünyanın birçok yerine aydınlatma amacıyla gazyağı ihraç ediliyordu. Bu durumu 1879 yılında İstanbul'daki Amerikan Konsolosu “Peygamberin Mekke'deki türbesinin üzerindeki kutsal lambalar bile Pensilvanya petrolüyle yanıyor” diye bildiriyordu (Aktaran; Can, 2010, 111). Artan talep üretimde de büyük artışlara sebep oldu. ABD'de 1860 yılında 450 bin varil olan üretim 1862 de büyük bir hızla artarak 3 milyon varili bulmuştu (Yergin, 2009, 28).

Yükselen petrol endüstrisi büyük yatırımcıların dikkatinden kaçmadı. 1870 yılında Jhon D. Rockefeller tarafından kurulan Standard Oil şirketi hızla petrol rafineri ve dağıtım

piyasasını ele geçirmeye başladı. Rockefeller başlangıçta rafineri işleriyle uğraşırken daha sonra boru hattı ve demiryolu ile petrol nakli işine de girdi. 1880 yılına gelindiğinde ABD’de rafineri ve pazarlama piyasasının %80’i, boru hatlarının ise %90’ı Standard Oil tarafından kontrol ediliyordu (Durand, 1966, 27). Bu yıllarda Amerikan gazyağı başta Avrupa olmak üzere tüm dünyaya ihraç ediliyordu. Yükselen gazyağı sanayi petrol alanlarına bir hücumu da başlattı. Rockefeller’in Standard’ı kurduğu yıllarda Nobel kardeşler de Bakü petrolünü Batum üzerinden St. Petersburg’a nakletmeye başladılar. Bakü’den Batum’a petrol naklinin pahalı ve zor oluşu iki nokta arasına bir demiryolu yapımını gündeme getirdi. Zengin bir Fransız girişimcisi olan Rothschild’ler Bakü-Batum demiryolunu 1883 yılında tamamladılar. Demiryoluyla gelen petrol oradan gemilerle İtalya’daki rafineriye taşınıyor, burada rafine edildikten sonra elde edilen gazyağı Avrupa ülkelerine gönderiliyordu (Yergin, 2009, 59-60).

19. yüzyılın sonlarına doğru petrol piyasasında Amerikan-Rus rekabeti yoğunlaştı. Petrol rekabetinin en yoğun olduğu tüketim merkezi Avrupa’ydı. Rus petrolünün Avrupa pazarına olan yakınlığı Amerika’lılar için önemli bir dezavantaj teşkil ediyordu. Öyle ki 1888’de Amerikalıların %78’lik üretimine karşılık Rus üretimi %22 iken üç yıl sonra Amerika’nın hissesi %71’e düşerken Rusların hissesi ise %29’a çıkmıştı (Yergin, 2009, 59-60).

Bu yıllarda şirketler arası mücadelenin yoğun olduğu başka bir alan uzak doğu pazarıydı. 1892 yılında Marcus Samuel isimli bir girişimcinin tasarladığı tanker sayesinde Batum’da yüklenen petrol İstanbul Boğazı ve Süveyş Kanalından geçerek Uzak Doğuya petrol taşımaya başladı. Tanker taşımacılığı uzak pazarlara petrol naklinde bir devrim yarattı. Böylece petrol yarışına Shell Transport şirketi de katılmış oldu. M. Samuel Bakü’de petrol işletmeciliği yapan iki şirketle (Nobel kardeşler ve Rothschildler) 10 yıllık bir sözleşme imzalayarak Bakü petrolünü Uzak Doğuya pazarlamaya başladı. Uzak Doğuda Standard ile rekabet eden M. Samuel 20. Yüzyılın başlarında ABD petrol sahalarına el atmakta gecikmedi.

M. Samuel’in Bakü petrolünü uzak doğu pazarlarına naklettiği bu günlerde Hollanda’ya ait Doğu Hint adalarındaki petrol sızıntılarını gören bir Hollandalı iş adamı Royal Dutch şirketini kurarak petrol piyasasına adım atmıştı (Yergin, 2009, 65-74). Royal Dutch 1900’lü yılların başında 40 bin tonluk bir üretim yapıyordu ki bu rakam dünya petrol üretiminin ancak %2’sine tekabül ediyordu. Bu iki şirket 1907 yılında güçlerini birleştirerek Royal Dutch Shell adını aldı. Şirket sermayesinin %60’ı Hollandalılara ve %40 İngilizlere ait olacaktı. Şirketin yönetimine birleşmeden önce Royal Dutch şirketinin genel müdürü olan Henry Deterding getirildi. Bu birleşmenin akabinde çok hızlı büyüyen şirket ABD dışında

dünya piyasalarının %75'ini elinde tutuyordu (Durand, 1966, 28; Yergin, 2009, 123-125).

20. yüzyıla girildiğinde Avrupa ve Uzak Doğu pazarında rekabet eden Standard, Shell ve Royal Dutch petrol piyasasına hükmediyorlardı. 19. yüzyılın sonlarına kadar aydınlatmada egemen olan mum ve kömür yağının yerini gazyağı almıştı. Bu yıllarda mum ve kömür yağı gibi maddeleri kırsal bölgelerde yaşayan gelir seviyeleri düşük insanlardan başka kullanan kalmamıştı. Ancak 19. yüzyılın sonlarında Thomas A. Edison elektriği ve akkor ampulü keşfettiğinde gazyağına yeni bir rakip ortaya çıktı. 1885 yılında 25 bin olan elektrikli ampul sayısı 1902 yılına kadar 18 milyonu bulmuştu. Aydınlatmada elektrik kullanımının yaygınlaşması ile gazyağı aydınlatmadan ziyade ısıtma ve pişirme alanında kullanılmaya başlandı (Yergin, 2009, 77).

20. yüzyılın başlarında içten yanmalı motorların sahneye çıkışıyla petrol için yeni bir kullanım alanı daha ortaya çıktı. Başlangıçta insanlar petrolle çalışan araçlara güvenmedi iseler de kısa sürede otomobil kullanımı hızla arttı. ABD'de 1900 yılında 8000 olan araç sayısı hızla artarak 1902 yılında 902.000'e yükseldi. Benzeri bir artış da petrolle çalışan lokomotiflerin kullanımındaki yaygınlıktı. Örneğin Texas'taki Santa Fe demiryolunun 1901 yılında petrolle çalışan tek lokomotifi varken 1905 yılında bu sayı 227'ye çıktı (Yergin, 2009, 77-78).

1905 yılında meydana gelen Rus-Japon savaşı ve Rusya'daki ihtilal girişimi ile dünya ilk defa bir ayaklanmanın petrol akımını durdurmasına şahit oldu. Kesilen Rus petrolü Standard'a kaybettiği Uzak Doğu pazarlarını yeniden kazanma imkânı verdi. Rusya'daki bu karışıklık Rusların petrol üretimine de büyük zarar verdi. Bu karışıklıkların etkisiyle 1904-1913 döneminde Rusya'nın dünya petrol endüstrisindeki payı gerileyerek %31'den %9'a düştü (Yergin, 2009, 128-131).

20. yüzyılın başlarında başka bir petrol kaynağı olan Romanya da şirketler arası rekabete sahne oldu. Galiçya petroleri üzerinde Alman Deutsche Bank, Amerikan Standard ve Hollandalı Royal Dutch bu dönemde yaptıkları yatırımlarla söz sahibi oldular. Yirminci yüzyılın ilk on yılı içinde Romanya'da petrol üretimi tam yedi kat arttı (Yergin, 2009, 130).

Bu dönemde yaptığı savurgan harcamalarla parasal sıkıntı içine düşen İran Şahı, ülkesinin yer altı kaynaklarını pazarlamak için güvenilir generalı Kitapçı Han'ı (Antonie Kitapçı) 1900 yılında Paris'e gönderdi. William Knocks D'arcy isimli bir Kanadalı iş adamı, yapılan müzakereler sonunda İran'ın beş kuzey eyaleti hariç (Bu dönemde İran'ın kuzeyi Rus, güneyi ise İngiliz nüfuz alanıydı. Ortada ise bir tampon bölge bulunuyordu) tamamında maden arama imtiyazı elde etti. Ancak İran'da petrolün bulunması 1908

yılında mümkün olabildi. Petrolün stratejik önemini çok önceleri kavrayan İngiliz devlet adamları D'arcy'nin zaafından istifade ederek bu imtiyazı elde etmeyi başardılar. İran petrollerini işletmek üzere (daha sonra sermayesinin %51'i İngiliz hükümeti tarafından 2,2 milyon pounda satın alınacak olan) Anglo-Persian Oil Company (APOC) kuruldu.

20. yüzyılın başlarında petrol endüstrisini Alman-İngiliz deniz rekabeti kadar hiçbir şey etkilememiştir. Almanlar açısından Almanya'nın bir dünya gücü olmasının önündeki en büyük engel İngiliz deniz gücü olduğundan, Alman dünya politikasının (Weltpolitik) odağını da güçlü bir donanma inşa etmek teşkil etmiştir. 1906 yılında İngiltere donanmasının dört adet petrol yakan Dretnot sınıfı savaş gemisini denize indirmesine, Almanlar üç yıl sonra Dretnot'dan daha güçlü Nassau sınıfı petrol yakan savaş gemisini suya indirerek cevap vermişlerdi. Özellikle 1911 yılındaki Agadir krizi İngilizlerin, Almanların hegemonya peşinde oldukları teorisini güçlendirdi. Bu tarihten sonra iki devlet de büyük bütçeler harcayarak daha büyük ve güçlü donanmalar inşa etmek için uğraştılar (Yergin, 2009, 148-152).

Kızıışan donanma yarışı petrol yakan gemilerin üretimini artırdığı gibi kömür yakan gemilerin de petrolle çalışır duruma getirilmesine sebep oldu. Çünkü gemide petrol yakmanın büyük avantajları vardı. Yönetimi donanmada petrol yakılması konusunda ikna etmek için çalışan Churchil bu avantajları şu şekilde açıklıyordu;

- Aynı hacimdeki gemide petrol kömüre oranla daha fazla hız sağlıyor ve bu hıza daha çabuk ulaşıyor.
- Petrolle çalışan gemiler kömürle çalışanlara oranla yakıt ikmali yapmadan %40 daha fazla seyir mesafesine sahiptir.
- Petrolle çalışan gemiler deniz de de yakıt ikmali yapabilir.
- Petrol yakış teknolojisi, kazan dairesinde çalışan işgücünde önemli oranda tasarruf getiriyor (Uluğbay, 2003, 173).

I. Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce İngiliz hükümeti, başkanı denizcilik haberalma eski müdürü Amiral Slade olan bir komisyona ülkenin petrol ihtiyacını araştıran bir rapor hazırlattı. Slade Raporu uzun süre ülkenin petrol stratejisinin temelini teşkil etmiştir. Hükümet Slade'in raporundaki tavsiyelerine uyarak APOC şirketinin %51'lik hissesini 2,2 milyon pounda satın aldı. Aynı zamanda hükümet, donanmanın yakıt ihtiyacını karşılamak için şirketle uzun süreli bir de satın alma sözleşmesi de imzaladı. Şirket ve hükümet arasındaki bu sözleşmenin imzalanmasından çok kısa bir süre sonra I. Dünya Savaşı çıktı (Uluğbay, 2003, 175-76; Yergin, 2009, 150-160).

1914 yılında patlayan I. Dünya Savaşı petrole olan gereksinimde ve petrolün kullanım alanlarında büyük bir devrime sebep oldu. Savaşla uçak, tank ve kamyon gibi daha önce

hiç kullanılmayan petrol yakan motorlu taşıtlar piyasaya çıktı. Taksilerden kurulu bir ordu az kalsın Almanların eline düşecek olan Paris'i Alman işgalinden kurtardı (Yergin, 2009, 165). Savaşta müttefik kuvvetlerin kolayca ulaşabildikleri yakıt kaynaklarıyla Almanların demiryolu ve kömür üzerine kurduğu savaş stratejisini kolayca çökertildi. Müttefiklerin Almanya'ya karşı kazandığı zafer aslında "kamyonun lokomotifine karşı kazandığı zafer" di (Yergin, 2009, 167).

Savaşta petrolün önemli kullanım alanlarından biri de, daha önce kömürden elde edilen TNT isimli patlayıcının yapımında kullanılan "toluen" maddesinin petrolden elde edilmesi ile ortaya çıktı. Almanlar uzun zamandan beri bu maddeyi Rotterdam'daki Shell'e ait bir fabrikadan temin edip patlayıcı yapımında kullanmaktaydı. Shell firmasına ait toluen üreten fabrika savaş sırasında gizlice Hollanda'nın Rotterdam (Hollanda bu savaşta tarafsız kalmıştı) kentinden sökülerek İngiltere'ye taşındı ve savaş boyunca İngiliz ordusunun patlayıcı ihtiyacının %80'i bu işletme tarafından karşılandı (Yergin, 2009, 170-171).

1910 yılını takip eden dönemde petrol kaynakları üzerindeki rekabet iyice hızlandı. Bunun en önemli sebeplerinden biri artan elektrik kullanımı ve çoğalan otomobil üretimidir. Bu durum 1910 yılında ABD'de ilk defa benzin satışlarının gazyağı satışlarını geçmesine sebep oldu. Artan iç tüketimi karşılamak için ABD'nin dışarıya ihraç ettiği miktarda kesintiler yapması hem piyasa fiyatlarını yükseltti hem de başta İngiltere olmak üzere Avrupa ülkelerinde bir güvensizliğe neden oldu (Uluğbay, 2003, 120). Savaş öncesi dönemde Avrupalı büyük güçlerin tamamı petrolde dışa bağımlıydılar. Almanya Dutsche Bank marifetiyle Romanya petroleri üzerinde söz sahibi olmuşken, İngiltere İran petrol imtiyazının sahibi APOC'nin %51'ini satın almıştı. Ancak savaş öncesi dönemde APOC'nin üretim miktarı dünya üretiminin ancak %2' si kadardı.

3.2. Ortadoğu Petrolünün Dünya Petrol Kaynakları Bakımından Önemi

Batılıların Ortadoğu petrolüne ilgisi oldukça erken bir tarihte başlamıştır. İngiliz parlamentosu Hindistan'a ulaşım için Osmanlı topraklarının hangi imkânları sunduğunu araştırmak için 1834 yılında Yarbay Francis Rawdon Chesney'i, 20.000 sterlin tahsisat ayırarak Mezopotamya bölgesine göndermişti. Chesney 1835-1837 yılları arasında yaptığı incelemeler sonucu hazırladığı raporunda bölgenin başta petrol olmak üzere çok zengin mineral kaynaklara sahip olduğunu bildirmiştir. Bu dönemde İngiltere Bab-ı Ali nezdinde girişimlerde bulunarak bir özel şirket için Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde iki gemi ile taşımacılık yapma imtiyazı almıştı. Yine yaklaşık aynı dönemde bir İngiliz vatandaşı olan Rich yazdığı eserde Musul ve Kerkük bölgelerinin zengin petrol yataklarından bahsetmiştir. İngiliz toplumuna bölge petroleri ile ilgili ulaşan diğer bir

bilgi W. Loftus'un Jeoloji Cemiyeti dergisinde yayımlanan bir makalesindeki bilgilerdir. Osmanlı-İran sınır tespit komisyonunda görev yapan Loftus bu makalesinde özellikle Van bölgesindeki petrol sızıntılarından bahsetmiştir.. (Aktaran; Uluğbay, 2003, 28-30). Yine 1897 yılında yayımladığı makalesinde Maunsell; bölgenin ayrıntılı bir haritasını ve petrol sızan noktalarını tüm teferruatıyla İngiliz kamuoyuna göstermiştir (Maunsell, 1897).

Bu dönemde birliğini yeni tamamlayan Almanya sanayiine gerekli hammadde ve Pazar bulmak için gözünü dünyanın zengin mineral kaynaklarının olduğu bu bölgeye çevirmişti. Bu amaçla 1871 yılında Alman uzmanlar Musul ve Kerkük bölgesini gezmişler ve burada bol miktarda petrol bulunduğunu tespit etmişlerdir. Ancak taşıma güçlükleri nedeniyle ABD ve Bakü petroleri ile rekabet şansı olmadığı için bölgeyle fazla ilgilenmemişlerdi (Earle, 2003, 22). Ancak Almanların bölgeye bakışı enerji rekabetinin iyice tırmanıldığı 20. yüzyılın başında değişmişti;

1901 yılında bir Alman teknik komisyonu Mezopotamya petrol kaynakları üzerinde yaptığı bir araştırma için hazırladığı raporda bölge için "gerçek bir petrol gölü" demişti. Raporda ayrıca, bu kaynakların, hiçbir kar için olmasa bile, Ruslarla anlaşip dünya tekeli eline geçirme yolunda bulunan Amerikan Standard Kumpanyasının belini kırmak için işletmeye değer olduğunu da belirtmişti. Çok geçmeden bir Alman gazeteci olan Dr. Paul Rohrbach, Musul bölgesini gezmiş ve Mezopotamya bölgesinin her karış toprağının petrole ve doğal gazlara bulanmış olduğunu yazmıştır. Rohrbach'a göre Mezopotamya bölgesinin petrol kaynaklarını işletilmesi Rusların Kafkasya'daki petrol kuyularının işletilmesinden çok daha karlı olacaktı (Earle, 2003, 23, Earle, 1924).

Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğunun Bağdat valisi Mithat Paşa 1871 yılında bölgede küçük çaplı bir rafineri kurduysa da Paşanın Bağdat valiliğinden ayrılmasıyla rafineri ilgisizliğe terk edilmiştir (Aktaran; Uluğbay, 2003, 34).

19. yüzyılın sonlarına doğru batıların Mezopotamya bölgesine ilgisi iyice artmıştır. Gezinler, misyonerler ve askeri uzmanlar farklı kılıklarda bölgeyi karış karış gezip zenginliklerini tespitte çalışıyorlardı. Bilhassa batılı devletlerin vatandaşları Bab-ı Ali'den arkeolojik kazı ruhsatları alarak bölgenin zengin petrol kaynaklarını araştırıyorlardı. Arkeolojik kazı ruhsatı alanları (başta İngiliz ve Alman vatandaşları) gizlice takip ettiren Sultan II Abdülhamit, arkeologların (aslında bunlar Jeologdu) bölgeye ulaşır ulaşmaz petrol kuyuları kazdığını öğrenmiş ve kuyuları kapattırıp arkeologları bu işlerden men ettirmiştir. Bu yoğun ilgiden kuşkulanan II. Abdülhamit, yayınladığı bir fermanla tüm petrol sahalarını devlet mülkü olmaktan çıkarıp kendi özel mülkü (Hazine-i Hassa) haline getirmiştir (Bozdağ, 2005, 80-81).

Mezopotamya bölgesinde Alman jeologların, Amerikan misyonerlerin ve İngiliz uzmanların petrol araştırmaları yaptıkları bu dönemde İstanbul petrol imtiyazı peşinde koşan iş adamlarının bir uğrak yeri haline gelmişti (Uluğbay, 2003, 56) Her ne kadar

yapılan başvurularda birincil önceliğin Anadolu'nun kalkınması olduğu sık sık vurgulansa da batılı güçlerin asıl kaygısı bölgenin başta petrol olmak üzere mineral zenginliklerini ülkelerine taşıyabilmektir. Bu amaçla yapılan en önemli başvurulardan biri Almanya'nın Berlin-Bağdat demiryolu projesidir. Projeye Almanlar Berlin'den başlayıp İstanbul, Ankara, Konya'dan geçerek Basra körfezine kadar bir demiryolu inşa edecekler ve yatırım masrafı olarak da hattın her iki yanında 20'şer kilometrelik alandaki her madeni ücretsiz olarak sahip olacaklardı.

Bölgenin zengin mineral kaynakları, yaşadıkları sanayi devrimiyle büyük miktarda hammadde ihtiyacı içinde olan Avrupalı devletlerin bölgeye ve bölge kaynaklarına olan yoğun ilgisi iş adamlarının da bölgeye yapacakları yatırımları teşvik edici olmuştur. Bölgede bilinen petrol ve diğer madenlere dair ilk imtiyaz Alman asıllı İngiliz vatandaşı (Reuter ajansının kurucusu da olan) Baron Julius de Reuter tarafından 1872 yılında 70 yıllığına İran Şahı'ndan alınmıştı ancak Rusları itiraz ve baskısı sonucu İran Şahı bu imtiyazı iptal etmek zorunda kaldı. İngiliz Hükümeti'nin desteğini arkasına alan Reuter 1889 yılında birincisinden daha kapsamlı bir imtiyaz aldıysa da yeterli sermayeyi temin edemediği için bu imtiyazdan istifade edemedi (Ediger, 2005, 244; Mosley, 1975, 32; Uluğbay, 2003, 69).

20. yüzyılın başında İstanbul gibi Tahran'da maden imtiyazcılarının uğrak yerlerinden biriydi. Bu dönemde İran üç bölgeye ayrılmış; kuzeyi Rus nüfuz alanı, güneyi İngiliz nüfuz alanı, orta kısmı da tampon bölge olarak belirlenmişti. Bu dönemde aşırı savurganlığıyla bilinen İran Şahı ülkesinin parasal sıkıntılarını aşmak için yer altı kaynaklarını batılı ülke vatandaşlarına pazarlamaya karar verdiğinde kendisi de bir Ermeni olan Kitapçı Han'ı bu işle görevlendirerek Paris'e gönderdi. Yapılan müzakereler neticesinde beş kuzey eyaleti hariç (burası Rus nüfuz alanıydı) ülkenin tümünde (imtiyaz alınan bölge bugünkü Fransa'nın yaklaşık iki katıdır) tüm madenleri arama çıkarma işleme imtiyazını Kanadalı bir işadamı olan William K. D'arcy aldı (Ediger, 2005, 243-244; Yergin, 2009, 132-135; Mosley, 1975, 36; Durand, 1966, 28).

Ortadoğu'da petrolün batılılar tarafından ilk keşfi 1908'de İran'ın Mescid-i Süleyman bölgesinde gerçekleşmiştir. W. Knocks D'arcy 1901 yılında İran Şahı'ndan aldığı imtiyaz üzerine bölgeye bir araştırma ekibi göndermiş ve uzun süren çalışmalar sonunda ticari değeri olan petrol keşfedilmiştir. Anlaşma gereği kurulan şirketin yönetimine İran devletini temsilen komiser atanması gerekiyordu. İran Hükümeti'ni temsilen şirket yönetimine atanan Antoine Kitapçı aslında D'arcy hesabına çalışan bir komisyoncuymuştu (Mosley, 1975, 37). 1914 yılında İran petrolü imtiyazını elinde tutan APOC şirketinin %51 hissesi İngiliz hükümeti tarafından satın alınarak İran petroleri büyük oranda İngiltere

Hükümetinin kontrolüne girmiş oldu (Earle, 1924).

İngiltere'nin 20. yüzyıla kadar mineral zenginliklerini elde etmek için uğraştığı yegâne alan İran değildi. Henüz 18. Ve 19. Yüzyıllarda bile Hindistan yolunu emniyete almak amacıyla Basra körfezinde İngiliz donanması varlık göstermeye başlamıştı. Osmanlı İmparatorluğunun bölgede etkin bir yönetim kuramamasından istifade eden Britanya İmparatorluğu bölgedeki Arap Şeyhleri ile çok geniş kapsamlı anlaşmalar imzalamayı başarmış bu sayede Arap Şeyhleri üzerinde himaye kurmuştu.

1910 yılını takip eden dönemde bölge petrol kaynakları üzerinde Alman-İngiliz rekabetinin kızıştığını görüyoruz. Bu dönemde büyük petrol kaynaklarına sahip olan “Osmanlı toprakları emperyal sürtüşmenin odak noktasını teşkil” etmekteydi (Earle, 1923) Artan rekabetin en mühim iki sebebi; petrolün donanmalarda ve askeri araçlarda yakıt olarak kullanılmaya başlanması ve gerek elektrik gerekse de gelişen otomotiv endüstrisinin artırdığı sivil tüketimdi. Bu dönemde dünya petrol piyasası ABD-Rus tekeli (dünya üretiminin yaklaşık %70-75'ini ABD, %10-15 Rusya sağlıyordu) altındaydı ve bu tekele karşı mücadele verecek her şirketin/devletin zorunlu olarak büyük bir petrol kaynağını kontrol etmesi gerekmektedir. Ayrıca ABD'de yükselen sivil petrol tüketimi (artan elektrik ve otomobil kullanımı yüzünden), ABD petrol kaynaklarının 10-15 yıllık ömrünün kaldığı yönündeki araştırma sonuçları ve yükselen iç tüketim sebebiyle yakında ABD'nin piyasalara petrol vermek yerine dışarıdan (Meksika) petrol ithal etmek zorunda kalacağı yolundaki kanaatler gelecekte dünyada bir petrol kıtlığı ihtimalini güçlendiriyordu. Almanlar, Romanya ve İngilizler, İran petrollerini denetliyor olsalar da henüz yüksek bir üretim düzeyini yakalayamadıklarından ABD-Rus tekeline meydan okuma şansları yoktu.

19. Yüzyılın ortalarından itibaren Batı kamuoyunda Mezopotamya petrol kaynaklarına yönelik yoğun bir ilginin olduğunu belirtmiştik. 1835-1900 yılları arasında gerek Almanlar gerekse de İngilizler değişik isimler altında bölgeye gönderdikleri teknik ekipler marifetiyle bölgenin zengin kaynakları üzerinde kapsamlı çalışmalar yaptırarak bölgenin “gerçek bir petrol gölü” olduğu tespit etmişlerdi. Bu hususta yukarıda değindiğimiz Alman teknik heyetinin raporu gayet dikkat çekicidir. Almanlar bölgeye yönelik 1901 yılında yaptıkları teknik çalışmalarda “bölgedeki petrol kaynaklarının ABD-Rus tekeline kırabilecek güçte” olduğunu tespit etmişlerdi. Bölge kaynakları üzerindeki yoğun rekabetin başka bir sebebi de Osmanlı İmparatorluğunun bölgede etkin bir yönetim düzeni kuramamış olmasıydı. Mevcut yönetim boşluğu sömürgeci güçlerin bölgeye yönelik iştahını kabartmıştır.

3.3. Büyük Güçlerin İstanbul'da Petrol Paylaşımı Kavgası

Artan sanayi kapasiteleri, yükselen sivil enerji tüketimi ve stratejik/askeri ihtiyaçları, Avrupalı güçlerin zengin petrol ve doğal kaynaklara sahip Ortadoğu bölgesi üzerinde şiddetli bir rekabete yöneltti. Henüz dünya savaşının başlamadığı 1910'lu yıllarda Avrupalı güçlerin temel eğilimi Ortadoğu'nun zengin kaynakları üzerinde barışçıl denetim kurma yönündeydi. Osmanlı yönetimi ise kendi toprakları üzerinde rekabet eden büyük güçler (Almanya, Fransa, İngiltere ve Rusya) arasında bir dengeleme politikası sürdürerek varlığını koruma çabasıındaydı.

Aslında Osmanlı yönetimi, zengin petrol yataklarına sahip olduğu evvelden beri bilinen ve yer yer petrolün yeryüzüne sızdığı alanlarda petrolü kendi imkânları ile çıkarıp işlemeye çalışmış bunun için Avrupa ülkelerinden yetenekli mühendisleri getirterek istihdam etmiştir. Bu mühendislerin bölgedeki petrol yatakları üzerinde yaptıkları incelemeler ve yazdıkları raporlar (bu raporlardan bazısını da bu mühendisler kendi ülkelerine gizlice sızdırmışlardır. (Bkz. Terzi, 158-159, 204) İstanbul'da büyük bir dikkat ile incelenmekteydi. Çünkü bu dönemde Hazine-i Hassa'dan bölge petrol yataklarının işletilmesine yönelik yerli ve yabancı girişimciler tarafından imtiyazlar talep edilmektedir (Terzi, 2007, 143-155). Ayrıca bu dönemde Sultan II. Abdülhamit Osmanlı vatandaşlarından oluşan bir şirketin teşekkülüne ve bölge petrol yataklarını işletmesine yönelik teşebbüste de bulunmuştur (Terzi, 1999, 195-196).

Bu Anlamda II. Abdülhamit'in başka bir çabası Osmanlı petrollerini işleme konusunda Avrupalı olmayan bir güçten teknik yardım almaktı. Bunun için padişah bu işlerden anladığını düşündüğü Selahattin Efendi'yi petrol konusunda çok ileri olduğu bilinen Amerika'ya temaslarda bulunmak ve olabilirse Osmanlı petrollerini işleme konusunda Amerikalıların yardımını talep etmek için gönderdi. Ancak yapılan görüşmeler sonrasında Amerikalılar dünyada bir arz fazlasının olduğunu ve yeni petrol sahalarına ihtiyaç olmadığını bildirerek Selahattin Efendi'yi eli boş olarak gönderdiler (Ediger, 2005, 181). Yine bu girişimlerden biri de Sultan'ın Japonya'dan bir teknik heyeti İstanbul'a davet etmesidir. Japonlar bu teklifi kabul ettiği günlerde II Abdülhamit tahttan indirildiği için bu teşebbüs de akamete uğradı (Terzi, 1999, 215).

1889 yılında yayınlanan fermanla bölge petrol yataklarının çıkarılması, işlenmesi ve ticareti Hazine-i Hassa'ya tahsis edilmişti. Bu tarihten sonra Hazine-i Hassa çok sayıda yerli ve yabancı petrol imtiyaz talebi ile karşılaştı. Bu anlamda Osmanlı vatandaşları arasında Musul petrollerine yönelik ilk imtiyaz talebi 1893 yılında Amasyan Efendi'den geldi. Daha sonra Hıristidi Efendi, Nemilzade Hasan Tahsin Efendi gibi isimler bölge petrollerini işletmek için Hazineden imtiyaz talebinde bulundular (Terzi, 199, 177-182).

Bu başvurulardan bazılarının gayesi imtiyazı alıp yabancılara satmaktı. Bu arada bazı üst düzey Osmanlı bürokratları da yabancılar adına bölge petroleri için aracılık yapmaktaydı (Terzi, 1999, 203).

Osmanlı toprakları büyük zenginlikleri barındırıyordu ama en kötü bir ulaşım altyapısına bile sahip değildi. “İmparatorluk topraklarının ekonomik olanaklarından istifade edilebilmesi için iki önemli koşulun varlığı zorunluymuştu; yeterli bir demiryolu ağının kurulması ve siyasi güvenliğin sağlanması” (Earle, 2003, 25)* Elbette bu ikinci koşul ancak birincinin sağlanmasıyla mümkündür. Ancak şu bir gerçektir ki; “demiryolları modern emperyalist devletlerin kollarıydı, bu kollar önce okşayarak uzanıyor, sonra, demir zayıf ülkenin ruhuna işleyince, bu kolların kucaklaması ezici bir güç oluyordu” (Earle, 2003, 133)

1820’li yıllardan itibaren başta Avrupa olmak üzere dünyanın her yerinde yaygın bir ulaşım aracı olarak kullanılan demiryolu şebekesi, 19. yüzyılın son on yılına kadar Osmanlı topraklarında yok denecek kadar kısıydı. Bu dönemde İmparatorluğun verimli tarım/maden sahalarını denize bağlayan, İngiliz ve Fransız şirketlerinin kontrolünde olan çok kısa bir demiryolu şebekesi bulunmaktaydı. Mevcut hatların bölge ekonomisine yaptığı katkı ülke yönetiminde demiryolu ağına karşı bir ilgi uyandırdı. Ayrıca yüzyılın sonunda (1897) Osmanlı İmparatorluğunun kısmi bir başarı kazandığı Yunan Savaşında demiryolları orduya büyük yararlılıklar sağlamıştı (Maloney, 1959). Yine Prusya-Fransa arasında 1870 yılında çıkan ve Almanların kazandığı Sedan Savaşında demiryollarının askeri amaçlara nasıl faydalı hizmetler sunabildiği kanıtlanmıştı. Bu son durum demiryollarının aynı zamanda imparatorluğun uzak köşelerinde etkin bir yönetim kurulması ve herhangi bir asayişsizlik durumunda kolayca askeri sevkیات yapılması için son derece kullanışlı olduğunu da ortaya koymuştu. Ekonomiye can vermek, asayişsizliğin önünü almak ve sürekli yabancı saldırısı tehlikesini azaltmak için yönetimin bulduğu en etkin çare demiryoluydu (Earle, 1923, 26). Aynı zamanda demiryolları Osmanlı seçkinleri tarafından demiryolu, “idari birliği, dil birliğini, pazar ve ruh birliğini sağlamada etkin bir araç olarak görülüyordu” (Can, 2010, 42).

Bu tarihlerden biraz daha erken bir dönemde (1872) batıda projelendirdiği demiryolları ile büyük bir üne kavuşan bir Alman mühendis olan Wilhelm von Pressel Osmanlı demiryolları için bir proje hazırlamakla görevlendirilmişti. Pressel Avusturya-Macaristan sınırından Basra Körfezi’ne kadar uzanacak bir demiryolu sistemi düşünmüştü (Earle, 1923, 26; Maloney, 1959)

* Hatırlanacağı üzere 1870 yılında bir Alman heyeti Mezopotamya bölgesindeki başta petrol olmak üzere maden yataklarını incelemiş, bölgenin çok büyük kaynaklara sahip olduğunu tespit etmiş ancak ulaşım imkânlarının yokluğundan ötürü ABD ile rekabet etmenin mümkün olmadığına karar vermişti.

İstanbul'un ekonomik ve askeri gerekçelerle olumlu baktığı demiryolu ağı başka devletler tarafından da farklı amaçlar için önemsenmekteydi. İngiltere; Hindistan yolunu ve Basra Körfezindeki çıkarlarını, Rusya; Kuzey ve Doğu Anadolu'daki nüfuzunu, Fransa; Suriye-Lübnan bölgesindeki etkinliğini ve ihtiyaç duyduğu hammaddeleri dünyanın hiçbir yerinden temin edemeyen Almanya, gelişen sanayisinin hammadde ve pazar ihtiyacı için bölge üzerinde hesap yapmaktaydı. Bu çerçevede dönemin en önemli özelliği Osmanlı topraklarındaki petrol kaynaklarını ele geçirebilmek için uluslararası etkin güçler arasında yaşanan demiryolu rekabetidir (Ediger, 2005, 175).

Bu durumda demiryolları, yeni pazarlar açma ve tedarik kaynaklarının güvenceye alınmasına ek olarak, siyasi anlamda yeni toprakları birleştirmeye hizmet eden ve büyük ölçüde bölgenin askeri savunma ve kontrolü sorunu basitleştiren bir unsur olarak ortaya çıktı. Aynı derecede önemli olan, demiryolları yol güzergâhı boyunca kentlerde ve demiryolu çevresindeki kilometrelerce tarım alanında, demiryolunun iki tarafındaki yeni, maden/sanayi yoğun işler ilgi odağı oldu (Maloney, 1959).

Demiryollarının yeni tür sömürgeleştirme aracı olarak kullanılması ülkeler arası çatışmalara da sebep olmuştur. Trans-Sibirya demiryolu Rus-Japon savaşına sebep olduğu gibi Afrika kıtasında da benzer bir sebepten Fransız-İngiliz çatışması çıkmıştır. Yine bu anlamda Bağdat-Berlin demiryolu I. Dünya Savaşının en önemli sebeplerinden biri olarak sayılabilir (Maloney, 1959).

Sömürgeci güçlerin çıkar hesapları, idari ve ekonomik olarak geri durumdaki Osmanlı topraklarında büyük bir demiryolu imtiyazı kapma yarışı başlattı. Almanya, İngiltere, Fransa ve Rusya her biri kendi nüfuzunu genişletecek ve bölgenin zengin kaynaklarına ulaşımı kolaylaştıracak projelerle imparatorluğun başkentini aşındırmaya başladılar.

1898 yılında bir Avusturya-Rusya ortak girişimi Trablusşam-Bağdat-Kanakin-Basra Körfezi demiryolu imtiyazı talep etti. Proje Rus çarının akrabalarına yakınlığı ile bilinen Kont Vladimir I. Kapnist tarafından ortaya atılmıştı. Ancak projenin en büyük destekçilerinden birinin Rus Ortodoks Kilisesi'nin tanınmış Panslavist ruhani temsilcilerinden biri olması ve Rusların demiryolunun geçeceği bölgelerde kendi politik nüfuzlarını güçlendirecekleri endişesi projenin bir yıl sonra reddedilmesine sebep olmuştur. Projeye Rusya içinde de muhalefet edilmiştir. Dönemin Rusya maliye bakanı Witte, Türkiye'de demiryollarının gelişmesinin Rusya aleyhine olacağı, Rus bilgi ve sermayesinin Rusya'nın kalkınmasına harcanması gerektiği savlarıyla projenin en ateşli muhalifi olmuştu (Earle, 2003, 57-58; Uluğbay, 2003, 59). Aynı tarihlerde Fransızlar da daha önce Suriye'de bulunan demiryollarını hareket noktası kabul ederek Akdeniz-Basra Körfezi arası bir hat inşa etmeyi planladılar. Projeye Fransız sermayesi çok büyük destek verince Alman girişimini temsil eden Deutsche Bank yetkilileri Fransızlarla anlaşmanın en makul yol olduğunu kabul ettiler. Yapılan görüşmeler 1899 yılında anlaşmayla sonuçlandı.

Yapılan anlaşmaya göre Alman-Fransız sermayedarlar demiryolunda eşit sermaye ile temsil edilecekler (%40) kalan miktar da Türk sermayedarlara teklif edilecekti. Bu anlaşma gereği Fransızlar ile Almanlar Bağdat demiryolu imtiyazının Deutsche Bank'a verilmesi için birlikte mücadele etmişlerdir (Earle, 2003, 58-59). Benzer bir girişim de İngilizlerden gelmişti. Basra Körfezi'ni Suriye ve İskenderun Limanı üzerinden Akdeniz'e bağlayacak olan bu proje şimdiye kadar İstanbul'a sunulan en iyi demiryolu projesiydi. Projeye göre hattın yapılmasında devletin hiçbir katkısına gerek yoktu. Ancak bu dönemde İngiltere hükümetinin Afrika'daki Boer savaşına yoğunlaşması projeyi sahipsiz bıraktı. Londra'nın yeterli desteğini bulamayan proje reddedildi. İngilizlerin Boer savaşına yoğunlaştıkları günlerde II. Abdülhamit Konya'dan geçerek Bağdat ve Basra Körfezine ulaşacak bir demiryolu imtiyazını Almanlara verme kararı aldığını ilan etti (Earle, 2003, 60-61; Maloney, 1959). Projeyi reddeden II. Abdülhamit'in de kendine göre nedenleri vardı. Çünkü Sultan Anadolu'yu baştanbaşa saracak demiryolu imtiyazını İmparatorluk için en az tehlike arz eden devlete vermek istiyordu. 1882 yılında İngilizlerin Mısır'ı işgal etmiş olmaları Sultan'ın İngilizlere olan güvenini oldukça sarsmıştı. Abdülhamit'ten imtiyaz alamayacaklarını gören İngilizler yolu Almanya'ya açtılar. Çünkü İngilizler demiryolu imtiyazını sömürge rekabeti halinde oldukları Fransızlara kaptırmak istemiyorlardı (Earle, 2003, 61-62; Parlar, 2003, 99-101).

Yukarıda sayılan iki devletin projesi de başarı şansı olmayan girişimlerdi ve kısa sürede İstanbul tarafından reddedilip gündemden düştüler. Ancak diğer iki devletin (Almanya ve Amerika) şiddetle desteklediği iki proje daha vardı ki bunlar, hem başarı şansları olan hem de uzun süre petropolitik açıdan dünya kamuoyunun gündeminde kalan projelerdi. Bunlardan birincisi 19. yüzyılın sonunda Almanlar tarafından ortaya atılan Berlin-Bağdat demiryolu projesi, ikincisi de Amerikalı Amiral Colby M. Chester'in ortaya attığı kısaca Chester Projesi olarak bilinen girişimdi.

3.3.1. Berlin-Bağdat Demir ve Petrol Yolu Projesi

Osmanlı toplumunun demiryolları ile tanışması Avrupa ülkelerine nazaran oldukça geç bir zamana rastlar. Demiryollarının Avrupa'da ulaşımında kullanılması 1822 yılında başlamışken, ilk Osmanlı demiryolu İngilizlerin de teşvikiyle 1854 yılında Kahire-İskenderiye arasında faaliyete geçmişti. İmparatorluğun başkentini Avrupa'ya bağlayan ilk demiryolu ise 1888 yılında açıldı. 1888 yılından önce Anadolu'da İngiliz ve Fransızlar tarafından işletilen sadece dört kısa hat bulunmaktaydı. Demiryollarının askeri, idari ve ekonomik faydalarının farkında olan Osmanlı yönetimi bir Alman mühendis olan Wilhelm von Pressel'e 1872 gibi erken bir dönemde kapsamlı bir demiryolu projesi hazırlatmışsa da bu projeyi hayata geçirmek mümkün olmamıştı.

Almanya 1871 yılında birliğini tamamladıktan sonra Bismarck yönetiminde uzun süre Avrupa dışında sömürge politikası takip etmedi. Ancak 1888 yılında tahta geçen genç imparator II. Wilhelm ülkesini bir dünya gücü yapmak için sömürge edinmesinin şart olduğunu düşünmekteydi. Bu tarihten kısa bir süre sonra imparator ile aralarında dış politikada derin fikir ayrılıkları olan Bismarck görevinden ayrıldı. Sömürgecilik yarışında geç kalan Almanya gözünü sömürge bulmak için dünyaya çevirdiğinde neredeyse tüm dünyanın İngiliz-Fransız-Rus nüfuz alanlarına bölünüp sömürgeleştirildiğini gördü. Zengin mineral kaynaklar üzerinde oturan Osmanlı İmparatorluğu gelişen Alman sanayisi için iyi bir hammadde kaynağı olabilirdi. Üstelik uzun yıllardan beri Mezopotamya bölgesinde Alman teknik heyetlerin yaptığı araştırmalarla, bölgenin zengin petrol ve diğer maden kaynaklarına sahip olduğu da bilinmekteydi.

İstanbul'a, Osmanlı ordusuna Muser tüfekleri satmak için gelen Dr. Alfred von Kualla Türkiye'deki demiryolu konusuna ilgi duymaya başlamıştı. Dr. Kulla Almanya'ya dönüşünde Deutsche Bank'ın idari müdürü olan Dr. George von Siemens ile işbirliği sağlayarak Haydarpaşa-İzmit hattının işletmesini ele aldı, bu hattı Ankara'ya kadar uzatacak bir ortaklık kurdu ve Sultan bu ortaklığa 1888 yılında hattın Ankara'ya uzatma imtiyazını verdi. Ayrıca Sultan II. Abdülhamit demiryolunun ileride Samsun, Sivas ve Diyarbakır üzerinden Bağdat'a kadar da uzatılmasını şart koşmuştu. Aynı zamanda Sultan Anadolu Demiryolu Kumpanyasına kilometre başı 15.000 frank kazancı da garanti etmişti (Earle, 2003, 35).

Sultan'ın demiryolu imtiyazını Almanlara vermesi rekabetin olmamasından ya da en karlı projenin Almanların projesi olmasından değildi. Öncelikle Sultan İngiliz, Fransız ve Ruslara güvenmiyordu. Çünkü bu her üç devletin de Osmanlı topraklarında gözleri vardı. Uzun yıllar süren mücadeleler sonucu İngilizler Mısır'ı ve Basra Körfezindeki Şeyhlikleri Osmanlı idaresinden fiilen koparmış, Fransızlar İmparatorluğun Afrika topraklarına el koymuş, Ruslar ise gerek boğazlar gerekse de kuzey illeri için büyük tehdit teşkil etmişlerdi. Ayrıca Fransızlar İmparatorluğun Katolik Hıristiyanlarının, Ruslar Ortodoksların ve Ermenilerin hamiliğini yaparak ülkenin iç işlerine karışıyorlardı. II. Abdülhamit'in bu dönemde güttüğü Panislamizm politikası, diğer güçler tarafından, yönetimleri altında bulunan çok sayıda Müslümandan ötürü desteklenmezken, Almanlar tarafından destekleniyordu. Demiryolu imtiyazının Almanların elinde kalması farklı başkentlerde farklı tepkilere sebep olmuştu. Rusya bu olayı çok ilgisiz karşılarken, İngilizler, bu imtiyazı Fransızların almasındansa Almanların almasını sevinçle karşılamışlardı. Fransızlar ise Anadolu Demiryolu Şirketine ortak oldukları için bu durumdan şikâyetçi değillerdi (Earle, 2003, 66-68).

Haydarpaşa-Ankara hattı çok kısa sürede tamamlandı ve Sultan bu durumdan memnuniyetini şirkete Ankara-Konya hattı imtiyazını vererek gösterdi. Anadolu'nun derinliklerine doğru hızla ilerleyen demiryolunu Alman tüccarlar da takip etmekte gecikmediler. Demiryolu ilerledikçe başta Alman bankaları olmak üzere büyük şirketler rayların ardından giderek Anadolu'da şubeler açıp yeni kar olanakları takip ettiler. Demiryolu imtiyazının alındığı yıl Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne ihracatı 11,7 milyon mark iken Ankara hattının tamamlandığı yıl olan 1893 yılında bu rakam %350 artarak 40,9 milyon marka çıktı. İthalattaki artış daha da baş döndürücüydü. Aynı zaman aralığında Almanya'nın Osmanlı Devleti'nden ithalatı 2,3 milyon marktan %700 artarak 16,5 milyon marka çıkmıştı (Earle, 2003, 40-41). Hızla ilerleyen demiryolu sadece Almanlar için değil diğer devletlerin vatandaşları için de iyi bir iş kapısı haline gelmişti. Hatta bu durumdan rahatsız olan aşırı vatansever Almanlar;

Demiryolunun baştanbaşa Alman malı olmasına Deutsche Bank yöneticilerinin umursamazlığı yüzünden Fransız karakterine büründüğü... hat boyunca açılan Alman okulların yıkıntı haline geldiği... Fransızcanın demiryolunun resmi dili haline geldiği... yakında Alman mühendislerin kapı dışarı edileceği... şeklinde şikayetler bile etmeye başladılar (Earle, 2003, 98-99; Winterstetten, 2011, 79).

Osmanlı topraklarında hızla ilerleyen demiryolu, ülkenin Avrupa ülkeleri ile sürdürdüğü ticaretin hacminde büyük değişikliğe sebep olmuştu. Bu değişikliği aşağıdaki tablolarda gözlemleyebiliriz;

Tablo 8: Osmanlı İmparatorluğunun 1900-1910 yıllarında Avrupa ülkelerine yaptığı ihracat tutarlarını gösteriyor (milyon mark olarak)

Yıllar	İngiltere	Almanya	Fransa	İtalya	Avusturya
1900	118,76	30,4	86,22	22,52	35,22
1901	122,0	30,0	-	26,12	31,54
1902	130,52	36,5	83,04	28,98	35,58
1903	127,4	37,7	81,2	38,12	39,9
1904	122,76	43,5	73,12	31,3	39,12
1905	118,96	51,6	80,78	42,24	37,64
1906	129,44	55,0	91,6	45,1	39,3
1907	136,6	55,1	95,32	50,48	34,64
1908	109,22	47,6	70,76	44,58	34,36
1909	109,32	57,3	79,0	59,08	36,6
1910	100,66	67,4	77,0	48,0	43,34

Kaynak: Earle, 2003, 100-101.

Tablo 9: Osmanlı İmparatorluğunun 1900-1910 yılları arasında Avrupa ülkelerinden yaptığı ithalat (milyon mark olarak) miktarı

Yıllar	İngiltere	Almanya	Fransa	İtalya	Avusturya
1900	102,92	34,4	29,8	29,72	53,44
1901	128,22	37,5	37,88	43,8	57,1
1902	123,98	43,3	37,2	40,4	61,38
1903	114,02	50,2	36,64	45,36	65,12
1904	151,96	75,3	40,88	53,28	77,6
1905	139,3	71,0	42,42	57,2	76,66
1906	167,04	68,2	47,3	70,9	92,62
1907	147,38	81,5	46,38	63,04	98,92
1908	145,26	64,0	51,6	58,7	69,24
1909	156,28	78,9	54,6	67,74	77,04
1910	177,16	104,9	58,4	94,0	107,3

Kaynak: Earle, 2003, 101.

Yukarıdaki iki tablo, 1900-1910 yılları arasında Türkiye pazarında Alman ticari payının %166, Fransız payının %17, Avusturya-Macaristan payının %81, İngiliz payının %25, İtalyan payının % 172 oranında arttığını göstermektedir. Durumu siyasi olarak analiz edecek olursak Osmanlı İmparatorluğunun hızla Üçlü İttifak (Almanya-Avusturya-İtalya) devletlerine doğru kaydığını da görebiliriz (Earle, 2003, 102-103).

Ancak 1910'lu yıllardan itibaren kızışan Alman-İngiliz rekabeti, İngiltere'yi Berlin-Bağdat hattının başarısızlığı için çalışmaya sevk etti. İngiltere, hattın tamamlanması için gereken finansmanına İngiliz sermayedarların katılmasına engel olduğu gibi, demiryolları inşasında kullanılır diye Osmanlı gümrük vergilerinin artırılmasını da bloke etti. Bu dönemde finansal sıkıntı çeken Almanya (zira hattın en zor yerleri olan Amanos dağlarına tüneller açılması gerekiyordu) İngiltere ve Rusya ile uzlaşmayı denedi. 1910 yılında Rusya ile gerçekleştirdikleri Posdam görüşmelerinde bir Alman-Rus uzlaşması sağlandı. İngilizlerle yapılan görüşmelerde ise ancak 1914 yılının ortalarında anlaşma sağlandı ki bu anlaşmadan birkaç gün sonra dünya savaşı çıktığından anlaşmanın uygulanma şansı olmadı. Savaşın çok kısa bir süre önce Berlin-Bağdat demiryolu Almanya, Fransa, İngiltere ve Osmanlı devletinin iştirak ettiği uluslararası bir yönetime kavuşmuştu (Maloney, 1959).

3.3.2. Chester Projesi

20. yüzyılın başlarına kadar Amerikan yönetimi zengin petrol kaynakları barındıran Mezopotamya bölgesine ilgi duymadı. Bu tarihe kadar ABD sahip olduğu petrol

kaynaklarıyla dünyada zaten bir tekel konumundaydı. Yüksek üretim kapasitesiyle hem kendi ihtiyacını karşılıyor hem de dış dünyaya önemli oranda petrol ihraç ediyordu. Ancak yukarıda da anlattığımız gibi 20. yüzyılın ilk on yılı petrolle ilgili çok önemli gelişmelere sahne oldu. Petrol başlangıçta sadece aydınlatmada (gazyağı) kullanılıyorken, içten yanmalı motorların keşfi ve artan elektrik üretimi petrol talebinde büyük artışa neden oldu. Yükselen iç tüketim ve Amerikan petrol kaynaklarının ömrünün azaldığı yönündeki kanaatler ülke yönetimini zengin petrol kaynaklarının bulunduğu bölgelerle ilgilenmeye sevk etti.

Amerikalılar bölgeye ilgi duymaya başladıklarında Osmanlı İmparatorluğu toprakları Avrupalı devletlerin nüfuz alanlarına bölünmüştü. O güne kadar bu nüfuz alanı savaşının nispeten dışında kalmış olan ve bölgeye sonradan giren Almanların ve Amerikalıların iştahını Anadolu'nun iç bölgeleri (Orta ve Doğu Anadolu) ve Mezopotamya kabartıyordu (Can, 2010, 118).

Projeye isim babası olan Amiral C. Mitchell Chester, 1896 yılında (değişik kaynaklarda 1870, 1895, 1896, 1900 gibi tarihler verilmektedir. Bu farklılığın bir sebebi de amiralin kendi ismini taşıyan bir oğlunun olmasıdır.) Ermeni ayaklanmalarının bastırılması sırasında zarar verilen Amerikan mallarına karşılık tazminatı tahsil etmek için İstanbul'a yollanan U.S.S. Kentucky savaş gemisinin komutanıdır. Aslında geminin gönderiliş gayesi bölgedeki Amerikan görevlilerine manevi destek sağlamak ve güç gösterisi yaparak Osmanlıları tazminatı ödemeye zorlamaktı. Ancak Amerikalılar başta Sultan olmak üzere Osmanlılardan beklemedikleri bir ilgiyle karşılaştılar. Chester bu ziyaret sonrasında başta demiryolu olmak üzere diğer yatırımlar ile ilgili sorularına olumlu cevap alınca bu talepleri New York'taki iş çevrelerine aktaracağına dair Sultan'a söz verdi. Osmanlıların bu ilgisi Amirali ticari yatırımlarla ilgilenmeye teşvik etti (Can, 2010, 113; Simith, 1967).

Amiral Chester emekli olduktan sonra Demiryolu imtiyazı almak için, 1909'da, New York iş çevrelerinin de desteğini arkasına alarak Osmanlı-Amerikan Araştırma Şirketi isimli bir şirket kurdu ve ABD dışişleri bakanlığına siyasi destek için başvuruda bulundu. Bu dönemde ABD yönetimi Ortadoğu'ya yönelik geleneksel politikasını terk edip, Amerikalı işadamlarına yurtdışında siyasi destek verme eğilimindeydi (Simith, 1967). Yaptığı başvuruyla ABD hükümetinin siyasi desteğini de arkasına alan Chester 1910 yılında Osmanlı Nafia (Bayındırlık) nezareti ile imtiyaz görüşmelerine başladı (Ediger, 2005, 266, 273). Kendi ifadesiyle Amiralin bu iş için İstanbul'a gönderilmesinin nedeni, Osmanlı yöneticileriyle arasının iyi olmasıydı (Aktaran; Can, 2010, 118). Osmanlı devleti görüşmelerin yapıldığı sıralarda ABD yönetiminden bir savaş gemisi (bu talep daha sonra kongre tarafından reddedilecekti) ve uygun faizli kredi talep etmişti. Görüşme süresince Osmanlı yönetimi bu talepleri imtiyaz görüşmelerinde bir baskı unsuru olarak kullandı. Nihayet Mart 1910 yılında Chester gurubu ile bir ön sözleşme imzalandı. Sözleşme

gereği demiryolu hattı, Sivas'tan Samsun'a, Harput-Ergani-Musul-Kerkük üzerinden Süleymaniye'ye, Bitlis üzerinden Van'a ve Halep üzerinden Akdeniz'e ulaşacaktı. Sözleşme demiryolunun her iki yanındaki 20 kilometrelik bir şerit içerisindeki maden ve petrol kaynaklarının üzerinde tekelleri hakları dâhil olmak üzere birçok ayrıcalığı da içermekteydi (Ediger, 2005, 266; Uluğbay, 2003,114-116).

Chester gurubu ile bir ön sözleşme imzalanmasına rağmen önce tasarının meclis gündemine alınması reddedildi, daha sonra ise Amerikan büyükelçisi gurubun imtiyaz talebinden vazgeçtiğini Bab-ı Ali'ye resmen bildirdi (Ediger, 2005, 273)

3.4. Gülbenkyan'ın Petrol Kaynaklarının Paylaşımındaki Rolü

3.4.1. 19. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Ermenileri

19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti üzerinde emperyalist hesaplar yapan batılı devletlerin fark ettiği en önemli gerçek, millet sistemi ve kapitülasyonların imparatorluğun en zayıf noktası olduğuydu (Fendoğlu, 2006, 223-24). Fransa Katoliklerin, Rusya Ortodoksların hamiliğini üstlenirken İngiltere, kendi nüfuzunu İmparatorluk içine yaymak için İmparatorluk dâhilindeki Ermenilerin hamiliğine soyundu (Kılıç, 2006, 233-34). İngiltere'nin Protestan Kiliseler açmak ve Protestan kolejler kurmak suretiyle başlatmış olduğu ve Osmanlı Devletinin iç işlerine karışmak için bir araç olarak kullandığı bu politika, en çok Ermeni toplumu arasında etki yaptı. İngiliz diplomatların hamiliğinde faaliyet gösteren misyonerler bu faaliyetlerinde önemli ölçüde başarılı olmuşlar ve 1896 yılına gelindiğinde Grogeryan Ermenilerin % 15'ini Protestan mezhebine geçirmeyi başarmışlardı (Kılıç, 2006, 242-43). Ermeni toplumu üzerinde hesap yapan bir diğer güç de ABD idi. 1830 yılında imzalanan Osmanlı-ABD ticaret anlaşması ile ABD Ermenileri, himayesi altına almış vatandaşlık hakkı vermiş ve zamanla misyonerlerin kanatları altında Amerikanlaşan bir Ermeni toplumu ortaya çıkmıştır (Ediger, 2005, 300-301). Böylece “batı, Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasında kendi burjuvazisine aracılık rolünü vermek üzere Ermenileri seçmişti. Batı sermayesinin gelişimi için gereken genç kuşaklar, Ermeniler” arasından seçilmişti” (Fendoğlu, 2006, 223).

“Hiçbir kavim bağlı olduğu ülke zayıflarsa rahat durmaz” (Bozdağ, 2005, 55). 19. yüzyılın sonlarına doğru zayıflayan İmparatorluğun Balkan topraklarındaki bağımsızlık hareketlerinin başarıya ulaşması Ermeni toplumunda da ayrılıkçı eğilimler uyandırdı. Ermeni toplumunda ulusal bilinç ve ayrılıkçı eğilimlerin doğuşunda Avrupa'dan dönen Ermeni gençleri kadar ülkedeki misyoner okullarında eğitim görmüş Ermeni gençleri de etkili olmuştur. Misyoner okullarında eğitilen bu gençler Türk devletine başkaldırı için sürekli teşvik edilmişlerdir (Fendoğlu, 2006,226; Uzun, 2006, 198).

1885 yılından itibaren komitaler şeklinde örgütlenen Ermeniler ülkenin değişik noktalarında çok sayıda isyan teşebbüsünde bulundular. Ermeni çetelerinin bu teşebbüsleri başta İngiltere olmak üzere Batı kamuoyunda sempatiyle karşılanmış, isyanı engellemek için Osmanlı yönetiminin aldığı güvenlik tedbirleri şiddetle kınanmıştır. İngiltere 1895 yılında itibaren bir taraftan isyancı Ermenilere sığınma hakkı verirken diğer taraftan suçluların gereken cezalara çarptırılmalarını engelleyerek gelecekte olabilecek isyan hareketlerini cesaretlendirme yoluna gitmiştir (Halaçoğlu, 2006, 276-78) Ermeni çeteleri, giriştikleri bu isyan hareketi ile Osmanlı Devletine karşı bir başarı kazanıp bağımsızlık elde etmekten ziyade batıdaki Hıristiyan kamuoyunun dikkatini bu noktaya çekmeyi ve kendi meselelerini uluslararası politikanın gündemine sokarak fiili bir batı müdahalesini temin etmeyi hedeflemişlerdir (Halaçoğlu, 2006, 266). Nitekim Berlin Kongresi öncesinde İngiliz elçisi ile görüşen Ermeni Patriği Nerses; “Avrupa devletlerinin ilgisini çekmek için isyan etmek zaruri ise bunun zor olmayacağını” söylemiştir (Süslü, 1990, 57).

3.4.2. Calouste Sarkis Gülbenkyan

1869 yılında doğan Calouste Sarkis Gülbenkyan (bundan sonra sadece Gülbenkyan) petrolle uğraşan bir ailenin ikinci kuşağıydı. Babası servetini Rus gazyağı ithalatı sayesinde edinmiş, bu sayede Padişahın gözüne girmiş ve Trabzon şehrine vali olarak atanmıştı (Ediger, 2005, 301; Yergin, 2009, 181) Kendisi anılarında “Babam Rus gazyağının en büyük ithalatçısı olmasının yanında Osmanlı Hazinesi adına Mezopotamya gelirlerini de tahsil ediyordu” diyor (Hewins, 1957, 7).

Ermenilerde adet olduğu üzere, Sarkis (baba) Gülbenkyan aile içinden (kuzen) Kayserinin Talas ilçesinden Dirouhi ile evlendi ve bu evlilikten dört çocuğu oldu. Gazyağı ticaretinden zenginleşen Sarkis ailesi ile birlikte İstanbul’a taşındı ve burada diğer zengin Ermenilerin yaptığı gibi bankerlikle meşgul olarak servetini artırdı. Çocuklarını iyi yetiştirmek için gayret eden baba aile içinde otoriter bir kişiliğe sahipti. Gülbenkyan hatıralarında İstanbul’da elitlerin oturdukları semtte oturduklarını, varlıklı ve zanaatkâr olmanın onları (Ermenileri) Osmanlı İmparatorluğu’nda vazgeçilmez kıldığından bahseder. Yetişme döneminde İmparatorluk genelinde yaşayan azınlıkların çektiği sıkıntılardan etkilenmiş olsa gerek kendini İstanbul’da diğer Anadolu şehirlerine oranla daha güvende hissetmiştir. Yine bu endişenin bir gereği olarak Ermeniceyi sadece evin içinde konuştuklarını evin dışında ise Türkçe konuştuklarını anlatır (Hewins, 1957, 9-10).

Okuldan arta kalan zamanında Gülbenkyan’ın en çok hoşlandığı şey Kapalıçarşı’daki amcasının halı mağazasına gitmekti. Burada tüccarlar arasındaki çetin pazarlıkları izlemek sonra da pazarlığın el sıkışarak uzlaşma ile sona ermesine tanıklık etmek ona büyük bir haz veriyordu (Ediger, 2005, 301; Yergin, 2009, 181).

Gülbenkian her ne kadar küçük yaşta hassas ve çelimsiz bir çocuk olsa da başarılı bir eğitim geçmişi vardı. Zekâsı ve bilgiye olan doyumsuzluğu sayesinde yetişme çağında ailesinin özel ilgisine mazhar oldu. Bu yüzden ailesi onun eğitimine özen gösterdi ve onunla “Ermeni tutkularını (Armenian passion)” paylaştı (Hewins, 1957, 12). Sarkis diğer çocuklarından farklı olarak okumaya çok düşkün olan Gülbenkian’ı elitlerin çocuklarını okuttukları Robert kolejine gönderdi. Oradan Fransızca öğrenmesi için Marsilya’ya ve oradan da İngiltere’deki King’s Collega’a gitti. Okulu üstün derece ile inşaat mühendis olarak bitirdi. Bitirme tezini, bir petrolcünün çocuğu olarak ve boğazda Kafkas petrolünü taşıyan gemileri izleyen biri olarak yeni doğan petrol endüstrisi üzerine yazdı. İstanbul’a döndüğünde henüz 19 yaşındaydı (Hewins, 1957, 14; Yergin, 2009, 181). Zekâsı King’s Collega’deki hocaları tarafından fark edildi ve Fransa’ya dönüp fizik dalında lisansüstü eğitim yapması önerildiyse de, bunu “akademik saçmalık” olarak gören babası onu Fransa’ya lisansüstü eğitim yerine gerçek petrolle tanışmak için Bakü’ye gönderdi (Ediger, 2005, 301; Yergin, 2009, 181). Anılarında “İstanbul’a döndüğümde babam beni deneyim kazanmam ve oradaki iş arkadaşları ile irtibat kurmam için Bakü’ye gönderdi” diyor (Hewins, 1957, 20). Gülbenkian Londra’da kaldığı süre zarfında petrol şirketleriyle irtibata geçmişti bile, 1887 yılında İstanbul’a dönerken aklında petrol konusunda kariyer yapmaktan başka bir şey yoktu (Hewins, 1957, 17).

Bakü petrol sahası Gülbenkian’ın hayatında ilk ve son kez karşılaştığı petrol sahasıydı. Bakü’de babasının ortaklarından ve yaşamının ileriki yıllarında yollarının yine kesişeceği Alexandre Mantachoff ile tanıştı ve onun yardımıyla bir süre petrol sahalarında incelemeler yapıp notlar aldı. Bu gezi notlarını daha sonra seçkin bir Fransız dergisi olan Revue des Deux Mondes’te yayınlınca 22 yaşında dünyanın sayılı petrol uzmanlarından kabul edilmeye başlandı. Sonraki yıllarda, yazdığı bu makaleleri “Apşeron Yarımadası Seyahat Hatıraları” isimli kitapta topladı. Kitap petrol konusunda yazılan ilklerden olduğu için, Gülbenkian’ı hedeflediği prestije kavuşturmuştu. Çünkü bu kitabı yazmasındaki öncelikli gayesi para kazanmak değil prestij kazanmaktı (Hewins, 1957,27; Yergin, 2009, 182).

Ailesi, Gülbenkian’ı böyle bir eser yazmaya iten nedenleri tam olarak bilemese de bu konuda birtakım tahminler yürütmektedir; bu yıllarda halı ticaretine ağırlık veren babasını petrol konusunda daha büyük yatırımlara ikna etmek, Sultan’ın dikkatini petrol ve petrol yataklarına çekmek ve batılı sanayileşmiş ülkelerin kamuoylarında petrole yönelik bir bilinç oluşturmak gibi (Hewins, 1957, 28)

Hem makaleleri hem de kitabı yayınlanırken özellikle Fransızca’yı ve Fransız basınına tercih etmesinin sebebini kendisi; İngilizlerin, Britanya adasının sahip olduğu zengin kömür yataklarından ötürü yeni bir enerji kaynağı olarak ortaya çıkan petrole ilgi

duymayacakları, ancak yeterli enerji kaynağından yoksun olan Fransızların bu konuda istekli olabilecekleri kanaatine dayandırıyor (Hewins, 1957, 28).

Gülbenkyan'ı Bakü'de Ludwig Nobel'in oğlu karşılamıştı. Bakü'nün devasa petrol sahaları Gülbenkyan'ı şoke etmişti. Mekanik delme metodunu ilk kez burada gören Gülbenkyan Bakü gezi notlarında Nobellerin çalışma stillerini oldukça beğenmiş ve onlardan övgüyle bahsetmiştir. Gülbenkyan'ın en çok hoşuna giden, Nobellerin, içinde hastane okul olan köyler inşa etmeleri ve petrol üretim alanlarını çok iyi organize etmeleridir. (Hewins, 1957, 24-25). Hatıralarında Gülbenkyan;

Kafkas petrol tarihini Nobellerden önce ve Nobellerden sonra olmak üzere iki döneme ayırır. İsviçreliler (Nobeller) gelmeden önce Bakü petrolü varillerle taşınıyordu. Bu para ve zaman kaybına neden oluyor, petrol varacağı yere zamanında varamıyordu. Nobeller petrol kuyularını Amerikan modeli boru hatlarıyla tanıştırdılar. Aynı zamanda, demiryoluyla taşınan, her birinin üzerinde sahibinin adı yazan büyük sarnıçlarla tanıştırdılar (Hewins, 1957, 23-24).

Bakü petroleri hakkında oldukça büyük ümitler besleyen Gülbenkyan'a göre Bakü dünyanın en büyük petrol sahasıdır. Bakü petrol yatakları Amerika'dakilerden bile daha zengindir. Kafkasya'daki bu büyük petrol endüstrisinin ona göre gelecekte mutlaka siyasi sonuçları olacaktır (Hewins, 1957, 24-25).

Gülbenkyan ilerleyen yıllarda vatandaşlığına geçeceği ülke olan İngiltere'nin, ekonomik çıkarlarını korumak için İran körfezine yaptığı yatırımlara hayran kalmış bütün bunların kuzeydeki (Kafkasya) petrol olanaklarına erişmek için olduğu sonucuna varmıştır. "Çünkü petrol mutlu sona en güçlü katkısı olan unsurdur" (Hewins, 1957, 26).

Her ne kadar Gülbenkyan eserini Fransızca yazarak başta Fransa olmak üzere Batı kamuoyunun dikkatini çekmek istemiş olsa da yazdığı eser batıdan ziyade sarayın dikkatini çekmiştir. Çünkü bu yıllarda Osmanlı İmparatorluğu zengin petrol yataklarına sahip olmasına rağmen ABD ve Rusya'dan bol miktarda gazyağı ithal ediyordu. II. Abdülhamit'in Hazine-i Hassa Nazırı Agop Paşa adamlarını göndererek Gülbenkyan'ı çağırtdtı ve bu görüşmede Agop Paşa ile Maadin (maden) Nazırı Selim Melhame Paşa (bu iki isim de babasının çok samimi dostlarıydı) Gülbenkyan'dan Mezopotamya petrolerini değerlendiren bir rapor yazmasını istediler. İşte bu yüzden hatıralarında bu görüşmeden petrol konusunda "hiç beklenmeyen birinci gelişme" olarak söz etmiştir (Hewins, 1957, 29).

Gülbenkyan bölgeye gitmeden -hiçbir zaman da gitmemiştir- Sultan'a bu konudaki uzmanlığını kanıtlayan etraflıca bir rapor yazdı. Bu rapor kaleme alınan başka raporlardan alıntılanmış bir derlemeden başka bir şey değildi. Ayrıca Gülbenkyan raporunu yazarken Anadolu Demiryolu Şirketinin Alman mühendisleri ile de görüşmüştü. Yapılan bu

görüşmelerden ve daha önce yazılanlardan meydana gelen bu derleme raporda Gülbenkian; Mezopotamya’da çok büyük petrol potansiyeli olduğunu anlatıyordu. Bu raporun doğruluğuna saraydaki tüm görevliler inanmıştı. Aynı zamanda kendisi de inanmıştı. Bu rapor Gülbenkian’ın atmış yıl sürecek Mezopotamya tutkusunun da başlangıcı sayılır (Ediger, 1999, 302-303; Hewins, 1957, 29; Yergin, 2009, 182). Rapordaki bilgileri okuyup bu durumdan oldukça memnun olan Agop Paşa’nın söylediklerini Gülbenkian asla unutmadı. Anılarında, hiçbir ödül (para) verilmeksizin kendisine “Sultan’ın hazinesini korumak için yaptıklarından ötürü teşekkür” edildiğini anlatıyor. Gülbenkian’ın oğlu Nubar babasının ömrünün sonlarına doğru; bu zengin bölgeyi (Mezopotamya) bir kez bile görememesine hayıflandığını ve “benden başka hiç kimse bu zengin petrol bölgesini görmeden elli yılda petrolden milyonlar kazanamadı diye övündüğünü anlatır”(Hewins, 1957, 30).

Gülbenkian anılarında II. Abdülhamit’in petrol bölgelerini Hazine-i Hassa mülkiyetine dâhil etmek için yayınladığı fermanı bu rapora bağlıyor ve “Sultanın yirmi bir yaşındaki hırslı bir gencin söylentilere dayanarak, yazdıklarını ciddiye alıp tebaasına ait toplara (gasp etmesini) el koymasını oldukça şaşkıncı buluyordu. Aynı zamanda Gülbenkian, büyük güçler arasında Mezopotamya’daki demiryolu ve petrol rekabetini bu raporun başlattığı kanaatindeydi (Hewins, 1957, 29-30).

Gülbenkian’ın iş hayatında kendisini başarılı kılan bir dizi özelliği vardı. Öncelikle çok zeki bir öğrenci olduğundan hem eğitimini başarıyla bitirmiş hem de bu eğitim sırasında edindiği bilgileri iş hayatına başarıyla uygulamıştır.* Henüz yirmili yaşlarında dört dili (Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Ermenice) iyi derecede konuşabiliyordu. Bu durum, onu, batılı ülkelerin büyük şirketleri için aranan bir eleman yapıyordu. Aynı zamanda çocukluğundan beri sık sık uğradığı Kapalıçarşı’da seyretmekten haz aldığı çetin pazarlık görüntüleri adeta ruhuna işlemişti. İyi bir pazarlıkçıydı ve tanıyanlar onu pazarlıkta bir deha olarak kabul ederdi. Oğlu Nubar babasının bu durumunu şöyle açıklıyor;

Babam açgözlü biri değildi. O sadece kazancını artırmak istiyordu. Müzakere onun hobisiydi. Onun önceliği ödül kazanmak değildi, o aynı zamanda dünyanın en büyük finansal güçleriyle ve beyinleriyle, başarının bir göstergesi olarak, büyük çıkar çatışmaları arasında uzlaşmayı sağlamak için mücadele etmekten zevk alırdı (Hewins, 1957, 88).

Gülbenkian’ın kayda değer başka bir niteliği kesinlikle hiçbir konuda hiç kimseye itimat etmeyecek derecede şüpheli olmasıdır. Londra’daki Milli Galeri’nin sanat eleştirmeni ve aynı zamanda müdürü olan ve Gülbenkian’ın sahip olduğu zengin sanat koleksiyonunu oluşturmasında ona danışmanlık yapan Sir Kenneth Clark Gülbenkian için; “Yaşamım

* Mühendis olarak Onur Derecesi ile mezun olduğu King’s Collega’de 1952 yılında yaşayan en yaşlı mühendis namıyla yeni bir onur ödülü almıştı. (Bkz. Hewins 1957, 14.).

boyunca bu kadar şüpheli biriyle karşılaşmamıştım. Şüphelilikte bu derece uç noktalara giden birine ilk kez rastlıyorum. Gülbenkyan her zaman yanında kendisi için casusluk yapacak birilerini bulundururdu” diyor. Satın alacağı bir sanat eserini en az iki-üç ekspere gösterip tam değerini saptamadan asla almazdı. Kendisine bakmaları için iki ayrı gurup doktor angaje etmişti. Buradaki amaç bir gurubu öbür guruba karşı casus olarak kullanmaktı” (Yergin, 2009, 182).

Gülbenkyan’ın başarısının en büyük sırlarından biri bahşişi (rüşvet) bir virtüöz ustalığında kullanmayı bilmesinde gizliydi. Gülbenkyan bahşiş dağıtmadaki ustalığı sayesinde iyi işleyen bir istihbarat teşkilatı kurmuştu (Yergin, 2009, 182). Bu teşkilat sayesinde;

En önemlisinden en önemsizine her memurun bahşiş kademesindeki gerçek yerini herkesten iyi biliyordu. Her bakanın sağlık ve sinir durumunu da düzenli olarak öğreniyor ve onu ziyaret edeceği en uygun zamanı seçiyordu. Ustaca dağıttığı rüşvetler sayesinde o bakanın iyi bir gece geçirip geçirmediğini, paşanın yediklerini sindirip sindirmediğini, midesinin ağrıyıp ağrımadığını iyi biliyordu (Hewins, 1957, 11).

Gülbenkyan’ın başka bir hususiyeti çalışkanlığı ve ileri görüşlülüğüydü. Bu yetenekleri tüm yaşamı boyunca uygulamış ve geliştirmişti. Sorunlu bir durumla karşılaştığında eğer bu durumu çözebileceğini düşünüyorsa çözmeye çalışırdı. Kontrol edemeyeceğini anladığı zaman bir eski Arap atasözünün de ifade ettiği gibi “bükemediği eli öperdi” (Hewins, 1957, 11; Yergin, 2009, 182).

1890’lı yıllar İstanbul ve Anadolu’nun birçok yerinde Ermeni isyanlarının patlak verdiği yıllardı. 1896 yılındaki Osmanlı Bankası baskını bardağı taşıran son damla olmuştu. Gülbenkyan’a göre bu olaydan sonra Sultan “Ermeni sorununu çözmek için tüm Ermenileri yok etme” politikasını deklare etmişti. Baskını takip eden günlerde Osmanlı bürokrasisindeki kontakları sayesinde hayatının tehlikede olduğu istihbaratını alan Gülbenkyan, yakınlarından birine ait olan bir gemiyle ailesini de yanına alarak gizlice Mısır’a kaçtı (Hewins, 1957, 45). Gemi sahibi üzerindeki nüfuzunu kullanarak Bakülü petrol milyarderi olan Ermeni asıllı Aelxandre Mantachoff’u da gemiye aldirmayı başardı. Yolculuk boyunca yaptığı hizmetlerinin karşılığını, Mantachoff sayesinde Londra’da, Rus petrolü ithal eden şirketler (Nobel, Shell) ile kuracağı samimi ilişkilerle alacaktı (Hewins, 1957, 50; Mosley, 49, Yergin, 2009, 182).

Mısır’da tanıştığı, ülke idaresinde büyük nüfuz sahibi iki Ermeni olan Nubar Paşa (1825-1899) ve oğlu Bagos Nubar(1851-1930), Gülbenkyan’ın yaşamında büyük etki bıraktı. Nubar Paşa Hidiv Tevfik’in dış işleri bakanıydı. Gülbenkyan ve ailesi Mısır’da kaldıkları süre zarfında Nubar Paşa’nın cömert ikramlarına nail oldular (Yergin, 2009, 182). Gülbenkyan Nubar Paşa’ya duyduğu bu minnetin bir ifadesi olarak yeni doğan oğluna Paşanın ismini verdi. Mısırdaki kaldığı süre içerisinde Nubar Paşa ile iyi ilişkiler

kurmayı ihmal etmedi. Nubar Gülbenkyan babasının hızla zenginleşmesini bu ilişkilerine bağlıyordu.

Gülbenkyan, Nubar paşanın korumasında elde ettiği yeni statü ile batılı büyük tüccarlarla tanıştı. Bu tanışıklığın en önemlisi İngiliz sermayesinin güçlü ismi Sir Ernest Cassel di. E. Cassel ile Nubar Paşa İngiltere kralının Kahire ziyaretinden beri iyi arkadaşlıklar. Daha sonra Nubar Paşa aracılığıyla Londra'nın en zengin bankerleri olan Baring Brothers ile tanıştı. Bu kişiler Gülbenkyan'ın yükselmesinde hayati roller oynadılar. Mısırda İngilizler kadar olmasa da Fransızların etkili bir ticari güç durumundaydı. Gülbenkyan iyi derecede Fransızca bilmesi sayesinde burada bulunduğu süre içerisinde başta Rothschild ailesi olmak üzere önemli Fransız tüccarlarla da tanışma imkânı buldu (Hewins, 1957, 52-53).

Gülbenkyan'ın Mısır'da birinci elden öğrendiği başka bir şey Batılı devletlerin güç mücadelesiydi. Bilindiği üzere Mısır uzun süre İngiliz-Fransız mücadelesinin merkezinde yer almış bir ülkedir. Her iki devlet de kendi çıkarları için Mısır'a sahip olma arzusunda. Gülbenkyan Mısır'da kaldığı süre zarfında Nubar Paşa ile yaptığı uzun konuşmalar neticesinde ülkeler arası güç mücadelesini iyi kavradı ve kariyerini batılı güçler arası rekabet üzerinden yapmaya karar verdi. Bu tecrübe Gülbenkyan'ın diplomatik kariyerinin de başlangıcı sayılır (Hewins, 1957, 53).

Mısır'daki bu kısa duraklamanın ardından ailesiyle birlikte Londra'ya hareket etti. Londra'ya vardığında henüz 27 yaşındaydı Mısır'da kurduğu bağlantılar sayesinde büyük petrol tüccarları ile tanışma imkânı buldu. Bunlar arasında hayatında en çok etki bırakan iki isim Henry Deterding ve Samuel biraderlerdi (Yergin, 2009, 182-183). Gülbenkyan hem bildiği diller (İngilizce, Fransızca, Türkçe, Ermenice) sayesinde hem petrol konusundaki engin deneyimi ve uzmanlığı sayesinde hem de Avrupalı ülkelerin çıkar çatışmalarını iyi algılaması sayesinde Mezopotamya konusunda iştahları kabaran Avrupalı petrol tüccarlarının aradığı adam olmuştu (Hewins, 1957, 54). Dünyanın gözlerini Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki petrole diktiği bir dönemde genç ve hırslı Gülbenkyan doğru zamanda doğru yerdeydi (Ediger, 2005, 302).

Gülbenkyan Londra'ya vardığı yıllarda ABD dünya petrol piyasasının rakipsiz gücüydü. Bu durumda Gülbenkyan hepsi de Bakü petrolünü ithal edip satan Avrupalı şirketlerin (Royal Dutch ve Shel Transport Co.) ABD petrol endüstrisine (Standad Oil) karşı bir şanslarının olmadığını biliyordu. Ona göre;

Bakü petrolü Amerikan petrolüne göre hem ucuzdur hem de tüketim merkezlerine (Avrupa, Asya ve Uzak Doğu) daha yakındır. Ancak bu ekonomik olmayan rekabet yüzünden Bakü petrolü yabancı üreticiler yerine yalnızca kendi kendisiyle vahşice rekabet ediyordu (Hewins, 1957, 56).

Bu durumda rekabet şansını artırmak için Standard Oil'e karşı birleşmekten başka çare yoktu (Mousley, 1975, 50). Gülbenkyan'ın da çabalarıyla 1907 yılında Royal Dutch ile Shell firmaları birleşti. Yeni şirketin adı Royal Dutch-Shell olmuştu. Şirketin %60'ı Hollandalı Henry Deterding'e %40'da İngiliz Samuel kardeşlere aitti. Bu birleşmeyi takip eden günlerde Gülbenkyan Royal Dutch Shell'in önemli oranda hissesini satın almıştı. İki şirket birleştikten sonra Standard Oil Avrupalı şirketleri boğmak için başlattığı fiyat kırma rekabetine son vermek zorunda kaldı (Hewins, 1957, 65).

Anılarında özellikle Royal Dutch ve Shell Transport Co. ile ilgilendiğini ve bunları birleştirerek güçlü bir şirket haline gelmelerine katkıda bulunduğunu anlatıyor. “Benim bu çabalarım sayesinde Shell bugün (1950' li yıllar) dünyanın en büyük petrol şirketlerinden biri oldu” diyor (Hewins, 1957, 56). Shell'in başkanı H. Deterding hatıratında Gülbenkyan'dan ve birleşmesindeki çabasından bahsetmezken “eğer piyasa dışı kalmak istemiyorsak birleşmeliydik. Çünkü bu durum rekabet değil imhaydı. Standard Oil denilen dev sürekli üzerimize geliyordu. Bu durumda hiçbirimizin ayakta kalma şansı yoktu” (Aktaran; Hewins, 1957, 63).

Gülbenkyan Londra'da iken İran Şahı'nın gümrük memuru Kitapçı Han'da İran'ın yer altı zenginliklerini pazarlamak için Şah'tan aldığı yetkiyle Avrupa seyahatine çıkmıştı. Kendisi gibi bir Ermeni olan Kitapçı Han petrol imtiyazını önce Gülbenkyan'a teklif etti. Gülbenkyan bu teklifi temsilciliğini yaptığı Avrupalı şirketlere ilettiyse de bu teklifle ilgilenen olmadı. O ve Royal Dutch yöneticisi H. Deterding orijinal imtiyaz taslağına baktıktan sonra anlaşmayı geri çevirmişlerdi. Gülbenkyan buna gerekçe olarak daha sonra şu düşüncüyü öne sürmüştü; “İmtiyaz çok vahşi bir kediye benziyordu. Bize o kadar spekülatif göründü ki sonunda bu imtiyazın ancak bir kumarbazın alabileceği bir iş olduğuna karar verdik”. İmtiyazı elinden kaçırdıktan sonra Anglo-Pers şirketinin nasıl hızla büyüdüğünü görerek bundan büyük bir pişmanlık duymuştu. Oğlu Nubar babasının kaçırdığı bu fırsata ömür boyu hayıflandığını ve “bir petrol imtiyazı asla reddedilmemelidir” dediğini anlatmaktadır (Hewins, 1957, 68; Yergin, 2009, 183).

Gülbenkyan'ın paraya ve paranın insanlar üzerinde sağladığı güce karşı büyük bir hayranlığı vardı. Ona göre para dışındaki her şey o ve ailesi için ikinci planda yer almaktaydı (Hewins, 1957, 68; Yergin, 2009, 183). Aslen iyi bir tüccar olan Gülbenkyan her halükarda kazancını artırmaya uğraşmıştır. Ancak atmış yıllık petrol mücadelesinde Gülbenkyan'ın kazancını artırmakla beraber başka hedefleri de olmuş mudur?

Gülbenkyan'ın yaşadığı dönem asırlarca Osmanlı tabiiyetinde huzur içinde yaşayan Ermeni toplumunun bağımsızlık tutkularının alevlendiği yıllardı. Özellikle doğu vilayetlerinde, bağımsız bir Ermeni devleti kurmak için Ermeniler arasında hummalı

bir çalışma vardı. Ermeni ulusal bilincinin oluşumunda en etkili iki unsurun misyoner okullarında eğitim gören Ermeniler ve yurt dışından dönen Ermeni gençleri olduğunu vurgulamıştık. Gülbenkyan Amerikan misyonerlerin İstanbul'da açtığı bir okuldan mezun olmuş ve Ermenilerin bağımsızlık taleplerinin en ziyade destek gördüğü Batı başkentlerinde uzun süre yaşamıştır. 1896 yılında İstanbul'dan ailesini de yanına alarak gizlice Mısır'a kaçmış olması ve bu olaydan birkaç yıl sonra da İngiliz uyruğuna geçmesi, Ermeni olaylarında bir parmağının olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Çünkü bu dönemde İngiltere Ermeni isyancılara sığınma hakkı verme politikası güdüyordu.

Mısır'daki ikameti sırasında himayesinde bulunduğu ve kendisinden çokça etkilendiği Nubar Paşa ve oğlu Bagos Nubar'ın ayrılıkçı Ermeni taleplerinin batı başkentlerindeki en büyük savunucuları olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda bu kişiler Gülbenkyan'a hem petrol kapısını hem de uluslararası finansın kapılarını açmışlardır (Yergin, 2009, 182).

Gürün'ün İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisinin 1912 yılının son günlerinde Bakanlığına yolladığı rapora dayanarak verdiği bilgilere göre Doğu Anadolu'daki altı vilayette yapılması gereken ıslahatı kararlaştırmak üzere Osmanlı Devleti tarafından üst düzey bürokratların yer aldığı bir komisyon oluşturulmuş ve bu komisyonun meseleyi görüşmek üzere seçtiği dört "maruf" Ermeniden biri de Gülbenkyan olmuştur. Konunun kendileri ile müzakere edildiği bu maruf Ermeniler komisyonu doğu vilayetlerinde otonom bir Ermeni bölgesi kurulmasını önermişlerdir. Hatta büyükelçi bu raporunda, Ermenilerin, Osmanlı yönetiminin bölgede reform yapmaktan aciz olduğunu bu yüzden bu bölgelerde Türk idaresine son verip bölgenin Rus mandasına verilmesi gerektiği kanaatinde olduklarını bildirmektedir (Gürün, 2005, 255-58).

Gülbenkyan'ın bağımsız bir Ermeni devleti kurmak için organize olan Ermeni komiteleri ile ne düzeyde bir ilişkisinin olduğu bilinmemekle birlikte bu komitelerce 1922 yılında İstanbul'da düzenlenen gizli bir kongreye yazılı mesaj göndererek komitelerin tek çatı altında birleşmesine katkı sağladığı bilinmektedir (Çukurova, 2005).

Gülbenkyan her fırsatta Ermeni toplumunun yaşadığı sıkıntılardan Türkleri ve Osmanlı yönetimini sorumlu tutmuştur. Hatıralarında Osmanlı yönetimine ve Türklere karşı derin bir nefretin izlerine rastlamak mümkündür. Örneğin hatıralarında Ermeni toplumuna karşı mezalim yapmakla suçladığı II. Abdülhamit'ten bahsederken Abdul Damned (lanetli, kahrolası) ifadesini kullanmayı tercih etmiştir (Hewins, 1957, 29). Benzer bir nefreti Ermenileri yok ettiğine, Ermeni ve Kürtlerden intikam aldığına inandığı Mustafa Kemal'e karşı da taşımaktadır (Hewins, 1957, 122-23). Ayrıca İngiliz istihbarat raporlarına göre Gülbenkyan (duyduğu bu nefretten ötürü olsa gerek) işi, yabancı istihbarat servisleri tarafından Mustafa Kemal'e karşı teşebbüs edilen suikasta müdahil olmaya kadar götürmüştür (Hülagü, 2004).

Gülbenkian uzun süre sürdürdüğü petrol diplomasisinde bariz bir şekilde İngiltere'nin menfaatlerini kollamaya çalışmıştır (Bkz. Hewins, 1957, 73, 82, 87). Öyle ki 1928 yılında imzalanan Kırmızı Çizgi Anlaşması ile Mezopotamya petrol imtiyazını elde eden TPC'nin %52,5'i İngiltere'nin denetimine girmiştir. Gülbenkian'ın İngiliz dış/enerji politikasına sadakatle hizmet etmesi ancak İngiltere'nin bağımsız bir Ermeni devleti kurulmasına verdiği büyük destekle izah edilebilir. Ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını takip eden yıllarda İngiltere'nin bu desteğini çekmesi Gülbenkian'da büyük bir hayal kırıklığı meydana getirmiştir (Hewins, 1957, 122-23).

Gülbenkian Mezopotamya petrollerinin Batılılar tarafından paylaşılmasına aracılık ederek öncelikle kazancını artırmayı arzu etmiştir. Ancak ailesi tarafından küçük yaşlardan itibaren ayrılcıkçı fikirler ve Türklere karşı nefret duygusu ile yetiştirilen Gülbenkian (Hewins, 1957, 12-13). Hatıratında, Mezopotamya petrollerine batılı ülkeler tarafından el konulmasına aracılık yapmayı, Ermenileri yaşadıkları topraklardan kovan ve onlara çeşitli haksızlıklar yapan Türklere ve Türk devletiyle "hesaplaşma" olarak gördüğünü belirtmekten çekinmemektedir (Hewins, 1957, 123).

3.4.3. Türk Petrol Şirketi'nin Kuruluşuna Giden Süreç

20. yüzyılın başlarında batılı güçler tarafından parsellenmemiş yegâne petrol sahası olan Osmanlı petroleri için rekabet eden dört rakip güç vardı;

Mezopotamya petroleri için mücadele eden birinci güç Almanlardı. Almanlar Deutsche Bank'ın sahibi olduğu demiryolu şirketi ile Bağdat-Berlin demiryolu anlaşması ve hattın iki yanındaki 20'şer km'lik bir alandaki petrol dâhil madenleri işletme önceliğini almıştı (1888 yılındaki anlaşmaya dayanarak) 1903 yılında demiryolu anlaşması imzalandı ve 1904 yılında Almanlara Mezopotamya bölgesinde bir yıllık petrol araştırma süresi verildi. Eğer bu araştırmalar sonucunda petrol keşfedilirse Almanlara kırk yıllık bir petrol işletme imtiyazı verilecekti. Ancak Almanlar yaptıkları anlaşmanın şartlarına uyup araştırma sonuçlarını Bab-ı Ali'ye zamanında sunmadılar. Hazine-i Hassa idaresi bu gecikmeden dolayı Almanlar'la yapılan anlaşmanın hükümsüz olduğuna karar verdiler. Her ne kadar Almanlar araştırma için yaptıkları masrafların karşılanması gerektiğini aksi takdirde mahkemeye başvuracakları tehdidini savurdularsa da bir sonuç çıkmadı (Hewins, 1957, 70; Terzi, 2007, 209-17).

Mezopotamya petroleri için mücadele eden ikinci grup, İran petrol imtiyazını aldıktan sonra İran'daki petrol alanlarının devamı olarak düşündüğü Mezopotamya petrol imtiyazı için uğraşan D'arcy gurubuydu. D'arcy İran petrollerinden sonra Mezopotamya petrollerine göz dikmiş ve bunun için H.L. Marriot isimli adamını İstanbul'a gönderdi.

Marriot'un imtiyaz konusunda başarılı olamaması üzerine dokuz ay sonra, H. E. Nichols isimli adamını İstanbul'a gönderdi. Bu adamlar bolca para harcadıktan sonra İstanbul'dan elleri boş olarak döndüler. Nichols bir hükümet yetkilisinden ancak petrol imtiyazı sözü veren bir mektup alabildi. "Almanların sebatı ve Türklerin uyuşukluğu yüzünden Nichols'un çabaları boşa gitti" (Ediger, 2005, 259-64; Hewins, 1957, 70-71).

Mezopotamya Petrolleri için rekabet eden üçüncü grup Amerikalılardı. Amerikalılar emekli Amiral C. Chester aracılığıyla bir demiryolu ve imtiyazı talep ettiler. Amiral İstanbul'a gelirken New York ticaret odasının, saygın Amerikalı iş çevrelerinin ve en önemlisi de dışişleri bakanlığının desteğinin arkasına almıştı (Can, 112-20; Hewins, 1957, 71; Mosley, 48).

Mezopotamya petrolleri için mücadele eden dördüncü rakip Gülbenkian'dı. Gülbenkian arkadaşı ve müstakbel iş ortağı Samuel kardeşleri ikna ederek İstanbul'da -güya Rusya'dan gelecek gemilerle ilgili bir anlaşma yapmak için- 1907 de bir büro açtı. Shell, Gülbenkian'ın yoğun uğraşları sayesinde artık Mezopotamya ile uğraşmaya karar vermişti. Gülbenkian İstanbul'a dönüşünde sistemin işleyişini çok iyi bildiğinden ve babasının arkadaşlarının da yardımıyla hükümet adına Bab-ı Ali'de danışmanlık da yapmaya başladı. 1910 yılına kadar kimse onun Mezopotamya petrolleri için bolca bahşişler dağıtıp görüşmeler yaptığının farkına varamadı (Ediger, 2005, 303; Hewins, 1957, 71; Yergin, 2009, 183).

Jön Türk devrimine kadar Osmanlı her yönden Alman etkisi altındaydı. Alman girişimciler diğer rakiplerinin aksine kendi devletleri tarafından oldukça iyi destekleniyorlardı. Bu yıllarda ilan edilen II. Meşrutiyet ve İttihat Terakki'nin yönetim üzerindeki etkinliği İngilizlere benzersiz bir fırsat verdi. Bu devrim ile Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman etkisi yerini İngiliz etkisine terk etmişti. Devrimle beraber büyük İngiliz firmaları ve iş adamları İngiliz hükümetinin desteğiyle başkente akın etmeye başladılar. Aynı zamanda 1908 yılında İran'da petrol bulunması ve bu yıllardaki Alman dış politika emelleri İngiltere'nin bölgeye olan ilgisini artırdı (Hewins, 1957, 70-72).

İngilizlerin Osmanlı ekonomisi üzerinde en zayıf oldukları alanlardan biri de bankacılıktı. Zira İstanbul'da bankacılıkta Fransızlar (Osmanlı Bankası) çok etkindi. Bu dönemde İngiliz hükümetinin girişimiyle İstanbul'da bir İngiliz bankası kurulması gündeme geldi ve saygın İngiliz iş adamı Sir Ernest Cassel İstanbul'a gönderildi (Kent, 1999, 208-11). E. Cassel'in İstanbul'da hem hükümet çevrelerini hem de batılı ülkelerin çıkar çatışmalarını iyi bilen bir rehber ihtiyacı vardı. Bu tanıma Gülbenkian'dan başkası uymuyordu ve E. Cassel Gülbenkian'ı yapacağı işler için kendisine danışman olarak seçti (Mosley, 1976, 49).

Anılarında Gülbenkyan;

Bu dönemde İstanbul'da bir banka açmak isteyen Sir Ernst Cassel'e ona eşlik etmek istediğimi ve danışmanlık yapmak istediğimi söyledim. İngiliz çıkarlarının Osmanlı devletinde üst dereceye gelmesinin beni mutlu edeceğini söyledim. O yıllarda ben Osmanlı devletinin Londra ve Paris büyükelçiliklerinde mali danışmandım (Hewins, 1957, 73).

Bu girişimler sonucu "National Bank of Turkey" isimli bir banka kuruldu. Bankanın yönetim kurulu başkanlığına İngiliz posta idaresindeki görevinden alınarak İstanbul'a getirilen Sir Henry Babington-Simith atandı. E. Cassel genel müdür, Lord Revelstoke ve Hugo Baring'de gurup başkanlıklarına atanmıştı. Gülbenkyan'a da bu bankanın yönetim kurulu üyeliği verildi. Ancak İngiliz sermayedarların ilgisizliği yüzünden banka sermayesi için ihraç edilen bir milyon sterlinlik senetlerin çok az bir kısmı satılabiliyordu. (Earle, 1924; Ediger, 2005, 303).

İngilizler İstanbul'da bir banka kurarak Meşruiyet'in kendi lehlerine çevirdiği havayı kullanıp İstanbul'da bankacılık sektörünü ellerine geçirmeyi düşünmüşlerdi. Bu dönemde Osmanlı topraklarında iş yapan başta Almanlar olmak üzere diğer devletlerin vatandaşları hükümetleri tarafından destekleniyorlardı. İngiliz girişimciler ise Alman, Fransız ve İtalyan bankacıların insafına kalmıştı. İngiliz işadamlarının Osmanlı topraklarındaki girişimlerini destekleyecek bir bankanın yokluğu İngiliz hükümetini bölgede İngiliz sermayeli ve İngiliz teşebbüslerine destek olacak bir bankanın kurulmasını teşvik ediyordu (Kent, 1999, 208, 211) İngiltere'nin bu dönemde en fazla Basra Körfezi bölgesindeki ticareti Alman tehdidi altındaydı. Körfez ticaretindeki İngiliz-Hint payı düşerken Alman payı sürekli yükselmekteydi. Körfez ticaretindeki Alman payı 1906 öncesi yıllarda %2 civarında seyrederken 1906 yılında %4'e fırladı ve bu arada İngiliz payı %34'ün altına gerilemişti. Benzer gelişmeler deniz nakliyatında da görülmekteydi. Son on yılda Alman payı %1'den %10'a yükselmişti. Bu duruma içerlenen İngiliz dışişleri bakanı Grey şöyle yazıyordu;

Türkiye'deki ticari girişimlerden ne kadar bütünüyle dışlandığımızı ve orada ayak basacak sağlam bir yer edinmenin ne kadar umutsuz olduğunu görmekten acı duyuyorum... O zamanlardan beri (Ağustos 1908'e kadar) pek zavallı birtakım finansörlerin ticari girişimleri ele geçirdiklerini görüp hayal kırıklığına uğramaktayım. Sanırım eski rejim altında bu kaçınılmazdı, zira yöntemleri, en iyi finansörleri cebzetmiyordu (Aktaran; Kent, 1999, 208)

Bankanın kurulmasıyla bankacılıkta Alman rekabetinden ziyade Fransız rekabetini savuşturmak hedeflenmişti ama banka yönetimi ve dışişleri bakanlığı birbirini düş kırıklığı uğrattı (Kent, 1999, 211) Beklenen olmadı banka sermayesi için ihraç edilen bir milyon sterlinlik senetlerin çok az bir kısmı satılabiliyordu. İngiliz sermayedarlar, Osmanlı topraklarında bir bankanın kurulmasına gerekli desteği vermekten kaçınmışlardı. Üstelik

petrol işine de girilememişti. Çünkü İngiltere hükümeti petrol işinde Anglo-Pers'i (D'arcy Gurubu) destekliyordu (Ediger, 2005, 303). Ancak bu arada Gülbenkyan boş durmamış alabildiği kadar banka senedi almış, bankanın en büyük hissedarlarından biri olmuştu (Yergin, 2009, 183). Uluğbay, Gülbenkyan'ın National Bank'taki toplam hissesinin %30 oranında olduğunu belirtiyor (Uluğbay, 2003, 205).

Gülbenkyan anılarında;

Sermayesi Lord Revelstoke, Lord Farrington, ve Sir Ernest Cassel'e ait olan ve tüm sermayesi İngiliz olan Ulusal Türk Bankası kuruldu ve ben de yürütme komitesinde yer aldım. Aslında (kurucuların aksine) bankacılığın (Gülbenkyan Cassel'in Alman dostu ve Alman etkisinde olduğunu söylüyor. Çünkü Cassel aynı zamanda hem İngiliz hem de Alman vatandaşıydı) İstanbul'da para kazandıran bir iş olmadığını söylemişim. (çünkü İtalyan, Fransız ve Almanlarla rekabet etmek gerekiyordu) Bu görüşüm daha sonra tecrübeli bankacılar tarafından ve meydana gelen gelişmelerle doğrulandı. Benim kanaattim biz petrol işine girmeliydik. Çünkü dolaylı yollardan Almanlara muhalefet etmekle bir şey kazanamazdık. Bu arada banka Mezopotamya'da sulama ve Bağdat'ta elektrikli tramvay işine girmek istedi (Hewins, 1957, 73) şeklinde anlatıyor.

İngilizlerin bankacılık konusundaki ısrarı önce İstanbul'da Fransız sermayesini temsil eden Osmanlı Bankasıyla müzakerelere yöneltti. Babington-Smith ile Osmanlı Bankası genel müdürü Revoil arasındaki müzakereler sonuçsuz kaldı. Babington-Simit Osmanlı Bankasının satın alınarak tamamen İngilizleştirilmesini önermişti. Fransız gurubunun temsilcisi de National Bank'ı satın almayı teklif etti ve böylece görüşmelerden bir uzlaşma çıkmadı (Ediger, 2005, 304).

İngilizlerin içine düştükleri arayışın farkında olan Gülbenkyan bankayı sürekli petrol işine girmeye ikna etmeye çalışıyordu. Aynı zaman diliminde Almanlar'da hattın tamamlanması için yeterli sermayeyi temin edemediklerinden Londra sermayesinden destek bulma arayışındaydılar (Hewins, 1957, 74; Uluğbay, 2003, 121). Hem İngilizlerin bankacılıkta istediklerini bulamamaları, hem Almanların sermaye ihtiyacı hem de Gülbenkyan'ın baştan beri petrol işine girme ısrarı İngiliz gurubu Almanlar 'la bir mutabakat zeminine yakınlıktı. Anılarında Gülbenkyan;

Sir Ernest Cassel'in de aralarında bulunduğu bankanın kurucuları beni ve H.B. Simith'i Almanlarla temasa geçmekle görevlendirdiler... Müzakereler olgunlaşınca kadar ben petrol işindeki dostlarımı (Royal Dutch-Shell Group) bu işe karıştırmak istemedim. Benim Simith'e teknik danışman olarak görev yaparak, müzakereleri yürütmem gerektiğine karar verildi... Almanlar teknik olarak yardım edilmesinden hoşnuttu ama politik olarak bunu istemiyorlardı... Görüşmelerin başlangıcında Von Givinner, Simith'in teknik danışmanı olduğumu öğrendiğinde (benim Londra finans çevreleriyle olan ilişkiyi bildiğinden) birtakım düş kırıklıkları yaşadık (Hewins, 1957, 74).

Sonunda Almanlar ve İngilizler anlaşılır 1912 yılında Turkish Petroleum Company ortaya çıktı. 80.000 hisseli (her hisse bir pound) olan şirketin %25 i Almanlara ve Anadolu

demiryolu şirketine Osmanlı Devletinden aldıkları imtiyazı şirkete (TPC) bedelsiz olarak devrettikleri için bedelsiz verildi, %40'ını Gülbenkyan satın aldı (32.000 hisse), kalan hisseleri de (%35) Sir Ernest Cassel ve gurubu aldı (Hewins, 1957, 75; Uluğbay, 2005, 133; Yergin, 2009, 181). TPC'nin kurulumunu ayarlayarak birbirine zıt tarafları ve çıkar çatışmalarını uzlaştırmayı başaran Gülbenkyan şirketteki bu zıt kutupları bir arada tutmakta zorlanıyordu. Bu yüzden sahip olduğu hisselerin 20.000'ini İngiliz-Hollanda ortaklığına satarak Shell'i de bu işin içine çekmiş oldu (Ediger, 2005, 305; Hewins, 1957, 71).

Gülbenkyan anılarında İngiliz ve Alman çıkarlarının bu şekilde uyuşmasının İstanbul'da büyük bir düş kırıklığına sebep olduğunu söylüyor (Hewins, 1957, 75) Aslında, bu sözün aksine, Osmanlı Hükümeti Avrupalı güçlerin bir an önce anlaşmaları taraftarıydı. Fakat İngiliz-Alman anlaşması bir yandan da İmparatorluğun uzun yıllar boyu sürdürerek ayakta kalmayı başardığı “büyük güçler arası denge politikasının” da sonunu getirebilirdi. Bu yönüyle büyük güçler arası bir anlaşma Osmanlı Devleti aleyhineydi.

Yapılan bu anlaşma bazı sorunları çöze de başka karmaşık durumlara da yol açmıştı. Bu karmaşaya Gülbenkyan anılarında şöyle değiniyor;

İlk aşamada henüz keşfedilmemiş Mezopotamya petrolerini işletmek için şirketin kurulmasıyla önemli bir engel aşan Gülbenkyan'ın aynı zamanda şirketin %40 hissesini kendi adına satın alması (daha sonra bu hisselerin bir kısmını Shell'e satacak) onu uluslararası yarışta benzersiz bir konuma yükseltti. İkinci engel Gülbenkyan'ın eski arkadaşlarının çıkarlarını uyuşturmakta... Bu dönemde Royal Dutch Shell, tıpkı APOC gibi, Gülbenkyan'ın yardımıyla ya da onsu mutlaka Mezopotamya petrolerinden pay almak istiyordu. Bu çıkar çatışmasının doruğa çıktığı durumda Gülbenkyan kendini büyük bir işin kıyısında buldu... Royal Dutch Shell -Gülbenkyan'a güvenerek- TPC'den pay alamamıştı... Bu arada İngilizler APOC'un TPC dışında kalmasına çok kızıyorlardı. Almanlar İstanbul'da en etkin güçtüler ve Ernest Cassel'in bankacı ortakları petrol işine girmekten pek hoşlanmamışlardı... Bu rekabet ortamında ben Royal Dutch-Shell'e kendi hissem %25'lik kısmını teklif ettim. Ve onları da böylece işin içine çekmiş oldum (Hewins, 1957, 76-77).

Anlaşmanın teatisinden oldukça büyük memnuniyet duyan Gülbenkyan büyük bir sevinçle anı defterine şunları yazıyordu; “Bir şeyi itiraf etmeliyim ki Almanlar imtiyazı almak için çok ciddi bir şekilde uğraşmaya başladılar. Bu durum beni çok memnun ediyordu. Sonunda Mezopotamya petrolerini elde etmek için hedeflediğim organizasyonu kurmuştum” (Hewins, 1957, 79; Mosley, 1976, 53). Yine bu anlaşmanın daha sonra taraflarından biri olacak olan Royal Dutch-Shell'in patronu Henry Deterding “bu çabamdan dolayı son derece mutlu oldu. Çünkü Mezopotamya petroleri henüz keşfedilmiş olmasa da oldukça büyük potansiyele sahip olduğu bilinmekteydi” (Hewins, 1957, 78).

3.4.4. Osmanlı Gümrük Vergilerinin Artışının Petrol İmtiyazı İle Takas Edilmesi

1910'lu yıllar Osmanlı maliyesinin giderek kötüleştiği yıllardı. Kötüleşen maliyenin nakit sıkıntısı ancak dışarıdan borçlanma ile karşılanabilirdi. Bu amaçla Maliye Nazırı Cavit Bey batı başkentlerini dolaşmaya başladı. Paris ve Londra'dan gelen hayır cevabıyla durum iyiden iyiye kötüleşmişti. Aslında ne Paris ne de Londra direkt olarak hayır dememişlerdi. Fransa Osmanlı bütçesi üzerinde denetim yapacak (Duyun-u Umumiye haricinde) bir Fransız uzman görevlendirme şartı öne sürmüştü, İngiltere ise alınacak borç paranın Bağdat demiryoluna kullanılarak Basra Körfezindeki İngiliz çıkarlarının tehlikeye gireceğini öne sürerek, paranın Bağdat demiryolu için kilometre garantisi olarak kullanılmayacağına dair teminat istemişti. Bu durumu fırsat bilen Deutsche Bank Londra ve Paris'ten daha uygun şartlarda krediler sağlayarak Osmanlılar nezdinde yeniden itibar tazelemiştir (Ediger, 2005, 272-273; Uluğbay, 2003, 122-123). İngiliz ve Fransızların bu tavırları İstanbul'da, Osmanlı devletinin içine düştüğü çaresizlik durumundan sonuna kadar istifade ederek bu durumdan çıkar sağlama ve sömürgeci tavrı sürdürme olarak yorumlandı ve tekrar ibre İngilizlerden Almanlar yönüne döndü. Cavit Bey'e karşı takınılan tavır gerçekten onur kırıcıydı. Almanlar bu durumu hemen anladılar ve kredi konusunda son derece kolaylık sağladılar. Almanların bu son tavrı İstanbul'da sempatiyle karşılandı (Ediger, 2005, 272-273).

Bu borçlanma kısa süreli de olsa maliyeyi rahatlatmıştı ancak Osmanlı maliyesinin daha köklü çözümlere ihtiyacı vardı. Bu durumda hükümetin gümrük vergilerini artırmaktan başka çaresi kalmamıştı. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti kapitülasyonlar gereği gümrük vergilerini ancak batılı ülkelerin muvafakati ile artırabiliyordu. Bu ülkelerden biri bile onay vermese gümrük vergilerinde bir artış mümkün değildi. Her ülke Osmanlı Devletinin bu zaafını daha büyük çıkarlar elde etmek için kullanıyordu. Almanya Osmanlı gümrük vergilerinin artırılmasını en çok isteyen ülkeydi. Çünkü devletin gelirleri artarsa Berlin-Bağdat demiryolu için hükümetin taahhüt ettiği kilometre garantisini daha kolay ödeyebilecekti. Bu amaçla Almanlar batılı başkentlerde Osmanlı Devleti lehine kulis bile yaptılar (Ediger, 2005, 195).

Gümrük vergilerindeki artış talebine en sert tepkiyi veren ülke İngiltere'ydi. Bu tepkinin belirgin iki sebebi vardır. Birincisi Osmanlı ülkesine yapılan toplam ihracat içerisinde en büyük pay İngiltere'ye aitti. Gümrük vergilerindeki bir artış İngiliz tüccarların işini zorlaştıracaktı. İkinci neden de Osmanlı Devletinin gelirlerindeki bir artış hem Bağdat demiryolunun kısa sürede bitirilerek devletin güney sınırlarında (Basra Körfezi civarı) etkin bir kontrol sağlamasını kolaylaştıracak hem de Almanların bölgede ticari ve siyasi üstünlüğü İngilizlerden kapmasına yol açacaktı. Bu arada Deutsche Bank ile National

Bank'ın (Cassel ve gurubu) anlaşarak TPC'yi kurmaları ve şirket hisselerinden %35'inin Cassel ve gurubuna (ve daha sonra Gülbenkyan'ın hisselerinin bir kısmını Shell'e satmasıyla %25'ini de Shell'e geçmesi) geçmesi de İngiltere'yi tatmin etmemişti. Çünkü İngiliz hükümeti Shell'i -her ne kadar %40' İngiliz bir iş adamı olan Marcus Samuel' ait olsa da- bir Hollanda şirketi olarak görüyordu (Sampson, 1976, 71-73) ve Mezopotamya petrol imtiyazında yalnızca D'arcy gurubunu (AOPC) destekliyordu.

1911 yılından I. Dünya Savaşının başladığı 1914 yılına kadar Londra Osmanlı gümrük vergilerinin artırılması müzakerelerine ev sahipliği yaptı. Osmanlı yöneticileri gümrük vergisini %11'den %15'e çıkarma konusunda ısrar ediyor İngiltere hükümeti ise masaya sürekli yeni taleplerle gelerek işi yokuşa sürüyordu. Çünkü İngilizler biliyorlardı ki eğer gümrük vergileri artırılırsa Osmanlı devleti üzerinde kullanacakları en elverişli kozlarını kaybetmiş olacaktı (Uluğbay, 2003, 185-187; Yergin, 2009, 154-58). 1913 yılının Temmuz ayı ortalarında Osmanlı İmparatorluğunu temsilen müzakereleri yürüten Hakkı Paşa ile İngiliz dışişleri bakanlığı arasında yürütülen müzakerelerde uzlaşılan birtakım maddeler parafe edildi. Bu anlaşmanın en önemli sonucu İngiltere'nin körfez şeyhlikleri üzerindeki de facto pozisyonunu hukuken de pekiştirmesi olmuştur (Uluğbay, 2003, 196-197).

Bu anlaşmayı takip eden günlerde İngiltere'nin gümrük vergilerindeki bir artışa rıza göstermesi için öne sürdüğü şartları İngiliz dışişleri bakanı E. Grey Osmanlı İmparatorluğunun Londra büyükelçisi Tevfik Paşa'ya yazılı olarak iletmişti. Bu şartlar; Saraydan Mısır'ın borçlanmasına izin veren bir ferman çıkarılması, Bağdat-Basra hattına yapılacak bir demiryolu projesinde İngiliz çıkarlarının korunması ve Mezopotamya petrolerine ilişkin doyurucu bir anlaşma için Osmanlı İmparatorluğu'nun gerekli çabayı göstermesiydi (Uluğbay, 2003, 198).

Uzun süren gümrük vergisi müzakereleri Osmanlı Maliyesi için ölümcül sonuçlar doğurmaya başlamıştı. Hükümet bir an önce görüşmeleri sonlandırmak istiyordu. Ancak anlaşma İngiliz, Fransız ve Alman çıkarlarının uyuşması ile mümkün olabilirdi. İki büyük devletin (İngiltere, Almanya) petrol ayrıcalığını kendi vatandaşlarına ait şirketler elde etsin diye uyguladıkları baskıdan bunalan Bab-ı Ali, şaşırtıcı bir şekilde, kendi toprakları üzerinde çıkar çatışması içinde olan bu devletleri uzlaştırmak için uğraşmaktaydı. Bu süreçte Osmanlı Devleti "bir kez daha tarafların bir araya gelmelerini önermek zorunda kalmıştı" (Uluğbay, 2003, 189).

Taraflar arasında bu görüşmeler sürerken İngiliz hükümeti APOC ile TPC arasında tatminkâr (tatminkâr bir anlaşmadan kasıt en az TPC'nin %50'sinin İngiliz kontrolüne geçmesi demektir) bir anlaşma için de bastırmayı ihmal etmiyordu. Bu baskıdan en çok eski

National Bank yöneticisi E. Cassel ve ortakları etkileniyordu. Çünkü Cassel ve ortakları aslen bankacılık işiyle meşgul olmak isterken biraz da şartların zorlamasıyla kendilerini petrol mücadelesinin ortasında bulmuşlardı. Bu durum hiçbirinin hoşuna gitmiyordu. Sonuçta 1913 yılında National Bank yöneticisi Babington-Smith İngiliz dışişlerine Türkiye'deki faaliyetlerini durduracağını bildirmiş ve gurup kısa süre sonra TPC'deki faaliyetleri hariç tüm bankacılık faaliyetlerini durdurmuştu (Kenet, 1976, 62). Bu arada yeni kurulan organizasyonun kendi ayakları üzerinde durduğunu ve hedefe doğru hızla ilerlediğini gören İngiliz hükümeti tarafından desteklenen APOC yetkilileri (kendilerine şirketten pay verilmediği için) şöyle ya da böyle şirketi ele geçirmeye yönelik faaliyetlerine hız verdiler. Gülbenkyan "APOC'nin sorunu beni, Royal Dutch Shell'i ve Türk Ulusal Bankasını şirketten tamamen dışlamak" diyor (Hewins, 1957, 80) APOC yetkilileri bu planlarını uygulamak için Almanlarla ve Türklerle irtibata geçmeye başladılar. Hakkı Paşa ile yapılan görüşmelerde Osmanlı Devletinin bu konudaki tavrı yoklandı. Hakkı Paşa İngiliz planının kusursuz işleyeceğinden tereddütlüydü. Çünkü Gülbenkyan eğer TPC'deki %15 hissesi elinden alınırsa bunu mahkemeye götürebilirdi. Her ne kadar İngilizler bu durumu umursamasalar da Hakkı Paşa İngiliz dışişleri ile Gülbenkyan'ın arasını yumuşatmaya çalıştı. Çünkü bu çıkar çatışması uyuşmadan gümrük vergileri ile ilgili bir ilerleme sağlanamıyordu. Hakkı Paşa ile Gülbenkyan arasındaki görüşmeden de bir sonuç çıkmadı. Gülbenkyan taviz vereceğe benzemiyordu (Ediger, 2005, 308) Aslında İngiliz dışişlerinin Gülbenkyan, Deutsche Bank ve Shell'i TPC'den dışlayabilmesi TPC'nin kuruluş sözleşmesinin 36. maddesinin a bendine göre hukuken de mümkün değildi. Zira anılan düzenlemeye göre, ortaklardan birisinin ayrılması halinde, bu payların üzerinde diğer ortakların öncelik hakkı mevcuttu. Bu durumda İngiliz hükümeti Shell ve Deutsche Bank'ı şirketten dışlamak yerine yönetim ve sermaye üstünlüğünün APOC'de olduğu bir formüle daha sıcak bakmaya başlamıştı. Çünkü eğer şirket ortaklarından biri, Shell ya da Deutsche Bank, ortaklıktan ayrılırsa ayrılan ortağın payı diğer ortaklara teklif edilecekti. Bu durumda Shell ya da Deutsche Bank'ın şirketteki payları yükselecekti ki İngilizler bunu asla arzu etmezdi (Uluğbay, 2003, 199-201).

İngilizler ile Almanlar arasındaki görüşmeler anlaşma zeminine yaklaşmıştı ama İngilizler Gülbenkyan'ı bir türlü kabul edemiyorlardı. National Bank'ın TPC'de sahip olduğu %50'lik hissenin APOC'ye devri en makul seçenek olarak duruyordu. Ancak 24 Kasım tarihinde yapılan toplantıda Shell'in başkanı H. Deterding "şayet istese bile National Bank'ın TPC'deki %50 hissesinden vazgeçemeyeceğini çünkü National Bank'ta Gülbenkyan'ın %30 oranında hissesinin olduğunu" söylemişti. Dışişleri Bakanı E. Grey TPC hakkındaki son kararını vermeden önce dışişleri hukukçularından Gülbenkyan'ın hukuki durumu konusunda bir rapor hazırlamalarını istemişti (Kent, 1976, 76-77; Yergin, 2009, 181).

İngiltere hükümetini telaşlandıran başka bir gelişme de 1910'lu yıllardan itibaren ABD'nin bölgeye olan ilgisidir. İngiliz hükümeti İstanbul'daki büyükelçisini Standard Oil'in her an İstanbul'da bir petrol anlaşması sunabileceği ihtimaline karşı uyarıyordu. Zira bu dönemde daha önce Osmanlı vatandaşları tarafından Filistin bölgesinde alınan petrol arama imtiyazı Standard Oil'e satılmış ve şirket jeologlarını 1914 yılı başlarında çalışmaları başlatmak üzere bölgeye göndermişti (Aktaran; Uluğbay, 2003, 207-208).

Bir taraftan da İngiliz dışişlerinin yaptığı baskılar yavaş yavaş sonuç vermeye başlamıştı. 1913 yılına gelindiğinde Sir H. B. Simith ve Sir E. Cassel "İngiliz hükümeti şirketteki hisselerimizi APOC'ye devretmemizi arzu ediyor" diyorlardı (Hewins, 1957, 80).

Gülbenkyan, kısa bir süre sonra Babington-Simith bana kibarca; "İngiliz hükümeti ve kral Edward VII ile olan yakın ilişkilerinden ve petrol işi ile uğraşmak istemediğinden hisselerini (%35) İngiliz hükümetine devretmek istediğini söyledi". Durum giderek karmaşık bir hal alıyordu. E. Cassel ve adamları şirketten çıkıyor ve bizi (Shell ve Gülbenkyan) Almanlarla baş başa bırakıyordu. Bu durumu Royal Dutch Shell yöneticisi H. Deterding'e haber verdiğimde çıldırdı ve asla böyle bir şeye izin vermeyeceğini şayet ben de hisselerimi devredersem aramızdaki tüm köprülerin kopacağını söyledi (Hewins, 1957, 81) Londra'da bu gelişmeler olurken Londra'nın onayı olmadan ne Bağdat demiryolunun ne de petrol imtiyazının elde edilemeyeceğini düşünen Alman yetkililer "Almanya'nın petrolden adil bir pay alması şartıyla ve gerekli düzenlemelerin yapılması halinde Alman hükümetinin APOC'a bir itirazının olmayacağı" mesajını iletliyordu (Uluğbay, 2003, 193)

Gülbenkyan İngiliz-APOC-National Bank baskısından iyice bunalmıştı. Bu durumda bir çıkış bulmak için petrol işine Fransızları dâhil etmeyi düşündü. Almanlarla İngilizler arasında kızışan petrol mücadelesine Fransızların bigâne kalmasına hayret ediyordu (Ediger, 2005, 305). O sıralar Fransızlar hala petrolün stratejik önemini kavrayamamışlardı. Bu anlayışı en iyi yansıtan Fransız Başbakanı G. Clemenceau'nun "petrole ihtiyacım olursa bakkalıma gider alırım" sözleriydi. Ancak savaş başladığında Clemenceau petrol için bakkala değil Ortadoğu'yu kontrol eden İngilizlere başvurmak zorunda kalmıştı (Yergin, 2009, 185).

Gülbenkyan Fransızları ikna etmek için büyük uğraşlar verdi. Fransızlara Ortadoğu'nun zengin petrol kaynaklarını gösteren kanıtlar sundu ve petrolün stratejik önemini anlatmak için çabaladı durdu. Ama Fransızlar yine de bu işe bir türlü meyletmediler. Çünkü Fransızlar Gülbenkyan'ın kendilerini İngilizlere karşı bir denge unsuru olarak kullanmak istediğini biliyorlardı (Ediger, 2005, 305, 311).

Osmanlı Devletinin gümrük artışı talebine dönecek olursak Londra'da Osmanlı tarafını

temsilen Hakkı Paşa ile Gülbenkian taraflar arası uzlaşmayı bir an önce temin etmek için var güçleriyle çalışıyorlardı. Ancak burada tuhaf olan başka bir şey vardı ki Gülbenkian bu müzakere masasında aynı anda hem TPC'deki kendi hisselerini hem mali müşaviri olduğu Osmanlı Devletini hem de Royal Dutch Shell'i temsil ediyordu. Anılarında "1913 yılında Türk hükümeti ile Türk Petrol Şirketi ve Royal Dutch Shell arasındaki görüşme benim elimden geçti. Görüşmeleri ben ayarladım ve Deterding' le günlük iletişimi hiç koparmadım" (Hewins, 1957, 83) diyor ve aynı zamanda İngilizleri de uyarmayı ihmal etmediğinden şöyle bahsediyordu;

Bu yıllarda Türk hükümetinin paraya şiddetle ihtiyacı vardı ve ben de hükümetin (Osmanlı Hükümeti) mali danışmanı olarak İngiltere'ye Petrol imtiyazı garanti edilmediği sürece gümrük vergilerindeki bir artışa (hükümet gümrük vergilerini %11'den %15'e çıkarmak istiyordu) asla müsaade etmemeleri gerektiğini bildirdim (Hewins, 1957, 82).

Her ne kadar geçici olarak da İngiliz-Alman çıkarları TPC'nin kurulması ile uzlaşmış olsa da Mezopotamya petrol imtiyazı kesin olarak henüz alınamamıştı. Aslında TPC'nin sahip olduğu şey sadece Berlin-Bağdat demiryolu imtiyazı anlaşması sırasında şifahen petrol konusunda Almanlara öncelik verileceği şeklindeki bir sözden başka bir şey değildi. Ayrıca 1904 yılında Berlin-Bağdat demiryolu anlaşması imzalanırken anlaşmaya konulan bir madde ile Anadolu Demiryolu Şirketine hattın iki yanında petrol dâhil madenleri arama ve çıkarıp işleme imtiyazı verilmişti. Ancak Almanlar bu imtiyazı alabilmek için bölgede bir yıl süreyle araştırma yapacak ve araştırma sonucu yeterli petrol bulunabilirse Hazine-i Hassa ile bir imtiyaz sözleşmesi imzalanacaktı. Almanlar araştırmalarını zamanında bitirmediklerinden ve araştırma sonuçlarını Hazine-i Hassa ile paylaşmadıklarından bu anlaşma Hazine-i Hassa tarafından geçersiz sayılmış ve Almanlarda bu duruma sessiz kalmışlardı. Bu son durum imtiyazın geçerliliğini sürekli tartışmalı hale getirmiştir. "Bu iki sözleşme de gerek Bab-ı Ali'nin hukuk müşavirlerine gerekse de İngiliz dışişleri hukukçularına göre yasal açıdan son bulmuştu. Bu sözleşmeye dayanarak herhangi bir davayı ya da mahkemeyi kazanmak mümkün değildi." Tabi Almanlar bu konuda farklı düşünüyorlardı (Uluğbay, 2003, 200, 202).

İngiliz hükümeti yukarıda bahsedildiği gibi Almanların "petrolden adil bir pay almaları karşılığı TPC'nin sermaye yapısı ile ilgili katı bir tercihlerinin olmayacağını" öğrenince müzakerelerin seyrinde önemli değişimler meydana gelmeye başladı (Uluğbay, 2003, 194). İngilizler gümrük vergisi artırımını için Londra'da buluna Hakkı Paşa ile görüşerek "Almanlarla anlaşmak üzere olduklarını bu süre zarfında Osmanlı hükümetinin petrol konusunda kendisini bağlayacak bir söz vermesinin kendisi için uygun olamayacağını" iletiler. Hakkı Paşa ise cevaben bu sıralar hükümetin mali olarak çok zor durumda olduğunu, acilen 500.000 Osmanlı lirasına ihtiyaçları olduğunu ve National Bank'ın

Osmanlı Devletine bu miktarda bir borcu verme konusunda olumlu bir yaklaşımının olduğunu söylemiştir. Eğer National Bank bu borç karşılığı imtiyaz talep ederse Osmanlı hükümetinin bu talebe olumlu cevap verebileceğini söyleyerek İngilizlerin ağzının tadını kaçırmıştı (Uluğbay, 2003, 195).

1910'lu yıllar aynı zamanda başka bir güçlü rakibin sisteme dâhil olma çabalarının açığa çıktığı yıllardı. Bu güçlü rakip 1823 yılında başkan Monroe'nin ülkesinin dış politikasını uzun süre tayin eden Monroe Doktrinini aşma çabasındaki ABD idi. Bu dönemde ABD vatandaşları olan Glaskow ve A. Chester Osmanlı Devletinden demiryolu ve petrol imtiyazı istemekteydi. Amerikalıların kendi aralarında yürüttükleri bu yarıştan mali olanakları Chester'a göre daha kısıtlı olan Glaskow elendi ve Chester Amerikan hükümetinin desteğini alarak İstanbul'da mücadele etmeye devam etti (Uluğbay, 2003, 137-138).

Zaman ilerledikçe İstanbul'dan gelen haberler iyice kötüleşiyordu. Bab-ı Ali'nin artık tahammülü kalmamıştı. Bir an önce anlaşma sağlanıp gümrük vergileri artırılmalıydı. Ancak bu şekilde mali bir rahatlama sağlanabilirdi. Yine bu günlerde Avrupa semalarındaki kara bulutlanma da artıyordu artık savaş kapıdaydı. Ancak İngilizler gittikçe APOC'nin TPC'nin %50'sinden fazlasını denetlemesi, Gülbenkyan ve Shell'in sistemden dışlanması gerektiği seçeneği üzerinde ısrar etmeye devam ediyorlardı. İngiliz hükümeti son olarak TPC'nin %50'sini satın almayı teklif etti. Bunun üzerine Shell'den H. Detering, National Bank'tan H. Babington-Smith, APOC'den Greenway ve TPC ve Deutsche Bank temsilcileri 19 Mart 1914 günü Londra'da bir araya gelmişlerdi. Toplantıya Alman ve İngiliz hariciyesinden de üst düzey bürokratlar katıldılar. Hisselerinin bir miktarından vazgeçebileceği sinyalini vermesine rağmen Gülbenkyan toplantıya davet edilmedi (Ediger, 2005, 308-309; Hewins, 1957, 84; Mosley, 1976, 58).

Uzun süren müzakereler sonucu "Dışişleri Anlaşması" diye bilinen anlaşma imzalandı. Varılan anlaşmaya göre 80.000 olan şirketin hisse sayısı 160.000'e çıkarıldı. İngiliz hariciyesinin desteklediği APOC hisselerin %50'sini almıştı. Shell ve Deutsche Bank'a hisselerin %25'erlik kısmı verildi. Arada Gülbenkyan vardı ve onun da memnun edilmesi gerekiyordu. Gülbenkyan da Shell ve Deutsche Bank hisselerinden (bağış olarak) %2,5'er hisse ayrılmıştı. Şirketin merkezi Londra olacak yönetimde ise belirgin bir İngiliz ağırlığı olacaktı. Gülbenkyan'ın şirket yönetim kurulunda temsil hakkı verilmedi. Onun hisselerini Deutsche Bank ve Shell temsil edecekti. Böylece "Bay Yüzde Beş" (Mr. Five Per Cent) lakabı bu şekilde doğmuştu (Ediger, 2005, 310-311; Earle, 1924; Yergin, 2009, 183). Hatıralarında Gülbenkyan olanları şöyle anlatıyor;

Osmanlı devletinin temsilcisi Hakkı Paşa 1913 yılının son günlerinde Londra'ya geldi ve görüşmelere başladık. Uzun ve yorucu müzakerelerin sonunda Alman-İngiliz

hükümet yetkililerinin katılacağı bir konferans kararı alındı. 24 Mart 1914 yılında yapılan müzakerelerde (bu tarih diğer kaynaklarda 19 Mart olarak geçiyor) APOC'a %50, Royal Dutch-Shell'e ve Deutsche Bank'a %25'er, bana da Shell ve Deutsche Bank'ın hisselerinden %5 verildi. Anlaşma metni elime ulaştığında haklarımın gasp edilmesine çok şaşırđım. Çünkü Türk Petrol Şirketini ve bu konsorsiyumu ben kurmuştum (Hewins, 1957, 84).

Anlaşmanın tayin ettiği en önemli hususlardan biri şirket ortaklarına Osmanlı topraklarında rekabet etme kısıtlaması getirirken bu tanımın dışında kalan yerlerde aslan payını İngiltere'ye vermesidir. Çünkü bu yıllarda petrol varlığı kesinleşen bölgelerden Mısır İngiltere himayesindeydi. Dolayısıyla Mısır'da petrol arama himayedar ülkenin hakkıdır. Kuveyt zaten İngiltere ile yaptığı anlaşmalar ile topraklarında İngiltere'den başka bir gücün petrol aramasına izin vermeyeceğini kabul etmişti. İran'daki petrol imtiyazı zaten İngiliz dışişleri tarafından desteklenen D'arcy gurubu (APOC) tarafından alınmıştır. Dolayısıyla anlaşmada tanım dışı alanlar olarak tayin edilen yerlerde petrol arama hakkı şirket ortaklarına değil sadece İngiltere'ye ait olup İngiltere'nin aslan payını oluşturmaktadır (Uluğbay, 2003, 210).

Anlaşmanın imzalanmasını izleyen gün İngiliz dışişleri bakanlığının konu ile ilgili notunda şu hususlara yer verilmiştir;

Bu anlaşma bize Osmanlı hükümetinden yeni İngiliz -Alman gurubuna Mezopotamya petrol ayrıcalığının kesin olarak verilmesini isteme olanağı veriyor. Almanlar gayri resmi olarak şirketin yönetim kurulu başkanını uzun süre D'arcy gurubunun atamasını kabul ettiklerini bildirmişlerdir. Rakip guruplar tarafından hükümetçe de desteklenen karşılıklı çekişme tüm ayrıcalıkların bloke edilmesine yol açıyordu. Bu bloke ediş artık kesinlikle ortadan kalkmıştır. Bu notun altında dışişleri bakanlığının tüm üst kademesinin parafı vardır (Aktaran; Uluğbay, 2003, 211-212).

İki devlet arasındaki görüşmeler sonrasında imzalanan şirketler arası anlaşmaya Almanlar çok kısa bir sürede onay vermişken İngilizler onay işlemini I. Dünya Savaşının başlangıcına kadar geciktirip daha sonrada sessiz kalmışlardır (Kent, 1976, 97).

İngiltere 19 Mart 1914 tarihli Dışişleri Anlaşmasına onay vermemekle ince bir diplomasi sergilemiştir. Savaş çıkmaz ise yanıtını her zaman verebilirdi. Savaş çıkarsa elinde düşmanın bile onayladığı bir anlaşma olacak, ancak kendisi düşmanına savaş sonrasında hiçbir yükümlülük altında kalmayacaktı (Uluğbay, 2003, 213).

Dışişleri anlaşması imzalanmıştı şimdi sıra Osmanlı İmparatorluğunun bu konsorsiyuma vereceği petrol imtiyazına gelmişti. İstanbul-Londra arası telgraf trafiği yoğunlaştı ve Osmanlı bürokratları imtiyaz için tüm belgeleri 23 Mart'a kadar hazırladılar. Ancak imtiyaz belgelerini inceleyen Şura-yı Devlet'e göre söz konusu imtiyaz tek bir devlete verilemeyecek kadar büyüktü ve maden kanunu gereği imtiyazın ihale yapılmadan verilmesi mümkün değildi. Londra'dan gelen her türlü tehdide rağmen Şura-yı Devlet'in kararında bir değişiklik olmadı (Ediger, 2005, 310). Mayıs ayı başlarında Sadrazam Said Halim Paşa yeniden Şura-yı Devlet'ten görüş istemiş, Şura-yı Devlet 4 Haziran

günü Sadrazama Musul ve Bağdat petroleri için maden kanununun aynen uygulanması gerektiğini bildirmiştir (Kent, 1976, 109). Bunun anlamı idare anılan kanuna göre imtiyaz talep eden şirkete bir yıl arama izni verecek eğer petrol bulunursa şirketin talebi üzerine işletme için yeni bir anlaşma imzalanacaktır. Şura-yı Devlet'in bu görüşü batılı başkentlerde birtakım krizler yarattı ise de hükümet bu görüşün tavsiye niteliğinde olduğunu bildirerek krizi yatıştırmıştır. (Uluğbay, 2003, 221). Bu arada İngiltere imtiyazın 1 Temmuzdan önce verilmesi için bastırmaktadır. Çünkü bu tarih 1907 yılından beri uygulanan geçici gümrük vergisi* artışının sona ereceği gündür. Bu arada Almanya ve Rusya'nın birtakım tavizler karşılığında, geçici artışın süresinin bir yıl daha uzatılmasına sıcak bakması İngiltere'yi iyiden iyiye telaşlandırmıştır.

Savaşa birkaç gün kala İngiliz parlamentosunda heyecan doruğa çıkmıştı. Parlamento bu derece geren şey W. Churchill'in APOC'nin %51'inin İngiliz hükümeti tarafından satın almasına dair anlaşmayı onay için parlamentoya sunmasıydı. İngiltere neden Shell yerine APOC'i destekliyordu. Churchill APOC'nin, Shell gibi "kozmpolitan"*** bir şirket tarafından yutulmasını önlemeye çalışıyordu. Shell'in tüm dayatmalarına direnen Churchill 11 Temmuz günü anlaşmayı parlamentoya onaylatmayı başardı. Böylece kapitalizmin yurdu olan İngiltere'de devlet, sisteme ters düşse bile, ülke çıkarları için KİT oluşturmaktaydı (Ediger, 2005, 310-311).

Londra'dan yapılan baskılar nihayet sonuç vermiş ve Osmanlı Hükümeti 28 Haziran 1914 günü İngiltere ve Almanya büyükelçiliklerine gönderdiği notada Mezopotamya petrol imtiyazını TPC'ye vermeyi kabul ettiğini bildirmiştir. Sadrazam Said Halim Paşa'nın büyükelçilere gönderdiği, sonraki yıllarda bolca tartışılacak olan nota şöyleydi;

Bay Büyükelçi

Ekselanslarının bu ayın 19'unda bana göndermek nezaketini gösterdiği 985 nolu notayla ilgili olarak, size aşağıdaki hususları bildirmekten onur duyarım.

Musul ve Bağdat vilayetlerinde bulunmuş ve bulunacak petrol kaynakları konusunda Hazine-i Hassa yerine geçmiş bulunan Maliye Nezareti; bu kaynakları, ileride kendi katılımına ve sözleşmenin genel hükümlerine ilişkin hususları belirleme hakkı saklı kalmak koşulu ile Türk Petrol Şirketine kiralamayı kabul eder.

Şirket, iki vilayetteki petrol yatakları ile ilgisi olan üçüncü şahıslara gerektiğinde tazminat ödemek yükümlülüğündedir (Aktaran; Uluğbay, 2003, 513).

Bu mektup bir niyet açıklamasından başka bir şey değildir. Maliye Nezareti ile TPC arasında geçerli bir anlaşma imzalandığı ve yetkili makamlar tarafından onaylandığı zaman bir ayrıcalık haline gelecekti. Ancak sadrazamın bu mektubu yazdığı gün tarihin akışını

* 1907 yılında Batılı Devletlerin onayıyla geçici olarak gümrük vergileri 3 puan artırılmıştı. Bu geçici artışın süresi 1 Temmuz 1914 yılında doluyordu.

** *Kozmpolitan* deyimini göçmen Yahudi işadamları için kullanılan bir tabirdi.

değiştirecek bir olay vuku bulmuştu; Avusturya veliahdı Franz Ferdinand Saraybosna'da bir suikast sonucu öldürülmüştü ve artık savaş çok yakındı. Savaş ihtimallerinin arttığı bu günlerde İngilizler verilen niyet mektubu gereği bir imtiyaz anlaşması için Osmanlı yöneticileri ile görüşmelere başlamışlardı. Ancak 31 Temmuzda Osmanlı devleti seferberlik ilan etmiş ve görüşmelere bir sonuca varamadan ara verilmiştir (Ediger, 2005, 311-312; Uluğbay, 2003, 224-225).

Gülbenkian bu imtiyaz sözüyle ilgili olarak; Said Halim Paşa'dan alınan imtiyaz sözü (bu söz yetkisiz bir ağızdan çıkmış olsa da) veren mektup TPC'nin püf noktasıydı. Bu mektubu verirken Paşanın aklında bir an önce gümrük vergilerini yükseltme fikri vardı diyor. Oğlu Nubar ise hatıratında;

Babam (pazarlıklar süresince İngiliz hükümetini destekleyerek) petrol hakkıyla gümrük vergi artışını takas etti. Babam İngiliz hükümetine çok güveniyordu çünkü onun ortağı olan Lord Revelstoke, İngiliz dışişlerinde, finansal konularda son derece etkili bir şahıstı. Aynı zamanda mali danışman olduğu için Türk hükümetine de güvenmekteydi. Babam müzakerelerin her iki ucundaydı (Hewins, 1957, 87).

Bu müzakereler sonucu Gülbenkian yüz seksen derecelik bir dönüş kuvveti üretmişti. Bir yıl önce İngilizler, (Gülbenkian onlara takla attığı iddiasındadır) Almanlar bütün imtiyazı kapmasın diye TPC aleyhine AOPC'a destek olurken, kısa bir süre sonra TPC ve Gülbenkian lehine çalışmaya başlamışlardı (Hewins, 1957, 87).

3.4.5. I. Dünya Savaşı Sonrası Ortadoğu Petrol Düzeni ve Kırmızı Çizgi Anlaşması

“Savaşın ortaya çıkardığı en önemli gerçeklerden biri de, yüzyılın başından beri herkes tarafından kabul edilen, petrolün dünya ekonomisindeki öneminin hayati boyutlara ulaşması ve savaş sırasında rekabetin daha da kızışmasıdır” (Can, 2010, 173). Savaş sırasında İngilizlerin ilk hedefi petrol bölgelerini garantiye almaktı. Basra'dan başlayarak Musul'a kadar bütün Mezopotamya İngiliz kuvvetleri tarafından işgal edildi. Savaş sırasında petrolün önemi daha iyi anlaşıldı. Savaştan kısa bir süre önce ülkesinin petrol politikası eleştirildiğinde Clemenceau petrolü bakkalından alabileceğini söylerken savaşın başlamasından kısa bir süre sonra petrol temini için İngilizlere başvurmak zorunda kalmıştı. Savaş boyunca Müttefik Kuvvetlerin petrol ihtiyaçlarının %80'i ABD tarafından karşılandı. Ortadoğu'da ticari olarak petrol üretilmeye başlanmamıştı. Ancak petrol bölgelerini işgal eden orduları jeologlar takip ettiler. Bilhassa Mezopotamya bölgesinde İngilizler askeri ihtiyaçlar için çok kısa sürede onlarca derin olmayan kuyu açarak petrol istihsaline başladılar.

Savaştan önce büyük umutlar bağlanarak imzalanan TPC (Dışişleri Anlaşması) anlaşması savaşın patlamasıyla bir kez daha geçersiz kalmakla karşı karşıyaydı. Bu durum TPC konsorsiyumunun kurulmasına en çok emek sarf eden Gülbenkian'ı üzüyordu. Bu

hissiyatını anılarında; “Dışişleri anlaşması imzalanıp kesinleşmeden savaş çıktı ve bir kez daha çabalarım karşılıksız kaldı” şeklinde dile getiriyor (Hewins, 1957, 86).

Herkesin şirketten ve sahip olduğu imtiyazdan ümidini kestiği bir dönemde Gülbenkyan şirketi ayakta tutmak için kesenin ağzını açmıştı. 5 Kasım 1915 yılında İngilizler Almanların hisselerine el koyduklarında Gülbenkyan hariç herkes Türk Petrol Şirketi girişiminin öldüğünü düşündüler. Herkes işine bakıyordu ve şirket çözülmek üzereydi. H. Deterding ve Gülbenkyan şirketi ayakta tutabilmek için ellerini cebine attılar;

1915-1916 yıllarında şirketin kasasında rutin masraflarını (faturalar ve personel giderleri gibi günlük giderler) karşılayacak parası yoktu, kasaya para koymak gerekiyordu. Bay Deterding kendi isteğiyle bu masrafları karşılamak istediği halde, Anglo-Pers'in yöneticileriyle görüşüm ama onlar beş kuruş vermek istemediler (Hewins, 1957, 106-107).

1914 yılının son aylarında Sir Charles Greenway İngiliz dışişlerine uzun bir yazı yazarak şirketin geleceği ile ilgili görüşlerini sordu. Dışişleri yetkilileri bakanında görüşü alarak “şirket anlaşmasının geçerli bir sözleşmeye dayanmadığını bu yüzden şirketle ilgili hiçbir adımın atılmaması gerektiğini savaş bittikten sonra yeni bir statünün kurulacağı cevabını verdiler”. 1913-1918 yılları süresinde dünya konjonktürü belirsizdi ve herkes birbirini şirketten çıkarmaya çalışıyordu. Bu yıllarda şirket geçici bir ölüm halindeydi. Bu durumun üzerine şirkete yeni bir talip ekledim. “Benim teşvikimle İngiltere hükümeti Alman payını Fransızlara vermeyi vaat etti”(Hewins, 1957, 108).

28 Haziran 1914 yılında Gülbenkyan'ın oluşturmak için yıllardır mücadelesini verdiği TPC dört ortaklı olmuştu.(Royal Dutch-Shell, Anglo-Persian, Almanlar ve Gülbenkyan) Ancak kısa süre sonra çıkan savaşla Almanlar düşman oldu. Peki, Almanların bıraktığı boşluğu şimdi kim dolduracaktı. Türkler de düşman olmuştu. Kafkaslarda Ruslar Bolşevik devrimiyle devre dışı kalmış, Ermeniler Anadolu'dan çıkarılmış, ölen hasta adamın mirası yeni Türkiye'ye kalmıştı. Kısacası Gülbenkyan'ın doğudaki tüm bağlantıları buharlaşmıştı. Bu arada Amerikalılar da oyuna katılmak istiyorlardı. Gülbenkyan yeni bir dünya ile karşı karşıyaydı ve yeniden iş başı yapması gerekiyordu. (Hewins, 1957, 105).

Savaş öncesi birtakım pürüzler çözülenmiş ve Dışişleri Anlaşması imzalanmıştı. Ancak bu dönemde İngilizlerin şirketin tamamına hâkim olma çabası içine girdiklerini görmekteyiz. Bu çabadan da kısmen başarılı olmuşlardı. Şöyle ki;

Savaş, birtakım pürüzlü sorunları çözülediğinden, TPC artık bütünüyle bir İngiliz şirketi idi; Daha savaşın ilk günlerinde, Londra'da Almanların hisselerine el konulmuştu. Hükümet hisselerin %47,5'inin sahibi olan APOC'i denetim altına aldığından artık TPC'nin %72,5'ine sahipti. Ayrıca 1915 yılında İngiliz uyruğuna geçen H. Deterding (daha sonra da savaş sırasındaki hizmetlerinden ötürü soylular arasına katıldı), Royal Dutch-Shell'in elindeki %22,5 hisseyi de Londra'ya getirmişti (bu süreçte H. Deterding şirket merkezini Lahey'den Londra'ya taşımıştı). Hisselerin %5'ine sahip olan Gülbenkyan 'da İngiliz uyruğundaydı (Mosley, 1975, 61).

İngilizlerin şirketin tamamını ele geçirmelerinden, yıllarını bu konsorsiyumun teşekkülü için harcayan Gülbenkyan son derece rahatsızlık duyuyordu. Gülbenkyan'ın mücadeleyi

bırakmaya niyeti yoktu. Sürekli yeni alternatifler üzerinde çalışıyordu. Bu alternatiflerden biri de TPC'de İngilizlerin Alman hisselerine el koymalarıyla boşalan boşluğu Fransızlarla doldurmaktı. Bu yüzden şirketin çözülmemesi, yaşaması gerekiyordu. Savaşın sonlarına doğru yaşamına Paris'te devam eden Gülbenkyan, Fransızları ikna ederek, el konulan Alman hisselerini Fransız sermayedarlardan oluşan bir guruba vermesi için İngiltere ile pazarlığa ikna etti (Ediger, 2005, 331). Anılarında;

Fransa'daki bu çalışmalardan sonra Londra'ya döndüm ve dışişleri bakanının özel sekreteri Sir William Tyrrell ile temasa geçip el konulan Alman hisselerinin Fransızlara verilmesini önerdim. Aldığım olumlu işaretlerle tekrar Fransa'ya dönüp Fransız hükümetinin temsilcisi Sir Henry Berger'e durumu aktardım. Uzun bir müzakereden sonra teklifimi heyecanla karşıladılar ve Henry Berger benimle beraber müzakereleri yürütmek üzere Londra'ya geldi. Yapılan müzakereler sonucu şirketteki Alman payının Fransızlara verilmesi kararlaştırıldı. Bu karar 1920 yılındaki San Remo konferansında resmen onaylandı. APOC ve Sir Charles Greenway uzun süre bu gelişmelerin hiçbirinden haberdar değildi (Hewins, 1957, 112).

Ancak her ne kadar Fransızlar savaşın verdiği petrol kıtlığıyla petrol ayrıcalığı için can atsalar da petrol endüstrisi uzun yıllardır ihmal ettikleri bir alandı. Gülbenkyan'a göre; üç yıl öncesine kadar Fransızların petrol yarışında adları dahi anılmıyordu. Petrol ihtiyaçlarını tamamen Amerika'dan ithalat ile karşılıyorlardı. Bu yüzden Fransa'nın büyük güç olması oldukça zordu.

Gülbenkyan savaşın son yıllarında Fransa'da yaşıyordu. Bu dönem Fransa büyük bir petrol ithalatçısı olduğu için petrol şirketleri için oldukça büyük bir pastaydı. APOC'nin %51'inin İngiliz hükümeti tarafından satın alınmasıyla İngiliz donanmasının yakıt pazarından dışlanan Shell yönünü Fransa'ya dönmüştü. Fransa pazarı Standard Oil ile Shell arasında sıkı bir rekabete sahne oluyordu. İşte bu yıllarda Paris'te ikamet eden Gülbenkyan eski dostu H. Deterding'e Amerikalılar karşısında yardımcı olmaya karar verdi ve Paris'te Shell için temsilcilik yapmaya başladı.

1915-1916 yıllarında Royal Dutch Shell'in dış temsilcisi olarak Fransa'nın petrol problemini çözmek için uğraştım. Bu yıllarda daha sonra Fransız petrol şirketi olan INR bakkal birliğinden başka bir şey değildi. Fransız petrol endüstrisi yok denecek kadar azdı bu durumdan istifade eden Amerikalılar Fransızlara petrolü son derece pahalı satıyorlardı. Bu dönemde, ben, can çekişen Fransız petrol endüstrisini ayağa kaldırmak için çalıştım. Bu arada Fransız piyasasında Royal Dutch Shell'in Amerikalılarla rekabet edebilme imkânlarını artırdım (Hewins, 1957, 109-110)

Alman hisselerinin Fransızlara transferi meselesinde Deterding de, APOC şirkette baskın güç olmasın diye onay verdi. Çünkü savaş sonu düzende Amerikalılar da, açık kapı politikası adı altında Mezopotamya petrolerinden pay almak istiyorlardı. Ancak hisse devri başka sorunlar da ortaya çıkardı. Fransız petrol şirketi CFP kamu özel ortak girişimiydi (önce %35 kamu %65 özel, daha sonra %40 kamu %60 özel girişim) ve Deterding'in bu özel girişimle yakın bağlantıları vardı. Deterding bu özel girişimde yer almak suretiyle TPC'de etkin olmayı tasarlıyordu (Hewins, 1957, 113-114).

TPC'deki Alman hisselerinin akıbeti 1919 yılından sonra netlik kazanmaya başladı. 8 Nisan 1919 yılında İngilizler ve Fransızlar imzaladıkları Long-Berger anlaşmasıyla TPC hisselerinden APOC %47,5, Fransızlar (CFP) %25, Shell %22,5 ve Gülbenkyan %5 aldı. "Böylece Ortadoğu petrollerinin paylaşımı bir Kapalıçarşı esnafının sıkı pazarlıkları sonucu el sıkışılarak tamamlanmış oldu." Ancak Fransızların şirkete dâhil olmasına, hisselerinin büyük çoğunluğu Shell'e ait bir halka açık şirket kurmaları şartıyla onay verildi (Ediger, 2005, 332, Hewins, 1957, 130). Daha sonra Almanlar bu transferi mahkemeye verdiler ise de bu girişimlerinden bir şey elde edemediler (Hewins, 1957, 116). Hatıralarında Gülbenkyan Long-Berger anlaşmasından bahsederken;

Konferanstan çok kısa bir süre önce Fransız çıkarlarını temsilen konferansa katılan Henry Brenger için Paris'in itibarlı semtlerinden Rue de Grenelle'de bir konak tutup içini antika halı ve mobilyalarla ve kıymetli tablolarla donatıp Berenger'e teslim ettim. Konferans anlaşmayla sonuçlandıktan kısa bir süre sonra tabi ki Brenger bana olan borcunu ödedi (Hewins, 1957, 130).

Fransızlar anlaşma gereği Shell'in büyük ortak olduğu CFP'ı kurdular. İlerleyen yıllarda CFP şirketi TPC'de Gülbenkyan'ın en sadık müttfikisi oldu. Hatta Gülbenkyan, hissesine düşen ham petrolü Fransız piyasasında satma konusunda CFP ile anlaştı. Bu anlaşma Kırmızı Çizgi anlaşmasından sonra da yinelendi ve 1940 yılına kadar devam etti (Hewins, 1957, 115).

Aslında San Remo anlaşması geçici bir anlaşmaydı (Hewins, 1957, 134). Çünkü Atlantik ötesindeki büyük güç I. Dünya Savaşı boyunca Müttfiklere yaptığı yardımdan ve zafere olan onca katkısından sonra Mezopotamya petrol ayrıcalığından dışlanmasına homurdanarak tepki veriyordu. ABD yönetiminin kolay kolay Mezopotamya petrollerinden vazgeçmeye niyeti yoktu. Kartların bir kez daha karılması gerekecekti.

ABD yönetiminin Mezopotamya petrollerine ilgisi aslında 1910'lu yılları takiben başlamıştı. Çünkü bu yıllarda, hem petrolün sivil kullanımının artması (elektrik, otomobil sanayi) hem de ABD petrol rezervlerinin tükenmeye başladığı şeklindeki kanaat yönetimi, ülke dışındaki petrol alanlarına yöneltmişti. Bu yıllarda ABD hükümetinin diplomatik/siyasi/ekonomik desteğini alan A. Chester Mezopotamya'da bir demiryolu imtiyazı almak için İstanbul'da uzun süre kulis yaptıysa da olumlu bir sonuç alamamıştı. İşte ABD'li şirketlerin San Remo anlaşmasıyla Mezopotamya petrol alanlarından dışlanması bu akim kalmış teşebbüsü yeniden gündeme getirdi. A. Chester ve adamları 1920'li yılların başında yeni kurulan genç Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti olan Ankara'yı yoklamaya başladılar.

ABD yönetiminin İngiliz-Fransız petrol ittifakına karşı elindeki ikinci koz "Sadrazam Halim Paşa'nın mektubunun bir niyet ifadesi olduğu ve geçerli bir imtiyaz olamayacağı"

savı idi. Çünkü savaştan hemen önce bir gurup Amerikalı iş adamı Filistin bölgesinde petrol imtiyazına sahip olan Osmanlı vatandaşlarından bu haklarını satın almışlar ancak bölgeye gönderdikleri jeologlar İngiliz hükümetinin “Osmanlı Devletinin verdiği imtiyazların artık geçerli olamayacağı” savıyla bölgeye sokulmamışlar, teknik alet ve edevatlarına da el konulmuştu (Ediger, 2005, 359). Bu teknik ekipmanlar, savaş sırasında Mezopotamya bölgesini işgal ettiklerinde İngilizlerin çok işlerine yarayacaktı. Bu arada yeni kurulan Irak devletinin Mezopotamya bölgesinde imtiyaz vermeye yetkili olduğu savı da dillendiriliyordu. Gülbenkyan bu atmosferi anılarında;

Bu dönemde geçmişe göre Amerikalıların pozisyonu daha güçlüydü ve Amerikalılar üç yıl önceki “geçici” anlaşmada revizyon istiyorlardı. Amerikalılar (Amerikalı petrol şirketleri) arkalarına aldıkları hükümet desteğini de kullanarak Musul ve Bağdat’ın artık Irak’a ait olduğunu ve bu imtiyaz anlaşmasının geçersiz olduğunu söylüyorlardı. Gülbenkyan bunun bir blöf ve göz boyama olduğu kanaatindeydi (Hewins, 1957, 136).

Şimdi ABD yönetimi bu kozları kullanarak kartların yeniden karılmasını ve kendisine de bir payın verilmesini temine çalışıyordu. ABD hem Mezopotamya imtiyazını geçersiz olduğu iddiasını dillendiriyor hem de yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile sıcak ilişkiler kurmaya gayret ediyordu.

Türk-Yunan uyuşmazlığına konu olan Batı Anadolu’daki ihtilafın çözümü için Milletler Cemiyeti tarafından görevlendirilen Amiral Bristol’un Türk tezlerine destek veren raporu Ankara’da sempati ile karşılanmıştı. Lozan görüşmeleri sırasında henüz Musul sorunu çözülmediğinden ABD bu tavrıyla eğer konsorsiyuma alınmazsa, Musul’un İngiltere’ye verilmek yerine, Türkiye’ye bırakılmasına destek verebileceğini ima ediyordu. Çünkü Mütareke imzalandığında Musul hala Osmanlı toprağıydı ve Mütareke şartlarına aykırı olarak İngiltere tarafından işgal edilmişti. Bu şekilde “ABD hükümeti, İngiltere’ye Mezopotamya konusunda kendisini dışlayan yeni bir oyun oynaması halinde ciddi bir siyasi çatışmaya hazır olması” gerektiği mesajını veriyordu (Uluğbay, 2003,327).

Anılarında Gülbenkyan bu durumu;

1920 yılının 24 Nisanında imzalanan San Remo anlaşmasına göre APOC %47,5, Fransızlar %25, Royal Dutch-Shell %22,5, Gülbenkyan %5 alacaktı. Amerikalıların konsorsiyumun dışında kalmaları yeni bir krize sebep oldu. Hiçbir üye kendi payından vazgeçmek istemiyordu. Anlaşmadan çıkarları tatmin edilemeyenler Said Halim Paşa’nın (sadrızam) verdiği mektubun dolayısıyla imtiyazın geçersiz olduğu teranesini dillendirmeye başladılar. Bu durumda ben İngiliz temsilci olan Sir William Tyrrell’e tüm paydaşları toplayıp öyle ya da böyle Amerikalıların konsorsiyuma alınması gerektiğini söylemesini tavsiye ettim (Hewins, 1957, 133).

Bu yıllarda, küllenmiş olan A. Chester imtiyaz talebi yeniden gündeme gelmeye başladı; “8 Şubat 1922 tarihinde (yazılı olarak) dışişlerine başvuran Chester, yeni gelişmeler doğrultusunda projesini yetkililerle görüşmek istediğini bildirdi” (Can, 2010, 231). Bu

dönemde Ankara’da Chester projesine sempatiyle bakılmasının sebebi girişimcilerin Amerikalı olmasıydı. Zira İngiltere Yunan işgalcileri desteklediği için ülkede bir İngiliz düşmanlığı hâkimdi (Can, 2010, 241). Bu arada A. Chester’in ortaklarından Kanada vatandaşı Clayton-Kennedy’nin İngiliz ajanı olduğu yönündeki (muhtemelen İngiliz kaynaklı) söylentiler projeye karşı kamuoyunda bir şüphe belirmesine sebep oldu. Ülkedeki Amerikan temsilcilikleri uzun süre bu iddianın asılsız olduğunu anlatmak için uğraştılar (Can, 2010, 242). Projeye Ankara’da sempatiyle bakılsa da Amerikan mali çevreleri projeye sıcak bakmıyorlardı. Bunun sebebi petrol getirisi sağlayacak olan Musul bölgesinin Lozan’da Türkiye’ye verilmemesinin yarattığı belirsizlikti (Uluğbay, 2003, 418). Bu dönemde Amerikalılar üç koldan petrol imtiyazı takibi yapıyorlardı;

- Mezopotamya petrol paylaşımı için TPC ile müzakere yürüten Amerikalı büyük petrol şirketleri
- Avukat S. Ultermayer’in sözcülüğünü yaptığı II. Abdülhamit’in varislerinden oluşan ve bölge petrollerinde hak sahibi olduklarını iddia edip imtiyazı aldıktan sonra Amerikan-İngiliz çevrelerine satmayı isteyen gurup. (İstanbul Hükümeti daha önce yayınlanan padişah fermanıyla Hazine-i Hassa’dan alınıp Maliye Nezaretine verilen Mezopotamya petrol bölgelerini 1920’de çıkardığı bir kararname ile yeniden Hazine-i Hassa’ya vermişti)
- Chester Gurubu

ABD dışişleri bakanlığı bu üç gurubu da diplomatik olarak (hiçbir ata oynamadan) desteklemekteydi (Can, 2010, 243-244). Ancak yönetimin genel eğilimi TPC’de tatmin edici bir pay (TPC’nin en az ¼’ü) alabilmek şeklindeydi. Bu yüzden İngilizlerin %12 ve %20 şeklindeki teklifleri kabul görmedi (Ediger, 2005, 371-372; Can, 2010, 245-246).

Amerikan yönetimi Lozan’da mevcut alternatiflerden hiçbirine angaje olmadan ve hiçbirini dışlamadan gözlemci olarak katılıyordu. Her ne kadar Musul meselesi bir Türk-İngiliz sorunu olarak dursa da petrol açısından aslında İngiliz-Amerikan çatışmasına konu teşkil ediyordu (Aktaran; Can, 2010, 247).

Yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti her ne kadar Musul’u kendi sınırları içerisinde olduğunu iddia etse de “bir topraktaki petrolü işletmek için illa da o toprağa sahip olmak gerekmez” söylemini benimseyerek ülkesinde siyasi tutkulara sahip olmayan güçlerin (bu güç ABD’den başkası değildi) petrol işletmesine karşı değildi (Can, 2010, 248). Türk hükümetinin bu bakışı 8 Nisan 1923 tarihinde projenin Meclise sunulması ve kısa süre sonra Meclisçe onaylanmasıyla somutlaştı (Can, 2010, 255-261).

Her ne kadar Amerikalılar Ankara’da imtiyaz peşinde koşuyorlarsa da hükümetin gözü TPC ile yürütülen müzakerelerdeydi. Bu müzakerelerde mesafe aldıkça Chester imtiyazı cazibesini kaybetmekteydi. Gülbenkyan’ın deyimiyle “hiçbir üye kendi payından

vazgeçmek istemiyordu... ABD'liler de prestijleri gereği şirkette diğerlerinden daha az bir hisseyi kabule yanaşmadılar” (Hewins, 1957, 133). Uzun süren müzakerelerde Gülbenkyan'ın sunduğu iki öneri süreci tıkama noktasına getirmişti. Amerikalılar TPC'nin sadece ham petrol üreten yapıda olmasını isterken Gülbenkyan üretimden pazarlamaya tüm faaliyetleri kapsayan bir şirket olmasını istiyordu. Böylece sadece ham petrol üretiminin %5'ine değil, tüm üretim ve pazarlama karınının %5'ine konacaktı. Bu öneri Amerikalılarda rahatsızlık yarattı ve İngiliz dışişlerinden Gülbenkyan'a baskı yapmasını istediler. Gülbenkyan'ın ikinci önerisi TPC anlaşmasına bir madde konularak eski Osmanlı toprakları dışında şirket ortaklarının ayrı ayrı petrol aramalarının yasaklanmasıydı. Bu ilke esasında 19 Mart 1914 tarihindeki TPC anlaşmasında (Dışişleri Anlaşması) mevcuttu (Uluğbay, 2003, 429-430). ABD dışişleri yetkilileri bu önerinin “Açık Kapı” ilkesine aykırı olduğunu söyleseler de Amerikalı petrol şirketlerinin bir an önce işbaşı yapma konusundaki acelecilikleri, Amerikalıları Gülbenkyan'ın bu son önerisini kabule mecbur bıraktı (Hewins, 1957,141; Mosley, 1975, 69-70; Sampson, 1976, 90-91). Anlaşma gereği “hissedarların hiçbirisi, ortakların izni ya da katkısı olmaksızın eski Osmanlı İmparatorluğu topraklarında bulunacak petrol yataklarını işletemeyecekti”(Mosley, 1975, 70).

Uzun süren müzakereler 1928 yılında sonuçlanmış, sonunda tüm paydaşların (APOC, Shell, Fransızlar ve Amerikalılar) %23,75' e razı olduğu ve Gülbenkyan'ın %5'inin korunduğu bir anlaşma sağlanmıştı. Böylece Amerikalı petrol şirketleri de konsorsiyuma dahil oldular. Ancak kimse eski anlaşmanın kapsam alanı olan Osmanlı İmparatorluğunun sınırlarını bilmiyordu. Bu temel noktayı aydınlatmanın imkânsızlığı yüzünden konferans başarısızlıkla sonuçlanacaktı ki Gülbenkyan masanın ortasına koyduğu dünya haritasına kırmızı bir kalemle Osmanlı İmparatorluğunun sınırlarını çizdi. “İşte 1914 yılında gördüğüm haliyle Osmanlı İmparatorluğu” dedi. “Orada doğduğum, orada yaşadığım ve çalıştığım için sınırlarını herkesten iyi bilecek durumdayım. Bunu benden daha iyi bildiğini bilen varsa yanlışımı düzeltsin” dedi. İran ve Kuveyt bu sınırların dışında, başta Türkiye olmak üzere tüm Ortadoğu bu sınırların içinde kalıyordu. Taraflar haritaya şöyle bir göz attıktan sonra anlaşmayı imzaladılar. Taraflar Gülbenkyan'ın tanımını kabul edip Kırmızı Çizgi Anlaşması'nı imzalamakla bu ufak tefek Ermeniye yıllık elli milyon dolarlık bir gelir sağladıklarının farkında bile değillerdi (Hewins, 1957, 133; Mosley, 1976, 70-71; Uluğbay, 2003, 430; Sampson, 1976, 91).

Harita 1: Kırmızı Çizgi Anlaşmasının Sınırlarını Gösteren Harita

Kaynak: Hewins, 1957, 51; Sampson, 1976, 92.

Gülbenkian, vefat edeceği 1955 yılına kadar yaşamını petrol mücadelesine adanmış bir “petrol diplomati” olarak sürdürdü. Financial Times onun için “petrolün sonsuz olanaklarını gören ilk kişilerden biridir” diye yazmıştı. Gülbenkian yaşamı boyunca her eğilimi izledi ve her türlü çıkar çevreleri ile iş yaptı (Hewins,1957, 40-41). 1890’lı yıllarda onu Bakü petrol sahasında görüyoruz. 1900’lü yılların başında Avrupa’daki petrol şirketleri arasında mekik dokurken. 1917 yılında Bolşevik Devrimiyle Rus petrolü piyasadan çekilmiş Avrupalı şirketler büyük bir petrol arz kıtlığı yaşıyordu. İşte bu atmosferde Gülbenkian’ı

Meksika körfezinde petrolcülerle pazarlık yaparken görüyoruz.

Kendi deyimiyle “petrol ilişkileri kaygandı”. Gülbenkyan yaşamı boyunca bu kaygan zeminde sürekli saf değiştirdi, fakat her zaman kazanan tarafta olmayı ihmal etmedi. “1914 yılından itibaren kazanan tarafı (Entente Cordiale) destekledi. Fakat o hiçbir zaman aptal olmadığı için Ortadoğu konusunda İngiliz-Fransız etkinliğinin ve anlaşmasının kalıcı olmadığını biliyordu ve bu defa Amerika ve Rusya’ya yanaştı” (Hewins, 1957, 106). Hayatı tam bir “çok taraflı diplomasi” örneğidir; Gülbenkyan 1902 yılında İngiliz vatandaşlığına geçmiş ve bir taraftan batılı güçlerin büyük korumasından istifade ederken diğer taraftan bir ayağı -Osmanlı devletinin mali danışmanı olarak- doğuda olmuştur. Buna rağmen o asla şarka entegre olmamış, karargâhını Londra’ya kurmuştu. O aslında beynelmilel bir şahıstı. Karargâhı Londra’da olmasına rağmen Fransa’da da bir evi ve metreslerini başarılı bir şekilde yerleştirdiği Ritz otelinin Paris ve Londra binalarında da sürekli birer süiti vardı. Sık sık İngiltere Fransa arasında yolculuk yapmak ona zor gelmiyordu (Hewins, 1957, 89).

Uluslararası petrol diplomasisini başarıyla yürüten Gülbenkyan yaşamı boyunca büyük çıkar çevreleriyle mücadele etmiş ve uzlaşmaz çıkarlar arasında büyük kazançlar elde etmeyi başarmıştı. Gülbenkyan, African & Eastern Concessions’daki %40 olan hissesini, TPC’de önce %40’a daha sonra %15’e, 1913’te %5’e nasıl başarılı bir şekilde indirdi? Bunun izahı bu rekabette çok büyük şirketlerin çıkarlarını kovalamasıdır. O “ben uzlaşmak için elimden geleni yaptım” diyor. Oğlu Nubar;

Babam açgözlü biri değildi. O sadece kazancını artırmak istiyordu. Müzakere onun hobisiydi. Onun önceliği ödül kazanmak değildi, o aynı zamanda dünyanın en büyük finansal güçleriyle ve beyinleriyle, başarının bir göstergesi olarak, büyük çıkar çatışmaları arasında uzlaşmayı sağlamak için mücadele etmekten zevk alırdı. 1948 de Red Line Aggrement’in çizdiği sınırlamalar kaldırıldığında ne kadar para kaybettiğine bakmadan Amerikalıların sisteme girmesine müsaade etti (Amerikalıların monopolistik metotlarından hoşlanmasa da) Babam olacıklardan asla endişe etmezdi. Petrol diplomasisi politika gibidir ve o bunu bir sanat olarak kabul ederdi.” diyor (Hewins, 1957, 88).

1924 yılında Amerikalıların TPC’ye nasıl dâhil olacakları müzakere edilirken Amerikan tarafını temsil eden W. Teagle, müzakere sürecini sürekli tıkayan Gülbenkyan’la yüz yüze görüşmeye karar verdi ve Londra’daki Carlton Oteli’nde buluşup yemek yemek için randevu ayarladı. Görüşme sırasında Teagle’in Gülbenkyan’a “petrol tüccarı” şeklinde hitap edince;

Gülbenkyan, öfkeden kıpkırmızı kesilip masaya yumruğunu vurarak “genç adam bana asla petrol tüccarı diyemezsin dedi”. Teagle’ın mahcupça “peki size nasıl hitap edeyim” sorusuna; “Ben iş mimarıyım. O şirketin veya bu şirketin tasarımı yaparım. Türkiye Petrol Şirketi’nin tasarımı da ben yaptım ve şirkette Deterding için bir oda ayarladım, Fransız için de bir oda ayarladım, senin için de bir oda... Öfkesi yine de yatışmamıştı. Sözlerini şöyle bağladı; “Şimdi siz bir araya geldiniz,

beni kapı dışarı etmeye çalışıyorsunuz”(Yergin, 2009, 199).

Hayatı boyunca petrol imtiyazı takip etse de Gülbenkyan'ın petrolle ilişkisi sınırlı kalmıştır. Örneğin hayatı boyunca petrol imtiyazını elde etmek için uğraştığı Mezopotamya'ya hiç gitmemiştir.1928'de Kırmızı Çizgi anlaşması imzalandığında Gülbenkyan, kiraladığı bir yatla, kızı Rita'yı da yanına alarak seyahate çıkmıştı. Yolculuk sırasında su üzerinde yüzen devasa bir gemi görünce kızına; Nedir bu kocaman şey diye sormadan edememişti. Çünkü Bay Yüzde Beş hayatında hiç petrol tankeri görmemişti.

Başarılı bir iş yaşamı süren Gülbenkyan Mezopotamya bölgesinde ticari petrolün keşfiyle servetini katlamaya başladı. Bu zengin adam ömrünün kalan kısmını kıymetli sanat eserleri toplamakla geçirdi. Hatta anılarında Rus Çarını deviren Bolşeviklere haber salarak Rusya'nın zengin sanat eserlerine talip olduğunu anlatmaktadır. Topladığı bunca nadir eserle eski memleketine (İstanbul) bir müze açmak istediye de devrin yöneticileri bu işe sıcak bakmadılar. O da bu zenginliği Lizbon'da kendi adına açtığı müzede topladı. Ölümünden sonra adına kurulan “Gulbenkian Fondation” birçok hayır hizmetine imza atmaktadır. Bu hayır hizmetlerinden, en çok, bugün dünyanın birçok yerine dağılmış olan Ermeni cemaati istifade etmektedir.

Sonuç

Bu tezin temel hedefi Osmanlı Devletinin ve onun mirası üzerine kurulan Türkiye Cumhuriyetinin Mezopotamya'nın zengin petrol kaynaklarından dışlanma sürecini analiz etmektir. Bu süreci iyi anlayabilmek için birinci bölümde endüstrileşmiş Batılı güçlerin bölge kaynakları üzerindeki emellerinin teorik arkaplanını teşkil eden jeopolitik teorilere değinildi. Bu bağlamda jeopolitik, jeoekonomi ve enerji jeopolitiği kavramları zemininde Batılı güçlerin bölgenin zengin petrol kaynaklarını kontrol etme mücadelesi anlamlandırılmaya çalışıldı. Bütün bu analizlerin sonunda aslında bilimsel bir çalışma olarak telakki edilen jeopolitik kuramsallaştırmanın, hegemonya peşinde koşan devlet adamlarına bu amaçlarına ulaşmalarını sağlayacak araç ve yöntemleri gösterdiği ortaya konuldu. Yine bu çalışma, devletlerin coğrafyaya bağlı güçlü ve zayıf yönlerini değerlendiren jeopolitisyenlerin mensubu buldukları ülkelerin yönetimleri ile aralarında anlamlı ilişkilerin varlığını ortaya koydu. Öyle ki her büyük gücün ekseninde gelişen jeopolitik kuramsallaştırma faaliyeti aynı zamanda o ülkenin ekonomik/politik önceliklerini tayin eden en güçlü eğilimi teşkil etmiştir.

Bu çalışma uluslararası çatışmaların ekonomik temellerine değinmek suretiyle imalat verimi ve sanayi kapasitesinin ülkelerin en önemli dış politik gayelerinden biri olduğunu ortaya koymuştur. Bu sayede ülkelerin ulusal çıkarlarına en ziyade katkı sağlayan

unsurlardan birinin de ekonomik avantajlar olduğu ortaya konuldu. Enerji kaynakları üzerinde süren yoğun mücadele de bu kaynakların endüstriyel kapasiteye ve imalat verimine olan eşsiz katkısından kaynaklanmaktadır. Enerji kaynaklarının ulsal çıkar üzerindeki bu belirleyici etkisi enerji talebinin hızla arttığı günümüzde ve gelecekte bu kaynaklar üzerindeki mücadelenin aratarak süreceğine de işaret etmektedir. Bu çalışma geçmişte başta Ortadoğu bölgesi olmak üzere yoğun enerji kaynaklarının bulunduğu bölgelerin, üzerinde en fazla çatışmanın olduğu alanlar olduğunu ortaya koymaktadır. Gelecekte de bünyesinde yoğun enerji kaynakları barındıran bölgelerdeki çatışma eğilimlerin artarak süreceği bu çalışmanın en önemli öngörülerinden biridir.

Bu çalışma, C. S. Gülbenkyan'ın aracılık faaliyetlerinin, Mezopotamya petrol kaynakları üzerinde arzuları olan ülkelerin dış siyasetlerine olan etkisini irdelemiştir. Bu araştırmanın sonucunda Gülbenkyan'ın yoğun çabasının çatışan tarafları Turkish Petroleum Company konsorsiyumu altında toplayan en önemli etken olduğu sonucuna varılmıştır. Öyle ki 1912 yılında, dünyanın her yerinde birbirleri ile yoğun bir çatışma içinde olan ve iki yıl sonra karşı saflarda dünya savaşına girecek olan Almanya ve İngiltere bu konsorsiyum şemsiyesi altında bir araya gelebilmişlerdir. Bu ittifakın Osmanlı devleti açısından en büyük etkisi de tek başlarına İmparatorluk topraklarından bir parça koparmaya cesaret edemeyen bu rakip devletlerin İmparatorluk kaynakları üzerindeki çıkarlarını uzlaştırarak yekvücut halinde İmparatorluğun karşısına dikilmeleridir.

Bu tez I. Dünya Savaşı sonrasında Ortadoğu'da zengin petrol sahaları üzerinde kurulan ulusal devletlerin Gülbenkyan'ın sağladığı uzlaşi sebebiyle kendi kaynaklarını farklı yollardan işletme alternatiflerinin ortadan kaldırıldığını da oratya koymuştur. İlgili bölümde ayrıntıları ile incelendiği üzere Gülbenkyan Turkish Petroleum Company'nin (1929'dan sonra Iraq Petroleum Company) sözleşmesine daha sonra Kırmızı Çizgi Anlaşması ile belirlenen sınırlar içerisinde petrol arama/çıkarma faaliyetlerine rekabet kısıtlaması getiren bir madde koydurmuştu. Bu madde uyarınca belirlenen bölgede çıkan tüm petrol dört paydaş arasında eşit olarak (%23,75) paylaşılacak, petrolün %5'i de Gülbenkyana verilecekti. Anlaşma, şirketlerin bölge petroleri üzerinde tek taraflı girişimlerini yasaklamıştı. Bu yüzden bölge ülkeleri petrol kaynakları bakımından uzun süre bu konsorsiyuma mahkum kalmış, kendi kaynaklarını farklı yollardan işletme olanağından yoksun kalmışlardır.

Gülbenkyan'ın petrol diplomasisi ile geçen mücadelesinde İngiltere'ye karşı özel bir ilgisinin varlığı da bu tezin ulaştığı sonuçlardandır. Gülbenkyan 1896 yılında İstanbul'dan kaçmak zorunda kaldığında önce Mısır'a daha sonra İngiltere'ye sığınmış, kısa süre sonra da İngiliz uyruğuna geçmişti. İngiliz sermayesinin Mezopotamya petrollerine

ilgi duymasında Gülbenkyan'ın katkısı inkar edilemez. Gülbenkyan İstanbul'da İngiliz sermayesinin önde gelen isimlerine uzun süre danışmanlık yapmış, İngilizler adına petrol imtiyazı almak için uğraşmıştır. Ancak tek başlarına İngilizlerin bölge kaynaklarını kontrol etmelerine de razı olmamıştır. Bunun için I. Dünya Savaşı öncesi Almanya'nın ve İngiliz-Hollanda ortaklığı olan Shell'in, savaş sonrası dönemde sırasıyla Fransa ve ABD'nin konsorsiyuma girmesine aracılık ederek baskın bir İngiliz etkisine karşı kendi hissesini korumak için bu güçleri denge unsuru olarak kullanmıştır.

Bilindiği üzere I. Dünya Savaşı sonrası küresel düzende İngiltere'in bıraktığı boşluğu ABD'doldurmaya başlamıştı. Bu dönemde İngiltere yönetimi ABD'nin Ortadoğu petrollerinden kendisini dışlamasından büyük kaygı duyuyordu. Gülbenkyan sınırlarını çizdiği Kırmızı Çizgi Anlaşması ile İngilizlerin bu kaygılarını gidermiştir. Çünkü Kırmızı Çizgi Anlaşması ile Ortadoğu petrollerini aralarında eşit olarak paylaşan dört paydaştan birisi bizzat İngiliz hükümetinin büyük ortağı (%51) olduğu AOPC, diğeri de İngiliz vatandaşları olan Samuel-Deterding'e ait olan Shell'di, ayrıca Gülbenkyan'ın kendisi de bir İngiliz vatandaşıydı. Bu anlaşmayla İngilizler bölge petrol kaynaklarının neredeyse % 50'sine konmayı başarmışlardır. Anlaşma sonucu İngiltere'nin ABD'nin rekabeti karşısında bölgede gerilemekte olan üstünlüğü yirmi yıl süreyle dondurulmuştur. Gülbenkyan'ın bütün bu anlaşmalar boyunca İngiliz dış/enerji politikalarına angaje olmasının gerekçesinin, İngiltere'nin bölgede bağımsız bir Ermeni devleti kurulmasına verdiği destek olduğu düşünülmektedir.

Gülbenkyan'ın petrol diplomasisinin ülkemiz açısından başka bir sonucu da ülkemizde varlığı tahmin edilen petrol yataklarının Kırmızı Çizgi Anlaşması'nın ortaya koyduğu şirket dayanışması sonucu uzun yıllar çıkarılamamış olması kanaatidir. Çünkü Türkiye Cumhuriyeti topraklarının ve karasularının tamamı Gülbenkyan'ın şirketlere rekabet kısıtlaması getiren Kırmızı Çizgi Anlaşmasının çizdiği sınırlar içinde kalmaktadır. Bu şirket dayanışmasının varlığı yada yokluğu, ülkemiz kaynaklarının işlenmesindeki etkisi, üzerinde çalışılmayı bekleyen önemli bir alan olduğu düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- AJAMI, Fuad (1993) “But They Said, We Will Not Hearken”, Foreign Affairs September/October, p 1-9.
- AKPINAR, Erdal-BAŞIBÜYÜK, Âdem (2011) “Jeoekonomik Önemi Giderek Artan Bir Enerji Kaynağı; Doğalgaz” Turkish Studies, Volume 6/3 Summer.
- ALTIN, Vural (2008) “Enerji ve Hayat Konferansı”, Atılım Üniversitesi, İstanbul 19.11.2008
- ALTINBAŞ, Deniz (2006) “Avrupa’da Kimlik ve Medeniyetler Çatışması”, ASAM Stratejik İnceleme E-dergi, s:52-61.
- ARI, Tayyar (2008) *Uluslararası ilişkiler teorileri*, Bursa, Marmara Kitap Merkezi (MKM).
- ARIBOĞAN, Deniz Ülke (1998) *Kabileden küreselleşmeye uluslararası ilişkiler düşüncesi*, İstanbul, Gündüz Basın Yayın.
- ARMAOĞLU, Fahir (2009) *20. yüzyıl siyasi tarihi*, İstanbul, Alkım Yayınevi.
- BAIROCH, Paul (1973) *Üçüncü dünya çıkmazda*, Ankara, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Matbaası.
- BERK, Fatih Mehmet- ARSLAN, Mustafa (2009) “Alfred T. Mahan ve Deniz Egemenliği Teorisi”, Tarihın Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı 2, Sayfa 15-27.
- BİLGİN, Onur (2010) “Petrol ve Suudi Arabistan: Bir Lütuf mu Yoksa? Bela mı?” Akademik Ortadoğu, Cilt 5, Sayı 1.
- BOSWORTH, R. J. B. (1983) *Italy and the Approach of The First World War*, London, MacMillan.
- BOZDAĞ, İsmet (2005) *Sultan abdülhamid’in hatıra defteri*, İstanbul, Pınar Yayınları.
- BRASSEY, Thomas (1947) *Brassey’s naval annual*, London, MacMillan.
- BRZEZINSKI, Zbiginew (1997) *Büyük satranç tahtası*, İstanbul, İnkılap Yayınları.

- BRZEZINSKI, Zbigniew (2003) “Hegemonic Quicksand”, National Interest, winter 2003/04. s.6.
- CALLENDER, Harold (1927) “Alsace-Lorraine Since The War”, Foreign Affairs, Vol. 5, No. 3, Apr., pp. 427-437.
- CAMERON, Rondo (1982) “The Industrial Revolution: A Misnomer” The History Teacher, Vol. 15, No. 3, May, pp. 377-384.
- CAN, Bülent Bilmez (2010) *Demiryolundan petrole chester projesi (1908-1923)*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- CARR, E. Hallett (2010) *Yirmi yıl krizi (1919-1939)*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- CETRON, Marvin J.-COATES Vary T. (1973) “Energy and Society”, Proceedings of the Academy of Political Science, Vol. 31, No. 2, The National Energy Problem, Dec., pp. 33-40.
- CLARK, Gregory- JACKS, David (2007) “Coal and The Industrial Revolution, 1700–1869”, European Review of Economic History, 11, 39–72, Cambridge University Press Printed in The United Kingdom.
- COSTACHIE, Silviu- DAMIAN, Nicolae (2010) “Ratzel and The German Geopolitical School –The Inception of Culture as an Essential Element and Factor in The Political Geography” Revista Română de Geografie Politică Year XII, no. 2, November, pp. 298-308.
- COŞKUN, Bezen Balamir (2010) “İran’ın Enerji Kaynakları ve Küresel Enerjinin Jeopolitiği”, Zirve Üniversitesi Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- COŞKUN, M. Yahya (2007) “Enerji Tarihi Nasıl Etkiledi”, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Şubat, s.33-38.
- CRAFTS, N. F. R. (1983)“British Economic Growth, 1700-1831: A Review of the Evidence” The Economic History Review, New Series, Vol. 36, No. 2, May., pp. 177-199.
- ÇUKUROVA, Bülent (2005) “1921-1922 Yıllarında Ermeni Komitelerinin ve Patrikhanenin İstanbul’daki Faaliyetleri,” Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi s. 35-36,(Mayıs-Kasım), 283-290.

- DAVUTOĞLU, Ahmet (1993) “Fukuyama’dan Huntington’a Bir Bunalımı Örtme Çabası ve Siyasi Teorilerin Pragmatik Kullanımı”, İzlenim, Ekim, Sayı 10.
- DAVUTOĞLU, Ahmet (2001) *Stratejik derinlik*, İstanbul, Küre Yayınları.
- DIEBOLD, William (1948) “The Choice in the Ruhr”, Foreign Affairs, Vol. 27, No. 1, Oct., pp. 117-128.
- DUGİN, Aleksandr Geleviç (2005) *Rus jeopolitiği avrasyacı yaklaşım*, İstanbul, Küre Yayınları.
- DURAND, Daniel (1966) *Milletlerarası petrol politikası*, İstanbul, Tan Matbaası.
- EARLE, Edward Mead (1923) “The Secret Anglo-German Convention of 1914 Regarding Asiatic Turkey”, Political Science Quarterly, Vol. 38, No. 1, Mar., pp. 24-44.
- EARLE, Edward Mead; “The Turkish Petroleum Company-A Study in Oleaginous Diplomacy”, Political Science Quarterly, Vol. 39, No. 2 (Jun., 1924), pp. 265-279.
- EARLE, Edward Mead (2003) *Bağdat demir ve petrol yolu savaşı (1903-1923)*, İstanbul, Örgün Yayınevi.
- EDİGER, Volkan Ş. (2005) *Osmanlı’da neft ve petrol*, Ankara, ODTÜ Yayıncılık.
- EMEKLİLER, Bilgehan-ERGÜL, Nihal (2010) Bilge Strateji, Cilt 1, Sayı 3, Güz .
- ENGDAHL, William (2008) *Petrol para iktidar; anglo-amerikan politikası ve yenedünya düzeni*, İstanbul, Alfa Yayınları.
- FENDOĞLU, H. Tahsin (2006) “Türk (Osmanlı) ABD İlişkileri Bağlamında Ermeni Sorunu”, Türk Ermeni İlişkileri (içinde), editörler, İdris Bal, Mustafa Çufalı. Ankara: Lalezar Kitabevi.
- FIELDHOUSE, D. K. (1982) *Colonial Empires: A Comparative Survey From The Eighteenth Century*, London, MacMillan.
- FOSTER, Jhon Bellamy (2006) “The New Geopolitics of Empire”, Monthly Review January.
- FREMDLING, Rainer (1995) “Anglo-German Rivalry on Coal Markets in France Netherlands and Germany 1850-1913”, Research Memorandum GD-21 December.
- GALLOIS, Lucien (1918) “Alsace-Lorraine and Europe”, Geographical Review, Vol. 6,

No. 2, Aug. pp. 89-115.

GÖLBAŞI, Haydar-DEVER, Ayhan (2007) “Medeniyetler Çatışması Teorisi ve Dinler Çatışması: Kendini Gerçekleştiren Kehanet”, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 8, Sayı 1.

GÜLTEKİN, Ali Haydar (1995) “Endüstriyel Gelişme Tarihinde Mineral Kaynaklar” Jeoloji Mühendisliği, Sayı 46.

HACISALİHOĞLU, İ. Yasar (2008) “Kuramsal Ve Kavramsal Bir Çözümleme: Mekân-Güç-Çatışma ve Jeopolitik”, Beykent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Dergisi, Cilt 1, No. 2, s.22-44.

HALAÇOĞLU, Ahmet (2006) “XIX Yüzyılın Sonlarında Ermeni İsyanları 1895 Trabzon Olayları Örneği”, Türk Ermeni İlişkileri (içinde), editörler, İdris Bal, Mustafa Çufalı. Ankara: Lalezar Kitabevi.

HENDERSON, O. V. (1975) “The Rise of German Industrial Power, 1834-1914”, University of California Press, Los Angeles.

HERBIG, Bergrat Ernst-BIEMÜLLER, Andreas (1920) “The Coal Question in Germany” Annals of the American Academy of Political and Social Science, Vol. 92, Social and Industrial Conditions in the Germany of Today, Nov., pp. 66-75.

HERWIG, Holger H. (1999) “Geopolitik: Haushofer, Hitler and Lebensraum”, Journal of Strategic Studies, 22:2-3, p218-241. Makalenin Türkçesi için bkz. GRAY, Colin S.-SLOAN, Geoffrey, “Jeopolitik, Strateji ve Coğrafya” 2003, ASAM Yayınları.

HEWINS, Ralph (1957) *Mr. Five Per Cent The Biography of Clouste Gulbenkian*, London, Hutchinson & CO. LTD.

HULL, Edward (1861) *The Coal-Fields of Great Britain: Their History, Structure, and Duration*, London, Edward Stanford 6 Charing Cross.

HUNTINGTON, Samuel (1993) “The Clash of Civilizations”, Foreign Affairs, Volume 72 No.3.

HUNTINGTON, Samuel (1997) “The Erosion of American National Interests”, Foreign Affairs, Sep/Oct., Vol. 76 Issue 5, p28-49.

İBN HALDUN (2004) *Mukaddime*, İstanbul, Yeni Şafak Kültür Armağanı Dizisi.

İLHAN, Suat (1989) *Jeopolitik Duyarlılık*, İstanbul, Ötüken Yayınları.

- İMANOV, Vügar (2008) *Avrasyacılık rusya'nın kimlik arayışı*, İstanbul, Küre Yayınları.
- İNAN, Şükrü (2011) “Dünyada ve Türkiye’de Jeoekonomi Çalışmaları ve Öğretimi”, Bilge Strateji, Cilt 3, Sayı 4, Bahar.
- İŞYERİ, Emre(2009) “The US Grand Strategy and the Eurasian Heartland in the Twenty-First Century”, Geopolitics, 14: 1, 26-46.
- KARACA, R. Kutay (2003) “Petrol ve Petrolün Stratejik Önemi” Stratejik Araştırmalar Dergisi, Sayı 1.
- KARADAĞ, Raif (2010) *Petrol fırtınası*, İstanbul, Truva Yayınları.
- KENNEDY, Paul M. (1983) *The rise and fall of british naval mastery*, London, MacMillan.
- KENNEDY, Paul (2010) *Büyük güçlerin yükselişleri ve çöküşleri*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları.
- KENNEDY, Paul (1989) *Strategy and diplomacy 1870-1945*, Fontana Press, Second Edition.
- KENT, Marian (1999) *Osmanlı imparatorluğunun sonu ve büyük güçler*, İstanbul, Traih Vakfı Yurt Yayınları.
- KENT, Marian (1976) *Oil end empire, biritish policy and mesopotamian oil 1900-1920*, London, MacMillan.
- KILIÇ, Davut (2006) “XIX Asırda İngiltere’nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansıması”, Türk Ermeni İlişkileri (içinde), editörler, İdris Bal, Mustafa Çufalı. Ankara: Lalezar Kitabevi.
- KISSINGER, Henry (2010) *Diplomasi*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları.
- KRUSZEWSKI, Charles (1940) “Germany’s Lebensraum”, The American Political Science Review, Vol. 34, No. 5, pp. 964-975.
- KRUSZEWSKI, Charles (1954) “The Pivot of History”, Foreign Affairs, Vol. 32, No. 3, Apr., pp. 388-401.
- KUNTSEN, Torbjon L. (2006) *Uluslararası İlişkiler Teorisi Tarihi*, İstanbul, Açılım Kitap.
- KURTH, James (1995) “Asıl Çatışma”, Siyasal Araştırmalar, Yaz 1995, sayı: 3.

- KÜÇÜKKALAY, A. Mesut (1997) “Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçlarının Analizi”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, S. 2 (Güz), s.51-68.
- LANDES, David S. (2003) *The Unbound Prometheus; Technological Change and Industrial Development in Western Europa From 1750 to The Present*, Cambridge University Press Second Edition.
- MACKINDER, Halford J.(1904) “The Geographical Pivot of History”, *The Geographical Journal*, Vol. 23, No. 4, Apr., pp. 421-437.
- MAHAN, Alfred Teyer (1889) *The influence of sea power upon history 1660-1783*”, e-Book <http://www.gutenberg.net>.
- MALANIMA, Paolo (2010) “Energy in History”, *Encyclopedia of Life Support Systems (UNESCO-EOLSS)*.
- MALONEY, P. (1959) “The Baghdad Railway as a Cause of World War I”, Prepared at New York University.
- MAMADOUH, Virgine-DIJKINK, Gertjan (2006) “Geopolitics, International Relations and Political Geography: The Politics of Geopolitical Discourse”, *Geopolitics*, 11:349–366.
- MATTICK, Carolyn S.- WILLIAMS, Eric-ALLENBY, Braden R. (2009) “Energy and Civilization: A History of Energy Production and Consumption in a Global Cultural, Technological and Economic Context”, *Sustainable Systems and Technology, ISSST '09. IEEE International Symposium*.
- MAUNSELL, F. R. (1897) “The Mesopotamian Petroleum Field”, *The Geographical Journal*, Vol. 9, No. 5 May, pp. 528-532
- MOSLEY, Leonard (1975) *Petrol savaşı*, İstanbul, E Yayınları, İstanbul.
- MÜNİF, Abdurrahman (1991) “Bir Uygarlığa Karşı Savaş”, *Birikim Dergisi*, Sayı 1991, No.26, Sayfa 32-35.
- NORENG, Qystein (2004) *Ham güç petrol politikaları ve pazarı*, Ankara, Elips Kitap.
- O’HARA, Sarah-HAFFERNAN, Michael (2006) “From Geo-Strategy to Geo-Economics: The ‘Heartland’ and British Imperialism Before and After MacKinder”, *Geopolitics*, 11:54–73.

- ODELL, Peter R. (1968) "The Significance of Oil", Journal of Contemporary History, Vol. 3, No. 3, The Middle East Jul., pp. 93-110
- OKUR, Mehmet Akif (2011) "Yeni Çağın Eşiğinden "Avrasya'nın Kalbi"ne Bakmak: Tarihten Geleceğe Orta Asya'nın Jeopolitiği Üzerine Değerlendirmeler", Editör: Murat Yılmaz, Ankara, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
- OWEN, David A. "Geostrategy and U.S. Hegemony: An Analysis of The Grand Chessboard and Beyond", http://www.utcc.ac.th/public_content/files/001/P185_1.pdf
- ÖZSAĞLAM, Muhittin Tolga (2006) "Geçmişten Günümüze Avrasyacılık", Kıbrıs Yazıları, Sayı 3 / Yaz-Güz.
- PARLAR, Suat (2003) *Barbarlığın kaynağı petrol*, İstanbul, Anka Yayınları.
- POUNDS, N. J. G. (1957) "Lorraine and The Ruhr", Economic Geography, Vol. 33, No. 2 Apr., pp. 149-162.
- RUSSELL, Greg (2006) "Alfred Thayer Mahan and American Geopolitics: The Conservatism and Realism of an Imperialist", Geopolitics, 11:119-140.
- SANDIKLI, Atilla (2011) "Jeopolitik ve Türkiye Riskler ve Fırsatlar", Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi, Rapor No. 47.
- SATMAN, A. (2006) "Dünyada Enerji Kaynakları," Doğal Gaz Dergisi, 2006/6, 36-40
- SEMPA, Francis P.(2000) "Mackinder's World", American Diplomacy, Volume V, Number 1.
- SHAW, Alan George (1970) *Great Britain and The Colonies, 1815-1865*, Bungay, The Chaucer Press.
- SLOAN, Geoffery (2005) "Classical Geopolitical Theory: Does It Still Matter?", Journal of Global Competitiveness, Vol. 13 No.1 & 2.
- SLOAN, Geoffery (1999) "Sir Halford Mackinder: The Heartland Theory Then and Now", Journal of Strategic Studies, 22:2-3,269-273.
- SMITH, Russel Yates (1967) "James Wood Colt ant The Chester Project, 1908-1914" The Ohio State University.
- SÖNMEZOĞLU, Faruk (2005) *Uluslararası ilişkiler sözlüğü*, İstanbul, Der Yayınları.

- STARR, Chester G.(1978) “Thucydides on Sea Power”, *Mnemosyne*, Fourth Series, Vol. 31, Fasc. 4, pp. 343-350.
- SÜSLÜ, Azmi (1990) *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı Van*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü.
- TERZİ, Arzu (2007) *Bağdat-musul’da paylaşılamayan miras petrol ve arazi (1876-1909)*, İstanbul, Truva Yayınları.
- TESCHKE, Benno (2006) “Historical Materialism”, Volume 14:1 (327–335) Koninklijke Brill NV, Leiden.
- TEZKAN, Yılmaz-TAŞAR, M. Murat (2002) *Dünden bugüne jeopolitik*, İstanbul, Ülke Kitapları.
- THOMAS, D. A. (1993) “The Growth and Direction of Our Foreign Trade in Coal During the Last Half Century”, *Journal of the Royal Statistical Society*, Vol. 66, No. 3 Sep., pp. 439-533.
- TORUN, İshak (2003) “Endüstri Toplumunun Oluşmasında Etkili Olan İktisadi ve Sınai Faktörler”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1.
- TUNAYA, Tarık Zafer (1947) “Amme Hukuku ve Jeopolitik”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt 13, Sayı 4 Sayfa 1350-1386.
- TURNBULL, Gerard (1987) “Canals, Coal and Regional Growth During the Industrial Revolution”, *The Economic History Review*, New Series, Vol. 40, No. 4, Nov., pp. 537-560.
- ULUĞBAY, Hikmet (2005) *İmparatorluktan cumhuriyete petropolitik*, İstanbul, Ayıraç Yayınları.
- URAL, Abdullah (2009) “ABD’nin Enerji Hâkimiyeti Teorisi ve Büyük Ortadoğu Projesi”, *Akademik Ortadoğu*, Cilt 3, Sayı 2.
- VOSKUIL, Walter H. (1942) “Coal and Political Power in Europa”, *Economic Geography*, Vol. 18, No. 3, Jul., pp. 247-258.
- WEIGERT, Hans JV. (1942) “Haushofer and Pacific”, *Foreign Affairs*, Jul., Vol. 20, No. 4, pp. 732-742.
- WHITE, Leslie A. (1943) “Energy and The Evolution of Culture”, *American*

Anthropologist, VOL. 45 July-September, No. 3, Part 1.

WICKETT, Justin; Coal in Human History”, World Trade in Energy, 02.15.08

WINTERSTETTEN, Karl von (2011) *Berlin-bağdat; alman yayılcılığı ve osmanlı politikaları*, İstanbul, İz Yayıncılık.

WOLKERSDORFER, Günter (1999) “Karl Haushofer and Geopolitics The History of a German Mythos”, Geopolitics, 4:3, 145-160.

YERGIN, Daniel (2009) *Petrol, para güç ve çatışmanın epik öyküsü*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları.

ÖZGEÇMİŞ

21.02.1976 yılında Malatya’da doğdu. 1996 yılında lise eğitimini tamamladıktan sonra 1998 yılında girdiği İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Kamu yönetimi Bölümünden 2003 yılında mezun oldu. 2010 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Yüksek Lisans Programına başladı. Yüksek Lisans eğitimi süresince Ortadoğu ve Enerji/Petrol üzerine çalışmalar yaptı. Yazarın “The Journal of Academic Social Science Studies” isimli dergide yayınlanmış “Petrolün Stratejik Önemi ve Mezopotamya Petrol Kaynaklarının Paylaşımında Calouste Sarkis Gülbenkyan’ın Rolü (1890-1928)” isimli bir makalesi bulunmaktadır. Evli ve üç çocuk babasıdır.